

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

WIES HERDE

Landcarte von Nordgoesherde
Ambt Husum
Lundenburg und dem Nortstrande.
die Maß Einer Teutsche Meile

Sydslesvigske egne og byer

NØRRE OG
SØNDER GØS HERRED

*Gamle Tinne.
Catharina Carstensen i Bjerrup, Fjorde sogn.*

NØRRE OG SØNDER GØS HERRED

Sydslesvigske egne og byer

Udgivet af Poul Kürstein

1969

FORLAGET SKANDIA, N. A. SØRENSEN KG
FLENSBORG

BOGEN OM
NØRRE OG SØNDER GØS HERRED
TILEGNES
ANDERS BJERRUM

© Studieafdelingen
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Flensborg.
Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.
Bogbind: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev.

Forord

Sønderjyllands historiske landskab udgøres af en række egne og byer, som afviger stærkt fra hinanden både i deres ydre geografiske fremtoning og i deres historiske, sproglige og kirkelige udvikling. At skildre disse egne ejendommelige præg i en række enkeltfremstillinger er fremmede for forståelsen af hele landsdelens historie.

Gennem en årrække har man for *Nordslesvigs* vedkommende søgt at løse denne opgave, og man er da også kommet vidt med udgivelsen af en række by- og sognehistorier, ligesom landsdelen er udførligt behandlet i de almindelige danske topografiske værker.

Nyere danske bøger om *Sydslesvigs* egne er derimod få: *Sydslesvig*, redigeret af Gunnar Knudsen og Knud Kretzschmer, 1933–45, bd. 1–2, der omfatter Angel og hedeegnene mellem Angel og Frisland, samt *Flensborg bys historie*, redigeret af Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer, 1953–55, bd. 1–2.

Imidlertid er den danske litteratur om Sydslesvig slet ikke så ringe endda, hverken i omfang eller kvalitet. Rundt om i årbøger og tidsskrifter findes mange bidrag af danske videnskabsmænd og forfattere. Og når nu studiefælleskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, har sat sig for at øge antallet af danske bøger om Sydslesvig ved at udgive en række bind med fællestitlen *Sydslesvigske egne og byer*, er en af vejene til at nå dette mål netop at samle disse spredte bidrag og føje dem sammen til nye helheder.

De enkelte bind af *Sydslesvigske egne og byer* vil blive ret forskellige, da hver egn har haft sine historiske problemer. Dette første bind handler om Nørre og Sønder Gøs herred. Disse to herreder svarer i hovedtræk til den nuværende tyske Kreis (amt) Husum, og deres vigtigste særkende er, at de oprindeligt var det danske folkesprogs yderste enemærker mod sydvest. Derfor er frem for alt den sproglige udvikling i Gøs herrederne så vigtig, at den kalder på opmærksomheden hos alle, som har adhu til sønderjysk historie.

De fleste bidrag er skrevet af danske forfattere, medens en fremstilling af pastor Hans Hansen i Fjolde og hans forhold til de politiske hændelser i årene 1848–51 skyldes en yngre tysk forsker, dr. Johannes Jensen. Udgiveren er meget glad for, at det er muligt at bringe netop denne afhandling i en bog af denne karakter. Fru Dorothea Lorenzen, Damholm, har venligst tilladt os at genoptrykke Andreas Lorenzens folkeminder fra Fjolde. Dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen har givet os frie hænder til at ændre i det uddrag om vækkelsen i Bordelum, som vi bringer fra hans bog Sønderjysk Psalmesang 1717–1740. Frøken Anna Petersen har givet sit minde til, at vi bringer Lorenz Petersens ungdomsminder. Studieafdelingen takker disse bidragydere samt de institutioner og enkeltpersoner, som har ydet hjælp til bogens fremkomst.

Men den største tak skylder den dog professor dr. phil. Anders Bjerrum. Hans studier i Gøs herredernes folkemål og folkeminder og hans skildring af Gamle Tinne har i høj grad været med til at give denne bog dens særpræg. Det er derfor en stor ære for studieafdelingen, at den kan tilegne Anders Bjerrum denne bog.

Indhold

<i>Poul Kürstein: Træk af Gøs herredernes historie</i>	9
<i>Anders Bjerrum: Vort sprogs gamle sydgrænse</i>	44
<i>Anders Bjerrum: Sprogskiftet i Mildsted og Svavsted sogne</i>	51
<i>P. Lauridsen: Om nordfrisernes indvandring i Sønderjylland</i>	59
<i>Johannes Mejer: Kort over Nørre Gøs herred 1649</i>	62
<i>Johannes Mejer: Kort over Sønder Gøs herred 1649</i>	79
<i>H. Lausten-Thomsen: Fra Østerfjolde sogn</i>	87
<i>F. F. Ulrik: Om dansk i Østerfjolde</i>	91
<i>P. Lauridsen: Bøndergårde i Gøs herrederne</i>	92
<i>H. Hejselbjerg Paulsen: Vækkelsen i Bordelum</i>	113
<i>Johannes Jensen: Pastor Hans Hansen i Fjolde og de politiske hændelser i årene 1848–51</i>	116
<i>Generalstaben: Kort over Nørre og Sønder Gøs herred 1858 og 1857</i> ...	119
<i>L. Petersen: Ungdomsminder fra vort modersmåls sydligste grænseegne</i>	131
<i>Carl Mule: Breve til departementschef A. Regenburg</i>	144
<i>Carl Mule: Minder fra Fjolde</i>	147
<i>L. S. Hansen: Mine oplevelser i Olderup i den nærmeste tid efter Danne- virkes rømning den 5. februar 1864</i>	152
<i>F. Ohrt: Fra den yderste sproggrænse</i>	170
<i>Poul Kürstein: Folkeafstemningen 1920</i>	178

SPROG OG FOLKEMINDER

<i>Anders Bjerrum: Fjolde sogn</i>	181
<i>Anders Bjerrum: Fjoldemålet</i>	184
<i>L. Petersen: Sprogprøve fra Fjolde</i>	190
<i>Marius Kristensen: Remser og rim fra Fjolde sogn</i>	191
<i>Anders Bjerrum: Sydslesvigske gårdnavne i Nørre og Sønder Gøs herred</i>	196
<i>Anders Bjerrum: Gamle Tinne</i>	201
<i>Anders Bjerrum: Fra Fjolde sogn</i>	207
<i>Andreas Lorenzen: Folkeminder fra Fjolde sogn</i>	215
<i>Noter og henvisninger</i>	228
<i>Billedfortegnelse</i>	242
<i>Navne- og stedregister</i>	244

POUL KÜRSTEIN

Træk af Gøs herredernes historie

Nørre og Sønder Gøs herred ligger i det nuværende Sydslesvig.

Før 1920 brugte man til geografiske og politiske beskrivelser af Sønderjylland navnene Nordslesvig, Mellemslesvig og Sydslesvig, men med det sidste navn mente man landet syd for linjen Egemførde, Slesvig, Danevirke og Trene, som var grænsen for den sammenhængende danske bebyggelse, og ned til Ejderen. Dette egentlige Sydslesvig er i overvejende grad blevet bebygget af indvandrere syd fra af saksisk eller nedertysk (plattysk) sprog, mens folk af dansk tunge har bygget landet i Mellemslesvig og Nordslesvig, givet danske navne til åer, bakker, skove, heder, marker og landsbyer og til landet selv: Sønderjylland, og landets styre har de indrettet efter dansk lov og sædvane.

Nørre og Sønder Gøs herred er bortset fra marsken og øerne i Vesterhavet det samme område, som nu udgøres af Husum kreds (Kreis Husum). Landskabet præges af bakkeøer, som er moræner skabt af den anden istid, og de er altså ældre end morænelandet på Sønderjyllands østside, og de er derfor mere jævnt buede og udjævnede i formerne undtagen ud mod marsken, hvor de er ret stejle. Hertil kommer mosedrag, som til dels er skabt i den anden mellemistid, og sandflader, hvis ophav er smeltevandets fra den sidste istids bræer. Deres isrande stod mellem Rendsborg, Slesvig og Flensborg. I modsætning til den lave og våde *marsk* kaldes dette ret høje land for *gest*, *gesten* (tysk: die Geest). Ordets oprindelse og tyd er ukendt. Det har intet med ordet *Gøs* herred at gøre. Om dette antager man, at der har fandtes et dansk ord **gø* svarende til tysk *Gau*, som betyder landskab eller område, og oldengelsk *gē*.

Nørre Gøs herreds grænser mod nord er Soholm å. Dens brede engdal og tilløbet Lindå og de store moser ved Sillerup afgrænser klart Nørre Gøs herred mod det frisiske Bøking herreds marsk og de gamle dansk Kær og Vis herreder. I øst støder Nørre Gøs herred op til Ugle herred. Skellet går i den gamle hede mellem Fjælde og Jørl sogne. Nørre Gøs herred udgøres dels af den store Hjoldelund bakkeø, dels af bakkeøen om Fjælde, og de skilles af Østenå. Det højeste punkt er Stolberg, 44 meter, på den gamle gestrand, som

oprindelig gik helt ud til havet. I syd skiller Arlås engdrag skarpt og virkningsfuldt Fjorde sogn fra nabosognene Svesing og Olderup i Sønder Gøs herred. I vest fortsættes engene af Hatsted marsken. Disse marskjorder ligger kun en halv til trekvart meter over dagligt vande, som her er midtpunktet mellem flod og ebbe og kaldes normal nul. Hatsted marsk har endnu til ind i Valdemars-tiden ligget hen som vader, der stod under vand ved flod to gange i døgnet. Derfor var Akebro og Arlevad til helt op i det 19. århundrede færdselens eneste muligheder over denne naturhindring, for først i 1858–59 byggede man den moderne vej fra Husum gennem Hatsted marsken til Bredsted. Gøs herrederne har oprindeligt været ét herred, men da man engang før 1231 havde trang til at dele dette store herred i to, var Årlå det naturgivne skel, også fordi den deler området i to tilnærmelsesvis lige store herreder.

Sønder Gøs herred grænser i øst til Arns herred. Her flyder den store Å Trene, men det er først fra et sted mellem Treja og Hollingsted, at Trene bliver grænse mod Arns herred og det senere Krop og Meggerdorf herred, fordi først her breder de våde enge sig, som danner det virkelige skel. Dalen skiller Sønder Gøs herred fra Stabelholm i øst og syd. Südermarsch vest for gestranden mellem Svavsted og Husum er en gammel vadehavsbugt, som næppe hæver sig over havet. Den er først inddiget i det 14. århundrede. Gennem Südermarsch løber Milde, en å som i middelalderen muligvis har været en bred tidevandsstrøm. Den var grænse mod det frisiske Ejdersted, men de oprindelige forhold her er ukendte og fuldstændigt ændrede ved tidlig inddigning. Husum ligger på den yderste vestlige rand af den store Ostenfeld bakkeø, som når op i 54 meters højde ved Ostenfeld. I nordvest når bakkeøen helt ud til havet ved Skøbøl bjerg og Hatsted. I vore dage er dette det eneste sted på vestkysten mellem Emmerlev Klev nord for Højer og ned til Elbens munding, hvor kysten ikke har diget.

Gøs herrederne er meget tidligt blevet beboet og dyrket. Man kan påvise en ret tæt bebyggelse i stenalderen, som har været temmeligt jævnt fordelt på de bygder, som kendes fra historisk tid. Det samme gælder bronzealderen, og de talrige høje tillader ikke blot at påvise, at de nuværende bygder havde deres forgængere i denne tid, men lange rækker af gravhøje tegner et kort over det forhistoriske vejnet. Det er meget kendetegnende, at dette vejnet forbinder de fleste gamle byer som Breklum, Trelstrup, Fjorde, Svesing, Øster og Vester Orsted, Ostenfeld, Oldersbæk og Svavsted, men går aldeles uden om Husum, idet vestenden af denne bakkeø til langt op i middelalderen lå afsides for færdselen. Også i jernalderen har naturforholdene ikke mindst på de ret lette jorder været gunstige for livet i landet. De mange moser var endda af særlig betydning, da de rummede myrmalm, som gjorde hjemlig fremstilling af jern mulig. Udsmelting af myrmalm og slagge er fastslået i Bomsted i Trelstrup sogn, i Hjoldelund selv og i Goldebæk i samme sogn, i Almtorp i Breklum sogn samt fra middelalderen i Svavsted vesterkog og i Ophusum i Bordelum

sogn. Måske går de ældste stednavne, de der ender på *-ing* og *-sted* tilbage til jernalderens sidste århundreder. I så fald skulle Brekling, Svavsted, Mildsted og Bredsted være bindeled mellem historisk og forhistorisk tid¹.

Fra det tidspunkt, da historien gryer, i vikingetiden, ligger det mest iøjnefaldende skel langs Trenes nedre løb. Åen og dens enge har ved senere indiggning stærkt ændret sit præg i tidens løb, men det er stadig let at mærke, at den brede dal spærres i landskabet. Tværs over landryggen i øst mellem Slien og Hollingsted byggede kong Godfred i året 808 det først kendte Danevirke, men der er intet som helst vidnesbyrd om, at der skulle have været en fortsættelse af dette store forsvarsværk selv i dets senere udbygning til ned mod år 1200 vest for Trene. Åen selv og vel især dens brede og våde dal har været tilstrækkelig hindring. I de tider var den langt mere vandrig end nu, og tidevandet har kunnet trænge op gennem Ejder og Trene, og ved Trenes tilløb Sørge lå endog den store Meggersø. Den dag i dag sker det, at store oversvømmelser breder sig i dalen. Trene var den vigtigste naturhindring på den jyske halvø syd for Limfjorden. Nørre og Sønder Gøs herred var det sydvestligste herred i det danske rige, så at Trene blev sydgrænsen for dansk sprog. Syd og øst derfor boede saksere på Stabelholm og i sydvest frisere i Ejdersted. Begge disse folkeslag boede inden for Danmarks riges grænse, Ejderen, som 811 blev fastsat og svoret af udsendinge for Frankerriget og Danmarks Rige, og inddelingen i herreder blev senere også udstrakt til dem.

Nørre Gøs herreds ting lå i Breklum. Endnu vidner marknavnet *Dingstedt* eller tingsted om byens gamle rang som herredets første by. Senere blev tinget flyttet til Bredsted. Sønder Gøs herreds tingsted lå i Mildsted lige til 1864. Grundlaget for herredstingets virke og domme var *Jyske Lov*, som landstinget i Viborg havde vedtaget og kong Valdemar Sejr givet i Vordingborg i 1241 med samtykke af rigets bedste mænd, blandt dem hertug Abel af Sønderjylland og biskop Jens i Hedeby eller Slesvig.

I alle senere inddelinger af landet i større områder har herreder været de blivende enheder. Ved Knorborg ved Soholm å støder i dag tre tyske amter eller kredse sammen, nemlig Sydtønder kreds, Flensborg kreds og Husum kreds, men det skyldes, at der allerede i tidlig middelalder mødtes tre herreder her, nemlig Kær herred, Vis herred og Nørre Gøs herred.

Herredets bønder mødtes på herredstinget.

KIRKER

Om *sognene* er ældre end kristendommen og har været knyttet til hedenske gudehov, er usikkert og omstridt. Ordet *sogn* hører sammen med *at søge*. Middelalderen kendte flere slags kirker. Den vigtigste efter domkirken var herredskirken eller hovedkirken, på latin *protecclesia*. Den har været den første og vigtigste kirke i herredet. Kirken i Breklum var hovedkirken i Nørre Gøs

herred. Hovedkirken i Sønder Gøs herred var Mildsted. De lå begge ved de gamle herredsting. Sognekirken, *ecclesia parochialis*, kunne have et kapel, *capella*, under sig, men hvis kapellets område blev tilstrækkeligt folkerigt og de fornødne indtægter var til stede, kunne det af biskoppen ophøjes til sognekirke. Den store prægtige sengotiske kirke i Husum var oprindeligt et ret sent kapel under Mildsted. Ned mod reformationen var næsten alle kirker i Gøs herredene sognekirker, og landet har tidligt været vel forsynet med kirker. Påfaldende er det store antal romanske kirker og mangelen på kirker af tuf.

I det 12. århundrede indførtes der til det sydlige Danmark store mængder af tufsten fra Rhinlandet til kirkebygning. Det er mærkeligt at se denne handelsstrøm gå fuldstændigt uden om Gøs herredene. Langs søleden i Vesterhavet har man brugt tufsten i kirker på Pelvorm, Før og Sild. Domkirken i Ribe er til dels bygget af tuf, og i hele egnen omkring Ribe står den ene tufkirke ved siden af den anden. Men også sønden og østen om Gøs herredene sejlede skibe med tuf til flere kirker i Ejdersted. Hollingsted var en vigtig indførselshavn for det bygningsemne, som byens egen kirke er bygget af. Man har endda i byens gamle havn fundet tildannede tufsten. De førtes over land og blev brugt i adskillige kirker i Slesvig by og i Ulsnæs kirke ved Slien. Men af alle kirker i Gøs herredene er kun tre vinduer i Svavsted bygget af tuf. Man får indtryk af et landskab, som i den tidlige middelalder har hvilet i sig selv, og hvis forbindelser ikke har gået mod syd og mod vest, men mod nord og øst.

Ikke færre end 12 kirker i Gøs herredene er bygget i romansk tid, nemlig kampestenskirkerne i Olderup, Hjoldelund, Trelstrup, Svesing og Svavsted og til dels Fjolde, samt teglstenskirkerne i Skobøl, Bjerrum, Hatsted, Bondelum, Mildsted, Breklum og Fjolde. Bredsted og Husum kirker blev opført i sengotisk tid, men det kommer af, at disse flækker først er opstået sent. Kirken i Langhorn er ligeledes sengotisk, men den er viet til den hellige Laurentius, og da denne helgen var særligt yndet allerede i kong Nielses tid, tør man alene af den grund antage, at der har været en tidligere kirke på den nuværendes sted. Gamle granitkvaderkirker forekommer slet ikke i Gøs herredene, men denne type findes også snarest ved unge istidsmoræner med tunneldale, hvor der findes mange store sten, og den landskabstype savnes i Gøs herredene.

Påfaldende er det store tal af romanske teglstenskirker, blandt dem herredskirkerne Mildsted og Breklum. De må høre til landets ældste kirker, og man nødes derfor til at antage, at de nuværende teglstenskirker har afløst ældre kirker af kampesten eller af træ. Et hovedvidnesbyrd for dansk trækirkebygning, en udskåret træplanke, er bjerget fra Humptrup kirke i naboherredet Kær herred, og dets udsagn kan uden videre tages til indtægt for Gøs herredene. Nogle få enkeltheder i teglstenskirkerne kunne tyde på forbindelse

¶ Norrægothi. e. aſ pu. In brethæſtath cū attinēis.
xviii. aſ auri.

¶ Syndrægothi. Hattastath. xxx. aſ auri.

¶ Hæloſhi. Wanawyrki cū gædæſtath ⁊ lundaburghe
e. aſ puri. ⁊ parationē trū noſtū
in eſtate cū gæratu ſicut conſuevit rex in vlandi
am tranſire. Item parationē. iij. noſtū in hyeme
uel .dæſ. aſ dēn.

¶ Hæzlat. cū þkærnaburghe e. aſ puri.
Wæt rex hælter int ſlæ ⁊ eſdæſ. æo.
houæ ⁊ xv. In ſwanſo. xvi. aſat. ſdm. ⁊ pæi
hoc multat ſiluaſ.

¶ Swanſo. x. aſ argenti.

Side i KONG VALDEMARS JORDEBOG 1231. Rigsarkivet.

Transskription: N ø r r æ g ø s h e r e t. . c . m r. p u [r i] . I n B r e t h æ s t a t h c u m
a t t i n e n c i i s s u i s . x v i i i . m r. a u r i.

S y n d r æ g ø s h e r e t. H a t t a s t a t h . x x x . m r. a u r i.

Oversættelse: N ø r r æ g ø s h e r r e d. 100 mark rent sølv. I Brethæstath med
sit tilliggende 18 mark guld.

S y n d r æ g ø s h e r r e d. H a t t a s t a t h 30 mark guld.

mod sydvest, men i hovedsagen har de romanske kirker deres forbilleder i det øvrige Danmark. Det følger allerede deraf, at Holsten kun havde yderst få kirker i dette tidsrum.

Et vigtigt særkende for danske kirker, nemlig romanske døbefonte af granit findes i Olderup, Trelstrup, Svesing, Fjorde, Ostenfeld, Hjoldelund og Bjerrum. Hatsted har en fin døbefont fra overgangen mellem romansk og gotisk stil. Den er indført fra Gotland og er lavet af kalksten. Det kunne høre sammen med, at Hatsted var en kongelig kirke, for det samme forhold findes ved den kongelige kirke i Sørup i Angel. Svavsted, som sikkert også har været under kongeligt patronat, har også en font af gotlandsk kalksten, og det har herredskirken i Breklum også. Den er også grundlagt af kongen. Både de gotlandske fonte og granitfontene er danske træk. Døbefonte af marmor fra Namur i Belgien er derimod udtryk for den nederlandskprægede Vesterhavs-kultur og findes i stort tal i Ejdersted og i vesten. I Gøsherrederne findes kun én, nemlig den i Bordelum.

Til de kirker, som udmærker sig ved størrelse og betydning hører foruden de to herredskirker Breklum og Mildsted også kirken i Hatsted.

»I det Herrens år 1510 blev der holdt hellig synode i *protecclesia Brekelingk* (dvs. i hovedkirken Brekling) ved mig Marquard Thyges, commissarius for det store provsti.« Begge Gøs herreder hørte til det store provsti, og sognets gamle navn er altså Brekling. Navne på *-ing* bæres ofte af store og gamle byer. Hermed stemmer det udmærket, at kirken kaldes hovedkirke. Og desuden blev Nørre Gøs herreds ting oprindelig holdt her. Det er således ganske rimeligt, at Marquard Thyges som stedfortræder for domprovsten, som igen udøvede biskoppens domsmyndighed, har holdt gejstligt ting i Breklum, sandsynligvis på kirkegården. Breklum kirke var ved siden af Bordelum kirke den eneste kirke i Nørre Gøs herred, der betalte den højeste afgift, *cathedraticum*, 24 skilling, til biskoppens stol. Breklum sogn har også fra først af været meget større, end det blev siden. Bredsted fik først sit eget kapel i 1462 og blev endelig i 1510 helt udskilt fra Breklum. Med en til vished grænsende sandsynlighed er både Trelstrup og Bordelum sogne også udskilt fra det oprindelige Breklum sogn. Kirkebygningen har tidligt fået den skikkelse og størrelse, der svarede til dens rang som herredskirke. Den er bygget i ét træk med apsis, kor, skib og tårn omkring 1200 som romansk teglstenskirke. Den er meget stor med ikke færre end 6 vinduer i skibets nordside, hvoraf det ene dog hører til det i skibet indbyggede tårn. Dette går ud over, hvad der er regelen for selv store danske landsbykirker, men kirken var også grundlagt af kongen og stod under hans patronat. Tårnet er delvis fornyet i 1886. Den kaldes senere en Maria-kirke, men det udelukker ikke muligheden af, at en gammel, usikker overlevering om, at den skulle være viet til Hellig Olaf, kunne være rigtig. Flere ting tyder på, at kirken har haft et særligt forhold til den norske kongehelgen. Der fandtes ved kirken fire vikarier med lige så mange altre, hvoraf

det ene var viet Hellig Olaf. Det kan være det samme som den træfigur af kongen, der endnu findes i kirken. Desuden havde helgenkongen en meget fremtrædende plads i kirkens oprindelige alter, som nu findes i København.

I *Hatsted* er kirken i særlig grad fremtrædende på grund af sin frie beliggenhed mellem lave huse og gårde, sin store størrelse og sit høje tårn. Også dens bygningshistorie er interessant. Alene stedets navn tyder på stor ælde og betydning. De ældste dele af den nuværende kirke er opført i tegl og udgøres af apsis, kor og skib. Den er bygget i romansk stil i 12. århundrede, og den oprindelige kirke er ikke større end de ret små kirker i Olderup, Hjoldelund, Trelstrup og Svesing, men allerede en gammel kirkefortegnelse fra 1240 kalder den *ecclesia*, sognekirke, i modsætning til *capella*, kapel. Ikke ret længe efter, at den var bygget færdig, og i hvert fald endnu i 13. århundrede, blev den øget ved tilbygning af et helt nyt skib. Det blev bygget i samme stil som den oprindelige kirke og ligeledes af tegl, og det er meget stort, lige så stort som skibene i herredskirkerne Mildsted og Breklum. Men da det oprindelige skib blev stående og nu tjente som kor, er Hatsted kirkens samlede længde større end de to herredskirker. Hertil kommer i Hatsted det brede kraftige og høje gotiske tårn fra slutningen af 15. århundrede. Derfor gør Hatsted det mest overvældende indtryk af alle kirker i Nørre og Sønder Gøs herred. Fra øst har man det ejendommelige syn af fem tagtrekanter over hinanden, toppe i tårnets spånklædte gotiske spir. Kirken står på en 22 meter høj bakkeø, som her går lige ud til havet. Tårnspiret går op i en højde af 41 meter og kan ses langt til søs.

Hatsted kirkes afgift til bispestolen, dens *cathedraticum*, var blandt de højeste i Slesvig bispedømme, nemlig 24 skilling. Endnu efter reformationen havde den 3 præster. I katolsk tid havde den sikkert flere, for der var knyttet fire vikarier til kirken med hver sit alter foruden højalteret. Kirkens størrelse og rigdom kan forklares ved, at Hatsted nævnes som kongeligt patrimonium, dvs. kongeslægts privatejendom, i Kong Valdemars Jordebog 1231. Der nævnes jordejendomme til en værdi af 30 mark guld, så kongen har nok ejet hele byen. Endnu i 1491 nævnes hertugen som kirkens patron, dvs. at hertugen, og før ham kongen, har haft pligt til at sørge for kirkens bygning og for underhold af dens præster. Til gengæld har kongen haft ret til kirkens indtægter. Deraf kan man slutte, at kongen har grundlagt og bygget kirken.

Kirken i *Mildsted* skal efter den nordfrisiske historiker Anton Heimreich (1666) have været hovedkirke for Sønder Gøs herred. Det er rimeligt nok, for tingstedet fandtes også her til 1864, selv om det en overgang i 16. århundrede var forlagt til Husum, indtil denne by fik sin egen retskreds. Desuden er kirken en meget anelig romansk teglstensbygning, hvis skib er lige så stort som Breklums. Tårnet er yngre, fra sengotisk tid. Den er rigt udstyret med et prægtigt sengotisk alter, og dette vidner om byens rigdom og betydning. Lige til reformationen havde den 3 præster, dernæst kun to, men som et minde om

tæt ved) *Mildebro* eller *iuxta Mildænburgh*, og Lund-annalerne har *iuxta Hwsænbro*. Det er første gang, at Husum nævnes. Dog er Lund-årbøgerne ganske vist fra 13. århundrede, men navnet Hwsænbro findes i en afskrift fra 14. århundrede, da Husum allerede kan være blevet til noget og derfor kendt. Stedforholdene er stærkt ændret, og det nøjagtige sted for kongedrabet kan ikke findes. Dog må det være sket i nærheden af Mildsted eller Husum.

Friserne i marsken, som kaldtes Uthland (= udland, dvs. uden for de danske herreder) hørte ikke med til hertugdømmet Sønderjylland. Deres land lå umiddelbart under kongens styre. Derfor kaldtes de kongefrisere. Andre udtryk for det samme er øfriserne, strandfriserne, udlandsfriserne eller friserne under frisisk lov, da de havde deres egen retsforfatning. De friserne derimod, som efterhånden bosatte sig på gesten, kaldtes friserne under dansk lov, friserne i Dane-lagen eller gestfriserne. De havde samme ret og pligt som de danske bønder, de boede sammen med³.

BISKOPPENS SVAVSTED

I tidens løb blev visse områder og deres indbyggere unddraget de to herredstings myndighed og henlagt til særlige *birker*. Man tyder ordet birk på to forskellige måder. Det kan komme af frisisk *birek* svarende til tysk *Bereich*, område. Efter en anden tydning skal ordet stamme fra handelsbyen Birka ved Mälaren, som blomstrede samtidig med Hedeby i vikingetiden. Byens navn skulle være gemt i ordet, og birkeret skulle da være den særstilling som denne by og andre senere byer fik over for herredet. Under alle omstændigheder er det netop et særkende for købstaden, at den ikke hører under herredstinget, men under sit eget byting.

På kongens ejendomme var han selv retsherre over sine bryder og fæstebønder, og de tidligste birker er nok dannet omkring kongelige ejendomme. I Kong Valdemars Jordebog opføres under Sønder Gøs herred Hatsted (*Hattastath*) som kongens privatejendom. Under Sønder Gøs herred nævnes Bredsted (*Brethæstath*) som kongens ejendom. Hatsted kendes senere som en retskreds for sig, og Bredsted blev tingsted for Nørre Gøs herred.

Meget vigtige birker var kirkens ejendomme. Her skal kun nævnes biskoppens gods. Det var til dels gammelt krongods, som var skænket af kongen, og det lå spredt i hele hertugdømmet. Allerede i 1187 havde kongen givet biskoppen af Slesvig ret til alle de skatter, tjenester og retsbøder, som bønderne på biskoppens ejendomme ellers skyldte kongen. Biskop Niels af Slesvig blev efter slaget på Lo hede 1261 tvunget til at udlevere sin borg Gottorp til hertug Erik Abelsøn, og efter Nielses død i 1265 fik hans efterfølger biskop Bonde i 1268 af hertugen overladt dennes godser i »Sundergoosherrit, som kaldes Andel« som erstatning. Selv om navnet Svavsted først nævnes i 1324 (*Swafstede*) og 1329 (*Swauestath*), er der ingen tvivl om, at der er tale om dette sogn. Pa-

tronatet over kirken tilhørte siden domkapitlet, som kan have fået det af biskoppen, som igen har haft det fra hertugen eller kongen, for det er rimeligt, at han har haft patronatet, når han har ejet hele sognet. Om der allerede har været en borg på stedet, er uvist, men i hvert fald foretog biskop Johan Bokholt i 1308–31 befæstningsarbejder på stedet. Svavsted slot blev biskoppens vigtigste bolig, og herfra blev bispegodset styret. Det var delt i 7 birker med hver sin birkefoged. Af birkerne lå Svavsted birk eller fogderi inden for Sønder Gøs herreds gamle område, og til det hørte også Rødemis i Mildsted sogn. I Nørre Gøs herred lå det biskoppelige Bordelum fogderi. Desuden var slottet en stærk fæstning omgivet af dobbelte mure og grave. Derudenom lå en by med markedsplads ligeledes omgivet af vold og grav. Der er bevaret et segl fra Svavsted med indskriften *SIGILLUM CIVIUM IN SWAVESTATH*, borgernes segl i Svavsted. Det latinske ord *civis* bruges kun om borgere, aldrig om bønder. Seglet kan efter sin udførelse tidsfæstes til 14. århundrede, og det viser et borgtårn med en nøgle til hver side, hvis skæg er formet som kors. Derunder en strøm. Tårnet forestiller den stærke borg Svavsted, strømmen er Trene, og nøglerne er Slesvig-bispens våben. Det er bispen, der har givet Svavsted dens rettigheder som flække, nemlig at dens borgere havde ret til at drive handel og håndværk, den såkaldte borgerlige næring. Denne ret blev stadfæstet af regeringen så sent som i 1753. Seglet blev senere brugt på tingsvidner fra Svavsted birketing. Nu, efter 1950, bruges det af Svavsted kommune (Amt Schwabstedt)⁴.

FRISERKRIGEN 1409–1435

Også biskop Johan Skondelev (1375–1421) øgede Svavsted slots forsvarskraft ved at bygge et stærkt tårn. I hans tid kom borgen til at spille en vigtig rolle i den krig, som de holstenske grever førte mod dronning Margrethe og hendes fostersøn kong Erik af Pommern om herredømmet i Sønderjylland og dermed i Gøs herrederne.

Inden for disse herreders område, på selve gesten, boede der nu frisere i større tal. Vi ved ikke i enkeltheder, hvordan det er lykkedes for dem at sætte sig i besiddelse af jord på gesten, men vi kan gøre os tanker om de medvirkende årsager, hvoraf nogle synes at stride mod hinanden, og alligevel kan de alle have fremmet den samme udvikling, hvis endemål er kendt.

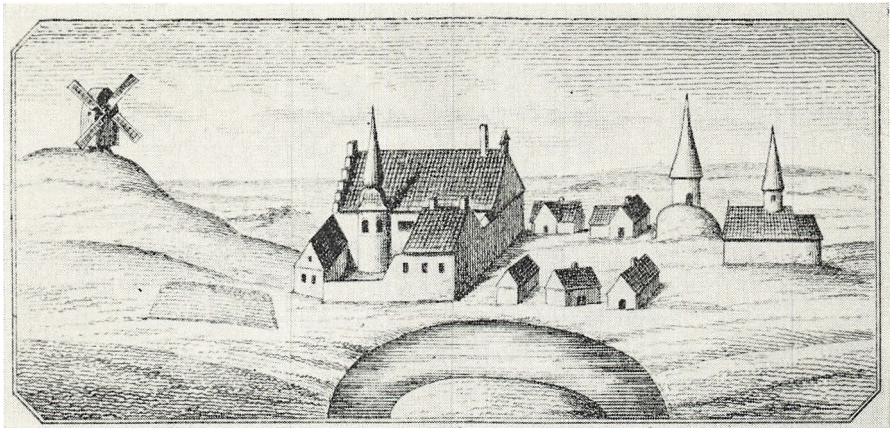
Store stormfloder i 13. og 14. århundrede kan have drevet mange frisere fra den ødelagte marsk op på gesten. Den rige marsk gav gode penge ved salg af heste og kvæg i Nederlandene, og de pengerige frisere har stået stærkt, når der var mulighed for at købe gårde på gesten. Det samme forhold har gjort dem attrået som ægtefæller. Stærk udtynding blandt bønder på gesten i pesttider kan have givet særligt gode muligheder for indvandring. Alt dette kan have virket til at skabe det blandingsfolk af frisere og danskere, som kan påvises

ved personnavnene. Når dette folk til slut blev frisisktalende og ikke af dansk tunge, kan vi ikke give en udtømmende forklaring. Men det er en kendsgerning, at det danske folkemål var bukket under for frisisk i sine tidligere enemærker i sognene Skovbøl, Hatsted, Trelstrup, Breklum, Bredsted, Bordelum, Langhorn og Bjerrum inden reformationen. Og udviklingen må have været i gang inden frisernes deltagelse på holstenernes side i krigen mod dronning Margrethe og kong Erik af Pommern omkring 1400. Det viser krigshandlingerne, men krigen kan også have fremmet deres indtrængen i de danske sogne.

I 1404 faldt grev Gerhard i kamp mod ditmarskerne, og dronning Margrethe søgte nu at få hånd i hanke med udviklingen i Sønderjylland. Til den ende overlod biskop Johan Skondelev af Slesvig hende bl. a. Svavsted slot. I 1409 udbrød der krig mellem holstenerne og dronningen. Friserne støttede holstenerne, og i samme år angreb de Svavsted, men blev slået tilbage. En dansk hær under Henning Skarpenberg og Mogens Munk plyndrede blandt friserne, sandsynligvis i Nørre Gøs herred i sommeren 1410, men blev på hjemvejen overrasket ved Eggebæk hinsides Trene af holstenere og friser, overvundet, fanget eller dræbt. Svavsted blev indtaget af holstenerne samme år eller 1411. Under den følgende våbenstilstand byggede kong Erik en række borge, blandt dem Friserborg vest for Treja, som skilte friserne fra holstenerne på Gottorp. Borgen kunne også bruges som udgangssted for angreb ind i Sønder Gøs herred. Friserborgen afløste altså Svavsted, som holstenerne beholdt. Ditmarskerne, som søgte at værgе deres frihed mod de holstenske grever, var på kongens side, mens der var blodigt had mellem friserne og ditmarskere. Den 18. juli 1416 indtog friserne Friserborg. Samme dag næste år 1417 tog kongen Slesvig og hjemsøgte dernæst friserne og hærgede deres land, og ditmarskerne trængte op i Sønder Gøs herred, plyndrede, stak ild på vandmøllen i Husum og brændte kirken i Mildsted. Krigen endte med freden i Vordingborg 1435. Ved den blev hertugdømmet Slesvig overgivet grev Adolf som len. Også det frisiske Uthland skulle fra nu af tilhøre hertugen, men der var dog stadig forskel på friserne under frisisk lov og friserne, der lød dansk lov på gesten. Under krigen hører vi gang på gang om friserne, men intet om de danske bønder på egnen, og vi ved ikke, om de har taget del i krigen og på hvilken side. Derimod er friserne handlekraftige deltagere i krigen, og deres stilling i Gøs herredeme er sikkert blevet styrket. De sagn, som Andreas Lorenzen har optegnet (se side 216) vidner om et dårligt forhold mellem de to folk i gammel tid.

HUSUM OG BREDSTED

Biskoppens Svavsted var den første bylignende bebyggelse, flække, i de to Gøs herreder. I løbet af det 14. og 15. århundrede opstod to andre bydannelser, hvoraf *Bredsted* aldrig kom ud over flækkestadiet, mens *Husum* hur-

Bispeborgen i Svavsted. Gammel tegning i rigsarkivet.

tigt udviklede sig til at blive en endog meget betydelig by med alle købstadsrettigheder. Denne bys vækst skyldes flere samvirkende årsager.

I 1362 indtraf den store stormflod og oversvømmelse, som kendes som den store »Mandrenkelse«, den store menneskedrukning. Den ændrede fuldstændig forholdene i marsken og vadehavet vest for Gøs herrederne, bortrev store områder af marsken og udslettede handelsbyen Rungholt, men førte også den sejlbare Heverstrøm ind til den lange bakkeø, hvor den ret ubetydelige landsby *Husum* lå. Før den tid kendes Husum eller rettere kun Husumbro kun fra beretningen om kong Abels hærtog mod friserne, der endte med kongens drab 1252. Broen gik over Husum å, som løber lige syd om bakkeøen, og her, hvor landevejen kunne nå ud til åbent hav ved en åmunding, som var velegnet til havn, opstod nu en by, som blev Rungholts arvtager. Fremmede købmænd, sikkert af nedertysk sprog, slog sig ned her, hvor der var gode muligheder for handel.

Byen hørte til Mildsted sogn, men i 1431 indgik kirkeherren, dvs. præsten, i Mildsted en overenskomst med indbyggerne i Husum om, at de skulle have lov til at bygge deres eget kapel, som blev betjent fra Mildsted. I 1448 fik kirken rettigheder som selvstændig sognekirke, og efterhånden udviklede den sig til en stor og prægtig gotisk bykirke af størrelse og skikkelse som Haderslev domkirke og med et meget højt tårn, 95,5 m. Det har nok været en medvirkende årsag til den store højde, at spiret kunne tjene som sømærke sammen med de høje kirketårne i Hatsted og Skobøl for de skibe, som ad den vanskelige indsejling gennem Heverstrømmen stævnede mod Husum havn.

I 1465 gav kong Christian 1. byen visse rettigheder, men den havde nær sat sin tilværelse over styr, da den tog del i det oprør, som grev Gerhard rejste mod sin broder kong Christian 1. I 1472 blev han af de nordfrisiske bønder i

Ejdersted og på Nordstrand opfordret til at stille sig i spidsen for en opstand mod kongen. Husum havde meget nær tilknytning til Nordstrand og sluttede sig til opstanden, som også fandt tilhængere i Gøs herrederne og helt op mod Flensborg og Åbenrå. Kongen kuede dog oprøret.

Omkring år 1500 var Husum en blomstrende handelsstad, hvor hertug Frederik (1.) lod slå sin berømte Husum-daler. Men Husum hørte endnu til Sønder Gøs herred. Det var dog naturligt, at den folkerige by blev sæde for herredstinget, som det ses af tingvidnet om biskop Godskes jordkøb i 1513. Den 9. februar 1562 udnævnte hertug Adolf »indbygger i vor flække Husum« Mathias Paysen til herredsfoged i Husum og befalede indbyggerne i flækken Husum, i Sønder Gøs herred, Hatsted marsk og Lundenberg herred at adlyde ham. Endelig i 1582 blev Husum løst fra herredstinget og fik sin egen rets- og politiordning og skulle bruge Visby søret.

Bredsteds opkomst har en vis lighed med Husums. I kong Valdemars Jordebog fra 1231 står der, at kongen ejer »i Brethæstath med sit tilliggende 18 mark guld«, og det vil sige, at denne ret store ejendom hører til kongens fædrene gods, hans privatejendom. Kirkeligt hørte Bredsted dog til Breklum, men herredskirken i Breklum var også kongelig. I 1462 fik Bredsted-borgerne en overenskomst med sognepræsten i Breklum om, at de måtte bygge sig et eget kapel. Til gengæld skulle de sikre sognepræsten hans indkomst, og han skulle lade kapellet betjene med et passende antal messer. I 1483 og 1499 var stedet allerede en betydelig flække med næsten 100 skatteydere, og det er baggrunden for, at byens kirke i 1510 blev en fuldstændig selvstændig sognekirke med ret til både dåb og begravelse. Den ydre anledning siges at have været, at et lille barn frøs ihjel på vej til dåb i sognekirken i Breklum. Kong Hans skal have givet materialerne til Bredsted kirke, hvad der lyder meget rimeligt, da han både var patron for herredskirken i Breklum og ejer af Bredsted. Efter 1510 kaldes stedet altid flække, men et egentligt privilegium kendes først fra kong Frederik 1.s tid. Han gav flækken ret til 2 årlige frie markeder. Bredsted blev dog aldrig som Husum en særlig retskreds. Flækken forblev under herredstingets myndighed, men tinget blev flyttet fra Breklum til Bredsted; allerede i 1458 nævnes tinget i Bredsted.

Når der kunne opstå en flække i Bredsted, skyldes det, at gesten her oprindeligt nåede ud til havet, og her var en å, som kunne bruges til havn. Hertil kom, at kongerne fornyede og udvidede flækkens privilegier, men inddigningen af Bredsted kog 1489 og den tiltagende tilslikning af kysten hindrede i det lange løb Bredsted i at blive en stor havn. Den rolle fik Husum⁵.

1460 – CA. 1625

Begge Gøs herreder hørte oprindeligt til Gottorp len, det senere Gottorp amt, men i 1460 blev Nørre Gøs herred lagt til Flensborg amt. De lå dog under

samme herre, nemlig hertugen, dvs. kongen af Danmark, men i 1490 blev hertugdømmet delt mellem kong Hans og hans broder hertug Frederik, den senere kong Frederik 1. Kongen fik Flensborg amt med Nørre Gøs herred, mens hertug Frederik fik Gottorp amt med Sønder Gøs herred, og dermed blev de to herreder for alvor skilt, og adskillelsen varede i mere end 200 år lige til 1721, idet den nye inddeling af landet i 1544 fik samme udfald som den første: Sønder Gøs herred blev hertugeligt, mens Nørre Gøs herred hørte til den kongelige del af hertugdømmet. Oprindeligt var det tanken, at kongen og hertugen til sammen, i deres »fælles hånd« var hertuger af Slesvig og Holsten. I deres forhold til adelen og kirken regerede de også sammen, men med det stigende modsætningsforhold og trangen til at være selvstændig på begge sider, udviklede de to områder sig faktisk til to forskellige stater med hver sin lovgivning og styrelse. Ved Akebro, hvor landevejen fra Flensborg til Husum går over Arlå og skærer grænsen mellem de to herreder, lå der på den kongelige nordside en kongelig kro, hvis kromand var kongelig tolder, mens mølleren på sydsiden af åen, der drev en hertugelig vandmølle, var hertugelig-gottorpsk tolder.

Et område for sig var stadig Slesvig-biskoppens godser. Han holdt hof på Svavsted slot. Man får et indtryk af hofholdningens størrelse, når man ser, at der på Svavsted slot i 1509 to gange om ugen blev bagt brød af 400 tønner rug, og man bryggede hver 14. dag af 15 tønner malt og 350 tønner byg. Humle dyrkedes i stor udstrækning i omegnen.

Dette hof fortsatte også efter reformationen under de såkaldte fyrstbiskopper, idet kong Christian 3. gjorde den yngste af sine 3 brødre, hertug Frederik, til verdslig biskop af Slesvig. Meningen var bare, at han skulle nyde indtægten af bispegodset, som kaldtes *Svavsted amt*. I den følgende tid kivedes kongen og hertug om, hvem der havde retten til at give bispetitel og bispegods væk. Den sidste, der førte titelen var Christian 4.s yngre broder Ulrik, som døde i 1624. I den anseelige kirke i Svavsted har han skænket døbefonten og prædikestolen, som begge er prægtige arbejder, og som begge bærer hertug Ulriks engelske hosebåndsorden. Svavsted slot var meget velegnet til brug for fyrstelige herrer, for sognet og nabosognet Ostenfeld var – og er – rige på skov, som gav gode indtægter, og frem for alt var der efter et udsagn af Henrik Rantzau (død 1598) den bedste jagt i de to hertugdømmer Holsten og Slesvig.

Opløsningen af de to herreder i flere birker skred frem i det 16. århundrede. I 1524 bestemtes det, at adelen ikke længere skulle møde på herredstinget, for at ikke bønder skulle sidde til doms over adelsmænd, deres liv og gods. Desuden fik adelen indrømmet birkeret over sine jorder, både hovedgårde og fæstegårde, og hals og håndsret over deres bønder. Dermed var enhver adelig jordbesiddelse og både ejerne og dyrkerne unddraget herredstingenes myndighed.

I 1556 lod den adelige ejerske af godset Ophusum i Bordelum sogn, Catrina

Martensen, sin faged slæbe en tyv for retten, lod ham anklage, dømme og dernæst hænge. I 1584 holdt Mette von Ahlefeld ting og ret på samme gård Op-husum og lod en kvinde anklage som heks og dømme til bålet, og troldkonen blev da også brændt. I de sydøstlige egne af hertugdømmerne, hvor godserne var store og lå samlet, var der ingen tvivl om godsejernes ret til at lade folk dømme fra livet, men her i de vestlige områder, hvor godser var små og deres tilliggende af fæstegårde spredt, var det ikke alle adelige godsejere, der udøvede deres retsmyndighed. Det stærkt spredte gods Lindved, hvis hovedbygning lå i Vis herred, og som også havde enkelte fæstegårde i Gøs herrederne, gjorde det f. eks. ikke. Deres bønder blev dømt på herredstinget. I 1584 gjaldt det for Mette Ahlefeld at bevise, at hun havde udøvet sin hals- og håndsret, for så kunne hun fortsat gøre det. For at klare dette blev der indstævnet vidner fra alle forskellige retskredse inden for Nørre Gøs herreds område på Nørre Gøs herreds ting i Bredsted. Vi kender ikke udfaldet af sagen, men den viser de mange forskellige retskredse, der efterhånden var opstået på Nørre Gøs herreds område.

Listen omfatter 43 mænd som vidner, og de kommer fra 12 forskellige retskredse, nemlig: 1. Kongelig Majestæts egne folk og undersåtter, nemlig bønderne i herredet. 2. Domherrefolk, som er fæstere på Slesvig domkapitels jorder. Det katolske domkapitel fortsatte efter reformationen som luthersk domkapitel lige til 1658, hvorefter dets jordegods deltes mellem kongen og hertugen. 3. Stiftsfolk, som er bønder på bispegodsets birk Bordelum. 5. En bonde, der møder som vidne fra de jorder, hvis indtægter går til domkirkens bygninger og dens præster. Disse jorder hørte egentlig til domkapitlets gods. 6. En mand møder som »Helligåndens mand fra Flensborg«, og hans fæstegård tilhører altså Helligåndsklosteret. Grupperne 7–12 er bønder fra 6 forskellige adelige godser og birker. Inden for den oprindelige enhed, herredet, er der nu altså 12 forskellige retskredse. Hertil kommer, at herredstinget i Bredsted blev holdt særskilt for friserne og de øvrige herredsbønder.

Noget lignende har der set ud i Sønder Gøs herred. Af det kongelige birk i Hatsted udviklede der sig med tiden et *Hatsted herred*. I 1570 nævnes Hatstedtermark sammen med Sønder Gøs herred, Husum flække og Lundenberg herred som et retsområde for sig. I 1588 nævnes Hatsted birk, som omfattede Hatsted og Skobøl sogne. Et gammelt segl havde indskriften *sigillum placitum Hattstedtensibus*. Det skal have været brugt som kirkesegl, men selv om indskriftens latin ikke er sprogligt rigtig, er dens mening ganske klar. *Placitum* er det middelalderlatinske udtryk for ting eller folkeforsamling, så indskriften betyder *Hatsted tings segl*. Seglet findes ikke mere og kan heller ikke tidsfæstes. Men vi har domme, som er afsagt af »vi 12 herredsbønder i Hatsted« i 1640'erne og 1650'erne. Et Galgebjerg fandtes lige syd for byen. Det kan ses på generalstabskortet side 120, og det findes endnu. Hatsted kirkes prægtige bronzefont, som er støbt i 1647 af Husum-mesteren Lorens Karstens, er skøn-

Sigillum civium in Swavestath, »borgernes segl i Svavsted«. Lakaftryk efter den originale seglstampe.

ket til kirken af Harre Wolbersen til minde om hans hustru Inge Harrens og hans svigerfader Knudt Boiengh, »fordum høvedsmand og fændrik for dette Hatsted herred.« Her ser man Hatsted herred nævnt med herredsfogeden som fører i krig, og herredet nævnes som udskrivningskreds for det våbenføre mandskab, rester af den gamle leding.

Af andre selvstændige retskredse var der i Sønder Gøs herred foruden *køb-staden Husum*, forskellige kirkelige og adelige ejendomme, af hvilket det adelige gods Arlevad var det vigtigste. Det omfattede hele Olderup sogn. Det biskoppelige birk eller *fogderi Svavsted* med Rødemis hørte til Svavsted amt. Efter fyrstebiskop Ulriks død var der ingen biskop mere, men den gamle inddeling opretholdtes, også efter at hertugen på Gottorp, den samme som ejede hele Husum amt, i 1658 havde vundet tovtrækningen om bispegodset med kongen. Hvad der var tilbage af det gamle Sønder Gøs herreds område hed nu *Mildsted herred*. Hertil føjede man i 1639 resterne af det område, som under navn af *Lundenberg herred* havde hørt til øen Nordstrand, og sammen med den var blevet delvis ødelagt af stormfloden 1634. Alle disse områder blev gjort fri af Gottorp amt og forenet til Husum amt⁶.

Fra det 16. og det 17. århundrede har vi *tingbøger*, som herredsfogeden har ført. De beretter om, hvad der er sket på tinget, og vi kan derfor følge forskellige retssagers forløb.

HERREDSTINGET

På herredstinget havde alle frie mænd ret og oprindeligt også pligt til at møde frem. Bønderne kunne tages til *nævninger*, som udtalte sig om en særlig sag,

eller til *sandemænd*, som fandt sandheden og afsagde dommen. Herredstinget lå på et nøje fastsat sted, der var bekvemt tilgængeligt for så mange som muligt. Stedet kunne ændres, hvis herredsbønderne fandt det for godt, og hvis kongen, senere hertugen, godkendte ændringen, men for at ingen skulle kunne komme og sige, at en sag ikke var behandlet på det rette tingsted, var tinget afmærket med fire tingstokke, og inden for disse fire planker foregik alle retshandlinger. Nørre Gøs herreds ting lå i Breklum, senere blev det flyttet til Bredsted, hvor hertug Adolf den 25. november 1458 ved sin amtmænd i Flensborg skødede Rodesike, som senere hed Munkebøl eller Mönkebüll, til Ryd kloster »inden for de fire stokke i Bredsted«. Sønder Gøs herreds ting var ved Mildsted kirke, men også her blev tinget for en tid flyttet til et mere folkerigt sted, nemlig Husum, inden denne flække blev købstad.

Netop fra denne tid har vi et tingsvidne, som kaster lys over formerne ved salg af fast ejendom, som kun kunne foregå på tinge. Tingsvidnet er et dokument, hvori herredsfogeden over Sønder Gøs herred, Husum og Hatsted marsk, Walke Widdesen, bevidner, hvad der er sket på tinget, nemlig:

I året 1513 på den torsdag, der følger efter den søndag, hvor man i den hellige kirke synger Quasimodogeniti (»som nyfødte børn . . .«, indgangsbøn på Hvide Søndag, 1. søndag efter påske; ordene er fra Peters 1. brev 2.) – dvs. 7. april 1513 – var mødt i Husum inden for Sønder Gøs herreds fire tingstokke den ærværdige fader i Gud og herre, hr. Goske von Ahlefeld, biskop til Slesvig, og den »dygtige« Jachim Plesse Hinrikessone. Jachim Plesse bekendte åbenbart og gav til kende, at han havde solgt, skødet og overladt en fæstegård i Øster Orsted, hvor nu Claus Tamsen bor, en fæstegård i Vester Orsted, hvor nu Hans Nissing bor, og en fæstegård i Oldersbæk, hvor nu Hans Clausen bor, samt sit gods og enemærke Sunderholt (dvs. Sønderholt, det nuværende Süderholz) til biskoppen. Oldersbæk ligger i Mildsted sogn, de andre steder i Svesing sogn. Hele købsbrevet blev oplæst på tinge, og købesummen blev nævnt. Så bad Jachim Plesse om, at disse ejendomme måtte blive lovbudt. Sælgerens slægt havde nemlig forkøbsret til hans ejendomme, og også andre skulle have mulighed for at gøre indsigelse. To adelige, Eler Ratlov og Dirik Frese, gik nu også inden for stokkene, og i deres nærværelse lovbad Jachim Plesse sin ejendom én gang, den anden gang og den tredje gang, men da ingen gjorde indsigelse, skødede han på sine egne og arvingers vegne de nævnte landejendomme med en klump jord og en stok til den forannævnte herre biskop Godske. Dette er den egentlige retstiftende handling: sælgeren tager en græstørv og en stok, som er billeder på ejendommen, og lægger dem i køberens skød. Han *skøder* ejendommen til køberen, og det er det samme retsudtryk, man bruger den dag i dag på dansk. Men handelen var dog ikke færdig endnu. Endnu engang blev ejendommene lovbudt. På en senere tingdag, den 3. juni 1513, fremstod biskoppen og bad tinget om at tilkende ham de købte jorder. Tinget udnævnte da fire mænd: Topy Volquardsen i *Horsted* (i Hatsted sogn) Malst

Nommensen i Vedbæk (*Wydbeke*, det nuværende Vedbæk, Wittbeck i Ostensfeld sogn), Thyges Lassen i Vinnert (*Wynderde*, det nuværende Vinnert i Ostensfeld sogn) og Peter Arfest i Svesing (*Swesen*). De fire mænd gik afsteds, talte om sagen og vendte tilbage inden for tingstokkene og tilkendte biskoppen ejendommene i Guds navn. Dermed var retshandelen afsluttet, men til vidnesbyrd om den er tingsvidnet udstedt, og herredsfogeden og de fire mænd har sat deres segl under.

På tinget behandledes også straffesager.

Vi kender en sag, som blev ført mod tre kvinder, der sigtedes for trolddom.

Den 18. februar 1619 rejste Abraham Schumaker eller Lorenzen sigtelse for trolddom mod Heinrich Fußknechts eller Wedelmans kone *Grete*. Det skete i Svavsted, som hørte til bispegodset, hvis indehaver var biskop og hertug Ulrik, kong Christian 4.s yngre broder (død 1624). Derfor blev sagen ikke ført på Sønder Gøs herredsting i Mildsted, men for biskoppens birkeret i Svavsted, men også birketinget var bundet af Jyske Lov, og dennes forskrifter for rettergang blev fulgt. Da den tiltalte ikke kunne finde folk, som var villige til at gå i borgen for, at hun ikke flygtede, blev hun sat i fængsel.

Den 24. februar blev der sammenkaldt 12 retsbønder og 8 sandemænd, og Abraham Schumaker stod da op og beskyldte Grete Wedelmans for at have truet med at ville volde ham og hans ondt og argt og for også at have udført dette ved at påføre tre af hans børn en sær, uhyggelig sygdom, hvad mange i sognet vidste, og plaget og pint dem dermed hver dag og forhekset dem. Han havde flere gange beskyldt hende for at være en heks, men hun havde intet svaret på denne beskyldning. Den anklagede nægtede sig skyldig og krævede af anklageren, at han beviste sin sigtelse. Denne nævnede nu en række vidner og bad om, at de måtte blive hørt. Nogle af dem vidnede, at de havde været i kiv med konen, og at de derefter havde haft uheld eller sygdom, som de tilskrev hende. Sandemændene og bønderne afsagde så kendelse om, at den sigtede skulle underkastes »skarpe spørgsmål og tortur«. Hun selv, hendes broder og frænder bad da indstændigt om, at hun måtte underkastes vandprøven, for at hun kunne undgå torturen, hvilket skete den 26. februar, men vandprøven faldt ikke ud til hendes fordel. Den bestod i, at hun kastedes på vandet, vel sagtens i Trene, men hun flød ovenpå, og så måtte hun følgelig være en heks. »Derpå har hun den følgende nat såvel som den gryende morgen bekendt og udsagt følgende punkter, for en større del med det gode end med pinsel, og denne bekendelse har hun indtil nu bekræftet uigenkaldeligt at være sand.«

Hun bekendte, at hun af en kone, Trina ved Koldenbüttel i Ejdersted, havde lært at skaffe sig korn på andres bekostning ved trolddom. Hun havde fået sig en hund til afgud, som hed Hansken, og ham havde hun forskrevet sig til, og de havde drevet utugt sammen. Hun havde hjulpet en kone med at slå hendes mand ihjel med gift. Hun bekendte, at Meye Muhlen i Suderhouett (det

nuværende Süderhöft) kunne den samme kunst som hun selv, og det var også rigtigt, at hun havde gjort Abraham Schumakers børn syge, og endelig havde hun været på Bloksbjerg og danset der tre gange. Det var tilstrækkeligt til at dømmes fra livet, og Grete Wedelmans blev brændt på bålet den 2. april 1619.

I mellemtiden havde man taget fat på *Meye Muhlen*, den 27. februar.

I dette tilfælde gik 9 bønder i borgen for hende og lovede at betale Hans Fyrstelige Nåde hertug Ulrik 2000 rigsdaler, hvis Meye ikke mødte på tinget. Den 2. april afsagde sandemænd og bønder kendelse om, at Meye skulle underkastes tortur og skarpt forhør. Hun bekendte, at hendes afgud hed Franz. Hun havde drevet utugt med ham, og han havde hjulpet hende med at forgøre Abraham Schumakers børn og forhekse Johan Ottens bæster, og også hun havde været med på Bloksbjerg, og der havde også Anneke Detleffs eller Otzen været med, som også havde hjulpet hende med at forgøre Johan Ottens bæster. Den 14. april dømmer sandemænd og bønder hende til bålet, og hun bliver straks henrettet.

Den 3. april er det så *Anneke Detleffs* tur. Sådan hed hun efter sin fader, men hun var gift med Jürgen Otzen. Også hun slipper foreløbig for fængsel, da hendes mand, hendes broder og tre andre gode mænd går i borgen for hende. Den 12. maj fører faderen som hendes værge hendes sag på tinge, men hun har også en sagfører, hvis navn ikke nævnes, og han henviser til Jyske Løvs 3. bog, kapitel 70, som dog skal være 69, der giver hende ret til at rense sig ved sin egen og elleve nævningsers ed fra samme kirkesogn. Han afværger tortur ved at henvise til kong Christian 3.s reces (lov), kapitel 18 og 19, som siger, at ingen misgerningsmand, som er overbevist om uærlige handlinger, må tros, hvis han siger andre noget på, og i samme reces er det bestemt, at ingen må pinligt forhøres, medmindre han allerede er dømt til døden. Åbenbart har man også krævet vandprøven af Anneke, men hendes sagfører anfører udtalelser af de store tyske retslærde Bording og Harder von Dassel på latin om, at vandprøven er djævelens værk. Han fører i alt 23 agtværdige mænd som vidner. De udgør hele Ramsted bylag. (Det danske udtryk gengives ved *Buhlag*; det er hyppigt i gamle plattyske dokumenter at finde *u* skrevet for *y* og *o* for *ø*). Sammen med hendes mand udgør de 24 nævninge, altså to gange det krævede antal af 12. De udtaler samdrægtigt og hver for sig, at de ikke vidste andet at sige og vidne om den indstævnedes fra ungdommen af, og siden hun har boet hos dem, end hvad der sømmede sig en dannekvinde. Meye Muhlens slægtninge føres også som vidner, og de siger, at Meye i fængslet har sagt, at hun ikke vidste af nogen trolddom at sige, og at heller ikke Anneke Dethlefs havde haft noget med trolddom at gøre.

På dette sted gik sagen i hårdknude, for vel havde man den henrettede Meye Muhlens vidnesbyrd at holde sig til – som forsvaret dog havde søgt at afkræfte ved gældende lands lov – men Meyes slægtninge ønskede ikke at optræde som klager, og uden klager kunne sagen ikke føres. Tingbogen holder

op på dette sted, så det er ikke muligt at se, om det dygtige forsvar bar frugt, og om Anneke blev frikendt.

De to retssager, en handel med jord 1513 og en misgerningssag 1619, har begge *Jyske Lov* som grundlag. Jyske Lov kendte ikke straffen for trolddom på bålet, og tortur var den ukendt. Tværtimod værger den den sigtede, f. eks. tyven, mod overgreb, indtil han er dømt. Det pinlige forhør og bålstraf for trolddom er kommet ind fra senere tysk ret, men kendes også fra samtidig dansk ret i kongeriget, som det fremgår af indlægget til forsvar for Anneke. Tolvmandseden er et særkende for Jyske Lov.

Men efter at hertug Frederik på Gottorp i 1658 var blevet suveræn i sine områder, og Sønderjylland derved i statsretlig forstand var blevet fjernet så langt fra kongeriget som ingen sinde før, gik udviklingen i hertugdømmets og kongerigets retssædvaner hver sine veje. Denne forskel øgedes, da kongeriget i 1683 fik en ny og tidssvarende ret i *Christian den Femtes Danske Lov*, som ikke blev brugt i Sønderjylland. Her var de tyskuddannede jurister allerede tidligt begyndt at bruge tankerne i *Kejser Karl den Femtes Pinlige Halsrets-ordning* fra 1532. Vi ser spor af tysk indflydelse i Annekes sag, hvor forsvareren anfører udtalelser af fremtrædende tyske retslærde, og bålstraf for trolddom findes i *Carolina*.

Også sagen om handel med jord følger fuldstændigt *Jyske Lov*. Den fandt sted i 1513. Kort tid efter var det utænkeligt, at biskoppen af Slesvig og adelige skulle møde op på et herredsting og lade deres jordhandel gives kraft af herredsbønder. I det øjeblik, jorden rettelig var overdraget biskoppen, gled den og dens brugere, fæstebønderne og dens ejer, biskoppen, ud af herredstingets myndighedsområde, fordi kirken fra gammel tid havde birkeret. Og fra og med år 1524 blev adeligt jordeje og adelens mænd og kvinder fritaget for at stå under herredstingene. Biskoppens og adelens attrå efter domsmyndighed får vi forklaringen på i Meye Muhlens sag. En tredjedel af hendes formue tilfaldt retsherren, nemlig biskop og hertug Ulrik. Det drejede sig om 1473 mark, 7 skilling og 8 penning, en ganske pæn sum. Retsbønderne var en væsentlig indtægt for alle, der havde herreder, landsbyer og godser med hals- og håndsret, konge, hertug, biskop, domkapitel, klostre og fra 1524 også adelige jordejere.

Sagen om biskoppens jordkøb kendes fra et dokument, som er skrevet på plattysk (nedertysk), og som gengiver de danske retsudtryk, så at ordene er lempet efter plattysk udtale, således *Herdesfaget*: herredsfoged; *vorschotet*: skødet; *lachboth*: lovbod.

Retssagen mod de tre ulykkelige kvinder er optegnet i Svavsted tingbog på *højtyisk*⁷.

BYGGESKIK OG FOLKEDRAGT

Fra og med det 17. århundrede har vi et nøje kendskab til bøndernes byggeskik i Sønderjylland. For langt den største del af Gøs herredernes område var

det danske hus enerådende i dets oprindelige form, som har holdt sig til den dag i dag, nemlig ét langt hus, som ligger solret, dvs. med langsiden vendt mod syd og nord og gavlene i øst og vest, og som rummer bolig, lo og stald og er delt på tværs. Kun i Ostenfeld sogn og den største del af Svavsted sted rådede en helt anden byggeskik, som egentlig stammer fra Nedersaksens og Holstens skovegne, og derfor kaldes den slags gårde for saksergårde. I en grundlæggende afhandling har P. Lauridsen gjort rede for forskellen på de to gårdstyper og kortlagt grænsen mellem dem. Afhandlingen er genoptrykt side 92.

Folkedragten i Ostenfeld sogn har ved sin brug af kraftige farver, især rødt, og ved sine gammeldags former fået fremmede til at undre sig og har bevæget kunstnere til at tegne og male mænd og kvinder i disse maleriske folkedragter og omgivet af andre frembringelser af en ænseværdig materiel folkekultur. Dragternes sære fremtoning har medført, at man gang på gang har villet forklare Ostenfeldboernes særpræg ved at antage indvandring af fremmede folk såsom østfriser eller vendere i tidligere tid. Imidlertid har vi lister over sognets skatteydere og dermed næsten alle mænd i sognet fra 1438 og 1548, og disse navne er hjemlige, de fleste danske, mens nogle er nedertyske⁸. Der kan altså ikke være tale om nogen fremmed indvandring. Ikke engang de nedertyske navne behøver at tyde på nedertysk indvandring, men både de og den saksiske byggeskik, som var enerådende i sognet, vidner om stærk nedertysk kulturindflydelse. Dragternes former og farver gengiver borgerdragten i købstaden Husum i 16. og 17. århundrede, som igen kan være påvirket af moden ved hoffet på Husum slot. Dog er hovedbeklædningens former ældre, fra middelalderen. Ostenfeld havde livligt samkvem med Husum, og landevejen fra Husum til Slesvig gik gennem Ostenfeld til Hollingsted ved Trene. Ostenfelds bønder var rige og selvbevidste og så nærmest ned på naboerne og var allerede derved og ved egnens beliggenhed ret isolerede, hvortil kom, at Husum gik tilbage i 17. århundrede. Alt dette har hjulpet med til, at den engang antagne måde at klæde sig på har holdt sig, for kvindernes vedkommende helt til 1905, da den sidste kvinde, der bar egnsdragten, døde, mens mændene, som i højere grad kom ud blandt folk, f. eks. til marked i Husum eller Fjorde, fra omkring 1800 begyndte at tilpasse deres dragt til omgivelserne og endelig opgav deres særegne dragt omkring 1850⁹. Om det danske folkesprog i Ostenfeld har F. F. Ulrik skrevet et lille stykke, som gengives side 91, og H. Lausten-Thomsen har skrevet om danske marknavne i en artikel, som genoptrykkes side 87.

KEJSERKRIGEN OG SVENSKEKRIGENE

Kong Christian 4.s deltagelse i trediveårskrigen blev indledningen til en række ulykker for hele den jyske halvø og dermed også for Gøs herrederne. Under kejserkrigen holdt Wallensteins tropper landet besat i 2 år, fra 1627 til 1629,

og det gik lige hårdt ud over det kongelige Nørre Gøs herred som det hertugelige Sønder Gøs herred, selv om hertug Frederik 3. på Gottorp (1616–59) prøvede på at være neutral.

Knap var man kommet sig af kejserkrigens prøvelser, før den svenske general *Torstensson* faldt ind i landet i 1643. Hertugen på Gottorp prøvede igen at være neutral, men han måtte betale for det, og det måtte hans undersåtter også, og de måtte døje under indkvartering. Det kongelige Nørre Gøs herred var for svensken fjendeland, men de synes hverken at have haft øje for forskellen mellem kongeligt og hertugeligt eller have skelnet mellem mit og dit. Flere år efter krigen bad bønderne i Olderup og de øvrige bønder under Arlevad gods om at få deres skatter nedsat. Den svenske oberst Fritzleben havde haft sit kvarter i Horsted, men han havde også været i kvarter i nogen tid med alle sine ryttere i Olderup, og i den tid måtte bønderne forlade deres huse og flygte til andre steder, og alt deres kvæg, korn og indbo var taget fra dem. På samme måde var det gået folkene i Svesing, Mildsted, Videbæk, Vinnert og Horsted, og det er alle landsbyer, som lå på hertugeligt og altså neutralt område. Hvordan har der så ikke set ud i det kongelige Nørre Gøs herred?

Det blev ikke bedre i den tredje krig, *Svenskekrigen* eller *Polakkrigen* 1657–1660, heller ikke for Sønder Gøs herred, selv om hertugen denne gang var svenskens forbundsfælle. Ved krigens begyndelse byggede danskerne en skanse ved Arlevad, og de gik endda frem mod Husum, som blev belagt med tropper. Det fik dog ingen betydning, for de afgørende hændelser gik for sig i øst, hvor den svenske kong Gustav Adolf førte sine tropper frem gennem det østlige Sønderjylland og over isen til Fyn, Lolland, Falster og Sjælland og tvang Danmark til at slutte fred. Men i krigens anden omgang rykkede kong Frederik 3.s forbundsfælle, kurfyrst Frederik Vilhelm af Brandenburg, ind i landet med kejserlige, brandenborgske og polske tropper, og de hærgede slemt både på hertugens og kongens områder. Kurfyrsten kom over Slesvig til Husum den 30. september 1658, hvor han slog sit hovedkvarter op, og han blev her til den 27. oktober, da han drog videre til Flensborg. Elsabe Hansen i Hatsted var forpagterske under godset Lindved. Hun skrev til godsejeren, at hun hidtil havde betalt sin forpagtning regelmæssigt. I 1658 havde hun ganske vist både kunnet så og høste, men den 1. oktober var de brandenborgske krigsfolk kommet i store mængder. Alene i Hatsted havde der været 6 regiment, »og de har i løbet af få dage ødelagt og fordærvet alt, taget mit kvæg fra mig og slagtet det, røvet mit tøj og indbo, fortæret alt mit korn og foder og ikke levnet noget som helst til mig arme gamle mere end 70-årige kone til mit underhold mod den kolde vinter, så at jeg har måttet slå mig igennem vinteren med lån og borgen og endnu sidder her uden noget at leve af.« Men hun overlevede dog, mens mange blev slået ihjel eller gik til af pest, som fulgte i hærenes kølvand. Af godset Lindveds fire fæstegårde i Trelstrup var efter krigen de to øde, det vil sige, at bønderne var døde, og der var ingen til at dyrke

gårdene. I Vest-Bjerrum var de to af tre fæstegårde øde, i Øst-Bjerrum den ene af to og i Dørpum stod seks af elleve gårde øde og udyrkede¹⁰.

1660–1721

Efter de to svenskekrige 1657–58 og 1660 kunne hertugen på Gottorp endelig som sit udbytte af krigen få dels suverænitet for sine områder i Slesvig og Holsten, dels fuld rådighed over *Svavsted amt*. Det vedblev dog at bestå som et særligt amt lige til 1701, da amtet blev opløst, og dets enkelte fogderier indlemmet i de gottorpske amter, hvor de lå. Således kom Svavsted fogderi til Husum amt, men det blev stadig holdt som en enhed for sig ved siden af Husum Nørre herred (Hatsted herred) og Husum Sønder herred (Mildsted herred) samt Simonsberg distrikt og Südermarsch. Svavsted slot blev derved overflødigt, og da det tilmed var faldefærdigt, blev det nedrevet i 1705. På Gottorp slot findes nogle renæssance-gavle, som stammer fra slottet i hertug Ulriks tid. Bordelum birk, som også havde hørt til Svavsted amt, blev lagt til det hertugelige Tønder amt.

En overgang var der tale om, at kongen ville bytte Nørre Gøs herred bort til hertugen for i stedet at få Tønder amt, men indbyggerne var ikke glade for det, og kongen føjede dem ved at love, at det ikke skulle ske¹¹. Den gamle kongelige herredskirke i Breklum var stadig som et midtpunkt i herredet, og derfor bærer prædikestolen, et fortrinligt arbejde af Flensborg-mesteren Klaus Gabriel fra 1646, en indskrift om, at den er skænket af *Johannes Wittemack* og hans hustru Telse. Han var herredsfoged i Nørre Gøs herred og siges at have været en naturlig søn af kong Christian 4. I 1670 blev Nørre Gøs herred gjort til Bredsted landskab, og Wittemack blev den første landfoged. Landskabet lå dog stadig under Flensborg amt, og lige som prædikestolen er også alteret fra 1741 et Flensborg-arbejde af Wilhelm Buchholtz.

GØS HERREDERNE 1721–1785

I 1721, efter Store Nordiske Krig, blev den tidligere hertugeligt-gottorpske del af Sønderjylland genforenet med den kongelige del, og også Husum amt blev nu kongeligt med en kongelig amtmand.

I løbet af det 18. århundrede skete der en vis samling af Gøs herredernes gamle område. Adelige godser som Arlevad i Olderup sogn blev i 1772 udstykket og solgt til bønder, hvis gårde nu kom til at høre under amtet og herredstinget, i dette tilfælde Hatsted herred. Lignende blev der handlet med strøgods i Bomsted, og i 1796 blev godset Lindved nedlagt, og både Husum amt og Bredsted amt fik en del af dets tilliggende. Domkapitlet i Slesvig ejede jord flere steder i hertugdømmet, men da kapitlet blev opløst i 1658, delte hertugen og kongen dets ejendomme. I 1721 samledes de igen i det kongelige

domkapitelsamt, som havde egen amtmænd og styrelse til 1777, da ejendommene lagdes til de sædvanlige kongelige amter, hvorved både Husum amt og Bredsted landskab blev større. På samme måde gik det med ejendomme i Gøs herrederne, der indtil da havde hørt til Mårkær amt, som var jorder, der oprindeligt hørte til Mårkær kloster i Angel. Samtidig lagdes det tidligere biskoppelige fogderi Bordelum ind under Bredsted landskab, som nu blev så stort, at det i 1785 blev gjort til et eget *Bredsted amt*. Det havde ganske vist fra 1800 amtmænd fælles med Husum amt, men det var ellers et fuldt ud selvstændigt amt og beholdt sin egen landfoged.

Fra 1785 var i store træk den gamle middelalderlige inddeling af landet genoprettet, idet *Husum* amt dækkede det gamle *Sønder Gøs herreds* område, og *Bredsted* amt havde de samme grænser som det gamle *Nørre Gøs herred*.

På kirkens område sker der det for Gøs herrederne afgørende, at *pietismen* trænger ind. Den kommer meget tidligt med pastor *Friedrich Petri* eller Frederik Petersen, som var andenpræst og skolelærer i Fjolde fra 1664 til sin død i 1695, som L. Petersen giver en udmærket skildring af på side 134. I Bordelum kom det i 1738–39 til et udbrud af den voldsomme utøjlede seperatistiske pietisme, som er gået over i historien under navn af »Bordelumer Rotte«, sammenrendet i Bordelum. Om dette beretter Hans Hejselbjerg Paulsen på side 113. Men ellers var det den blide pietisme, som bredte sig over alle sognene i Gøs herrederne, og især Fjolde sogn roses gang på gang for beboernes stille og rolige adfærd, deres høje moralske vandel og deres borgerlige flid og udprægede kirkelighed. Gøs herredernes befolkning var og blev så sikkert forankret i pietistisk fromhed, at den senere næsten enstemmigt afviste rationalismen og Adlers agende¹².

I 1772 byggede man en helt ny kirke i Ostenfeld i stedet for den gamle romanske teglstenskirke, som skal være brændt. En helt ny kirke i et landsogn er i sig selv et særsyn i denne tid, men hertil kom det helt usædvanlige byggeemne. Ellers bygger man i denne tid barokke kirker i tegl, men Ostenfeld kirke blev bygget med rundbuede døre og vinduer, som tydeligt har de romanske kirker som forbilleder, og til bygningen brugte man udelukkende granitkvadre. Man kender disse ret råt hugne granitkvadre fra tidens udbedringer af tårne osv., men her er hele kirken bygget af dem. Det på mange måder særprægede sogn fik også en ny kirke, som er noget for sig selv.

1785–1850

I det 19. århundrede udgjorde de to Gøs herreders gamle område provstiet Husum-Bredsted, som hørte under generalsuperintendenten eller biskoppen i Slesvig. Bredsted landskab hørte til Flensborg provsti, indtil det i 1788 fik sin egen provst, mens det fra 1812 blev lagt under provsten i Husum. Opsynet med kirkerne og præsterne i provstiet tilkom kirkevisitatoriet, som be-

stod af provsten og amtmanden i Husum. De samme myndigheder udgjorde sammen med andenpræsten i Husum og de to præster i Mildsted den gejstlige domstol, som kaldtes konsistorium.

Lige fra reformationstiden havde menigheden haft ret til at vælge deres præster, idet kirkevisitatoriet præsenterede 3 kandidater, som holdt prøveprædiken, hvorefter menigheden valgte. Og der var oven i købet tale om lige og almindelig valgret, så at sognets største grundejer ikke havde mere at sige end arbejdsmanden. Denne demokratiske fremgangsmåde blev bevaret til efter 1864, og den var hovedreglen. Kun få steder havde menigheden ikke valgret, men der var i hvert tilfælde en særlig grund til det. I Olderup kaldte kongen præsten, men det skyldtes, at hele sognet havde været en del af Arlevad gods, hvis ejer havde haft patronatsret til kirken. Da godset blev udstykket, gik patronatsretten over til kongen.

Ved hver kirke var der *kirkeværgere* (jurater) til at tage vare på kirkens bygning, formue og indtægter, som dels hidrørte fra renteindtægter af kapitaler og jord, dels af tiende. Kirkens regnskaber blev gennemset af kirkevisitatoriet. Som talsmand for menigheden optrådte kirkeforstanderne i forskelligt tal alt efter sognets størrelse. Det lille sogn Olderup havde 4, det store sogn Fjorde 14 (eller 12). De skulle tillige hjælpe præsten med at opretholde gode sæder i sognet. Under kirkestyrelsen hørte også skolevæsen og fattigvæsen. I flere sogne nedlagdes i det 18. århundrede andenpræsteembederne, f. eks. i Svesing, og indtægterne brugtes da til at forbedre skolen med.

På det kirkelige område havde befolkningen altså et udstrakt selvstyre, og det var også på dette område at en folkebevægelse første gang kunne sætte sin vilje igennem mod øvrighedens forsøg på umyndiggørelse. En ny retning i kirken, rationalismen, var i slutningen af det 18. århundrede kommet til magten. Ledelsen af Slesvig stift var blevet betroet generalsuperintendent J. G. C. Adler, og han ville indføre en ny agende eller gudstjenesteordning. Dette følte af den pietistiske og gammel-lutherske befolkning, som om han ville indføre en ny religion, og denne folkelige opfattelse var ikke helt ved siden af, for der var en afgrund mellem Adlers og mange af de dannede præsters og byboeres opfattelse af religionen og det, som bønderne holdt for god kristendom. Modstanden samlede sig især i sognene Bordelum, Bredsted, Langhorn, Bjerrum og Okholm. Det sidste sted kom det i 1797 endog så vidt, at amtmanden måtte tilkalde to eskadroner dragoner for at genoprette roen. Til sidst måtte regeringen give efter og overlade det til afstemninger i de enkelte sogne, om man ville indføre den nye ordning eller ikke. I Hatsted og Fjorde kom det til et kompromis mellem gammelt og nyt, men i Ostenfeld, Svavsted, Mildsted, Skobøl, Olderup, Trelstrup, Bordelum, Langhorn, Breklum, Bjerrum, Hjoldelum og Svesing måtte gejstligheden give op over for befolkningens seje vedhængen ved gammel luthersk og pietistisk fromhed. Kun i Husum sejrede agenden.

På det verdslige styres område havde menigmand derimod ikke meget at

sige. De to amter Husum og Bredsted styredes af en fælles amtmænd, som i Bredsted amt blev hjulpet af landfogeden. I Bredsted amt var herredstinget i 1748 blevet afløst af *bonderetten* (das Bondengericht), der bestod af 9 retsbønder med amtmænd som formand, men den havde ingen indflydelse i straffesager og betød i det hele ikke ret meget. Amtsmyndighederne havde i hvert sogn en sognefoged og i hver landsby en bondefoged, som udpegedes blandt de mest ansete bønder, men de var blot myndighedernes hjælpere og uden egen indflydelse. Amtsforvalteren havde ligeledes stedlige hjælpere til at opkræve skatterne.

Mens Adler og rationalisterne led nederlag i agendestriden, kronedes deres arbejde for at højne undervisningen med held ved skoleloven 1814, selv om befolkningen også heri så et anslag mod gammel tro. Adler fuldendte på skolens område, hvad pietisterne havde begyndt, og fremskridtet var stort. Fjorde havde til eksempel indtil 1814 kun én vinterskole i kirkebyen. Man nedlagde kapellanembedet og brugte indtægten til at forbedre skolen med, og sognets 15 byer havde fra 1814 til 1864 nu 8 skoler.

I 1840'erne begyndte for alvor den politiske uro, der førte til den gamle helstats opløsning. Blandt friserne var kyndige mænd ved at blive klare over frisernes særpræg og betydning som et folk for sig. Men en selvstændig frisisk udvikling blev standset ved en stor folkefest den 10. juni 1844 i Bredsted arrangeret af slesvig-holstenske ledere. Den fik til følge, at den frisiske befolkning i stort tal og med megen iver sluttede sig til den slesvig-holstenske bevægelse, som særligt havde sine tyngdepunkter i Husum og Bredsted blandt embedsmænd og borgere. Lignende folkefester fandt sted i Bredsted i 1845 og 1846. Derimod var befolkningen i de østlige dansktalende sogne stadig politisk og nationalt uinteresserede, som det fremgår af pastor Hans Hansens optegnelser fra Fjorde side 116, som dog skal sammenholdes med Johannes Jensens oplysning side 123 og L. Petersens minder side 139. Både Fjorde sogn og Hjoldelund sogn nægtede at betale en særskat på 10 rigsdaler af hver plov, som blev besluttet på et folkemøde i Bredsted den 24. marts 1848 straks ved udbruddet af den slesvig-holstenske revolution, og som skulle bruges til at føre krig for¹³.

SPROGRESKRIPTERNE 1851-64

Efter krigen 1848-50 var det et vigtigt mål for regeringen at styrke det danske sprogs stilling. Regeringen lod da indhente erklæringer fra præsterne i de egne, hvor man formodede, at dansk var almindeligt omgangssprog.

I Husum-Bredsted provsti var det sognene Hjoldelund, Fjorde, Olderup, Svesing og Ostenfeld. Alle de adspurgte præster havde været i embedet også før 1848 undtagen pastor Ohlhues i Olderup, som var blevet ansat af den provisoriske regering. Han og pastor Simonsen i Hjoldelund havde været med i protesterne mod den af kongen indsatte bestyrelseskommission, som havde

forsøgt at regere Slesvig i 1849–50. Ingen af præsterne kan derfor mistænkes for at have været føjelige over for regeringen i denne sag.

Pastor Simonsen oplyste, at dansk var overvejende omgangssprog i Hjoldelund, og pastor Hans Hansen skrev, at det var samtlige beboeres daglige omgangssprog i Fjorde. I Olderup taltes det af 50 af 500 indbyggere. I Svesing opgav pastor J. Jensen, som havde været stedets præst i 23 år, at omtrent halvdelen af beboerne talte dansk. Senere rettede han det til, at det ikke engang var $\frac{1}{40}$. Provst Plum, der undersøgte sagen, mente, at højst $\frac{1}{4}$ af indbyggerne var dansktalende, og det var endda kun de ældre over 50 år. I Ostenfeld taltes der kun dansk af omkring 5 personer. Provst Plum mente derfor, at dansk kun burde indføres i Hjoldelund og Fjorde, mens amtmand W. Johannsen, det andet medlem af kirkevisitatoriet, mente, at den nye ordning burde udstrækkes til alle fem sogne.

Den 8. februar 1851 blev der udstedt et reskript om den nye ordning af kirke- og skolesproget i Hjoldelund, Fjorde, Olderup og Svesing. Det bestemtes, at gudstjenesten afvekslende hver søndag skulle holdes på dansk og tysk. Ved kirkelige handlinger som dåb, vielse og begravelse kunne der vælges frit mellem de to sprog. I skolen skulle undervisningen foregå på dansk, men der skulle undervises i tysk sprog 4 timer om ugen. Provst Plum fandt, at denne ordning var ubillig for Svesing og Olderups vedkommende og tog sin afsked som provst. Han efterfulgtes af provst Caspers, som var villig til at gennemføre alt, hvad regeringen krævede. Han var senere i 1864 den første til at hylde de nye tyske magthavere¹⁴.

I Svesing kunne afvekslende dansk og tysk kirkesprog slet ikke gennemføres, da den gamle pastor Jensen, som havde været tro mod regeringen under krigen, ikke evnede at prædike på dansk. Han blev i embedet til 1855. Hans efterfølger, pastor Hamburger, skulle nu gennemføre ordningen, men han erklærede 1859 over for biskop Boesen, at der ikke kom nogen til den danske gudstjeneste, som derfor ofte slet ikke blev holdt, mens besøget var godt ved den tyske. Han mente heller ikke, at der taltes dansk i sognets byer undtagen i Arnfjorde. Dette undrede biskoppen, som selv i 1856 havde holdt kirkevisitation på dansk. Der havde da været omkring 50 voksne til stede, og flere af dem hævdede, at de havde forstået biskoppen udmærket. Derfor troede biskoppen, at fejlen lå hos præsten, men kirkevisitatoriet, provst og amtmand, hævdede, at årsagerne lå i sprogforholdene på stedet og i, at dansk prædiken var indført så sent. Sprogreskriptet var heller ikke blevet gennemført i skolen, idet dansk som undervisningssprog endnu i sommeren 1855 kun var indført i én skole, mens det i de andre var optaget som undervisningsfag. Og først i 1858 kunne der holdes fuldstændig dansk konfirmation.

I Olderup var der i 1851 kommet en ny præst fra kongeriget, pastor Momme. Han indskrænkede på egen hånd den danske gudstjeneste til kun at finde sted hver fjerde søndag, for at Guds ords prædiken ikke skulle stå i fare for

at forstumme hver anden søndag, idet kun ganske enkelte i menigheden forstod en dansk prædiken. Ministeriet bifaldt præstens fremgangsmåde og tillod den, men i 1856 blev denne tilladelse trukket tilbage. I 1859 kunne pastor Momme melde om godt besøg både ved den danske og den tyske gudstjeneste, og det var ikke bare konfirmander, men også ældre folk, der kom til den danske gudstjeneste. Men han måtte dog i 1861 skrive, at stemningen for sprogreskriptet ikke var blevet bedre, end den havde været i begyndelsen. Hans efterfølger, pastor Lars Simon Hansen, skrev i 1862, at de danske gudstjenester havde få, men til gengæld stadige danske kirkegængere. Denne præst har ført en dagbog over hændelserne i 1864 og om sin afsked. Den er aftrykt side 152, og den giver også oplysninger om sprogforholdene i sognet.

Pastor Simonsen i *Hjoldelund* blev afskediget i 1851, da han ikke mente at kunne gennemføre sprogreskriptet. Det skete dog i nåde og med pension. Pastor Pasbjerg kunne i 1859 bemærke, at gudstjenesten blev meget flittigt besøgt, især på de såkaldte tyske søndage. Imidlertid forsømtes ej heller de danske. Der var da i almindelighed 20–30 voksne i kirke. Men de dansk konfirmerede gik til tysk altergang, og ministerialia, dvs. dåb, vielse og begravelse forlangtes på tysk. Netop dette sidste viser, i hvor høj grad befolkningen var fortrolig med tysk som det *hellige* sprog. Og i 1862 måtte pastor Pasbjerg indrømme, at hans bestræbelser ikke gav udbytte. Modstanden mod dansk var almindelig, uagtet Hjoldelund jo var et rent dansk sogn. »Ingen fri ytring i dansk retning bliver tålt af de mægtigere her i sognet.«

Om forholdene i *Fjolde* er vi ret godt underrettet. L. Petersen var født i sognet, har oplevet tiden og har virket som hjælpelærer i sognet. Hans minder fra Fjolde findes på side 131, og han skriver om sprogreskripterne, at det »desværre mangelsteds var for silde«, hvor han vel har tænkt på Olderup og Svesing, men »om Fjolde sogn gælder dette dog efter min mening ikke ubetinget, men vistnok burde der tages fat med stor varsomhed . . . Og kunne man ikke nok have indrømmet folkets selvbestemmelsesret et noget større spillerum?«. Også pastor Hans Hansen i Fjolde, som under krigen havde været urokkelig tro mod kongen, gik også i begyndelsen ind for at fremme danskheden, men han lagde vægt på, at det skete med lempe. Hans stillingtagen for og senere hårdt imod sprogreskripterne er fremstillet i dr. Johannes Jensens afhandling side 116. Pastor Mule, som fulgte efter Hans Hansen, har dels skrevet breve til departementschef Regensburg, som var den drivende kraft bag sprogreskripterne, dels har han skrevet minder fra sin tid i Fjolde. Begge dele findes side 144 og side 147. I 1859 turde han erklære, at kirkebesøget til dansk gudstjeneste syntes at være noget i tiltagende, og biskop Boesen skrev i sin visitatsberetning, at han måtte give menigheden det vidnesbyrd, at en talrig forsamling så vel som den største del af de 3 sidste års konfirmerede var til stede ved den afholdte danske gudstjeneste. Pastor Mule fremmede også sprogsagen ved et dansk folkebibliotek, ved at give de pietistisk fromme fjol-

deboer en dansk udgave af Starks elskede andagtsbog og ved at skaffe danske børnebøger til brug i skolen. Disse midler var lempelige og brugelige. Undervisningen på dansk i skolerne voldte ikke børnene vanskeligheder der, hvor den kunne gennemføres, men selv i Fjorde var dette kun gennemført i 3 skoler i 1853 og blev først gennemført i 3 andre sidst på året 1855 og i foråret 1856.

At fare med lempe i sprogsagen var ikke regeringens agt. Den blev gennemført uden hensyn til folkets ønsker, og det vakte modstand. Hos den rolige og besindige befolkning i Gøs herrederne fik modstanden aldrig den bitre karakter som f. eks. i Angel, men sprogreskripterne var et velkomment mål for den slesvig-holstenske propaganda, så at en stillingtagen til sagen ikke længere kunne træffes af den enkelte. Han var i høj grad afhængig af, hvad naboen mente, og som pastor Pasbjergs bemærkning viser, var det de mægtigere i sognene, der gav tonen an. Alligevel blev der nået resultater ved sprogreskripterne, men for at disse fordele for det danske sprog skulle kunne blive varige, måtte der tid til, men med de storpolitiske hændelser i året 1864 var tiden udrundet, og afgørelsen om sproget blev ikke truffet i de enkelte sogne. Efter 1864 gik fjordeboerne over til at tale tysk med deres børn¹⁵.

LYNGBYS SPROGSTUDIER

Sprogreskripterens tid blev også *sprogstudiernes* tid for de danske folkemål i Sønderjylland.

Flere forfattere har i det 18. århundrede udtrykt sig om det danske folkesprog i Gøs herrederne, men de omtaler det bare som et ødelagt dansk. Dette hører sammen med de dannedes fuldstændige mangel på forståelse for folkemålene og for jævne folks liv i det hele taget i rationalismens tidsalder. Derimod var den lærde *Nicolaus Outzen*, sognepræst i Breklum 1787–1826, vokset op med sønderjysk folkemål i Tinglev, og han evnede endog at lægge mærke til ejendommelighederne ved det danske folkemål, som taltes i Fjorde. I sit prisskrift om det danske sprog fra 1819¹⁶ skrev han, at »indbyggerne er en særlig dansk koloni, som også fastholder deres egen gamle dragt, og skal man slutte efter nogle spor i deres sprog, må de efter min mening være kommet fra Skåne.« Outzens mening om årsagen til fjoldemålets særegenheder er forladt, men senere sprogforskere har fastslået, at fjoldemålet har afvejet stærkt fra de nordligere sønderjyske dialekter og fra det danske folkemål i Angel, og at det sammen med de danske folkemål i Svesing og Ostenfeld dannede en særlig gruppe danske folkemål, som kaldes sydslesvigsk.

I romantikkens tid så man i folkemålene folkets naturlige og oprindelige sprog og den nationale kamp i hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland var i høj grad en kamp om det danske folkesprogs og kultursprogs ret. Departementschef *Regenburg* var ikke blot sjælen i de politisk bestemte sprogreskripter, men han lagde også vind på den videnskabelige udforskning af de

sydslesvigske danske folkemål. Han fik pastor Hagerup til at give sin navnkundige beskrivelse af angelbomålet. Han lagde pastor Mule i Fjorde på sinde at gøre noget lignende for fjoldemålet, dog uden held, for det magtede Mule ikke, og det var Regenburg, som gennem P. K. Thorsen fik den danske folkemålsforsker *K. J. Lyngby* til at granske det danske folkemål i Kær herred og til at udforske fjoldemålet. Også ad omveje havde Regenburg haft indflydelse på Lyngby, for denne blev sat i gang med sin folkemålsforskning netop ved Hagerups bog om det danske sprog i Angel 1853.

Lyngbys breve er udgivet, og han skriver 13.4.1857 til faderen:

»Atter i år underhandles der med mig om at rejse ned til det sydlige Slesvig. Det skal være på ryggen af landet i Egebæk, Fjorde og disse byer. Denne gang er det professor Thorsen, som har indledt underhandlingerne. Jeg nægtede det først, men da Thorsen forsikrede mig, at det ikke var i politisk hensigt, man ville have mig derned – jeg frygtede nemlig for, at man ville bruge det til at regulere sproggrænsen efter . . . – da Thorsen forsikrede mig, at det blot var af videnskabelig interesse, har jeg ladet mig bevæge til (men har ikke udført det endnu) at gå hen til etatsråd Regenburg.«

Det gjorde han dog senere, og Regenburg stillede pengemidler til rådighed for denne vigtige forskeropgave, og Lyngby kom første gang til Fjorde i 1858. Forholdene under sprogreskripterne og vel også fjoldeboernes forbehold over for fremmede førte nogle vanskeligheder med sig. Han skriver i et brev af 17.10.1858:

»Samtidig tænkte jeg på logi hos en fætter til skolelæreren i Bjerrup, Jessen, der var mig meget behjælpelig. Både præsten, Mule, og skolelærer Jessen var mig meget behjælpelige med anvisninger, men turde ikke ret – når undtages skolelærerens slægt – umiddelbart blande sig i det, da de i sprogsagen havde opinionen imod sig. Folk var ikke i almindelighed slesvig-holstenere. De var meget loyale, men at der prædikedes dansk, kunne de ikke lide, da det aldrig før var sket i Fjorde, så længe verden havde stået. Der havde man imidlertid ikke husrum. Omsider fik jeg et aftægts hus i Bondelum til beboelse. Jeg fik så kosten hos gårdmand Hans Jessen og nogen sprogundervisning hos ham og hans fader og broder. Det var imidlertid mest i huset, og jeg kunne ej ret få dem vænnet til at gå over til mig. Kort efter, at jeg havde tiltrådt aftægtslejligheden, kom manden, der ejede den, Andresen, tillige med en anden mand til mig en aften. Vi sad da og snakkede op ad stolper og ned ad vægge, og jeg gjorde mig umage for at få sagt, hvor mange steder jeg havde været, for at de ikke skulle tro, at der var noget særskilt i gære med Fjorde sogn. Næste aften kom han igen. Han kom virkelig for at give mig oplysninger og begyndte selv derpå. Senere skrev jeg efter hans diktat. I førstningen spurgte jeg både om dansk og plattysk. Han kom nu til mig 1–2 timer hver aften, når intet hindrede ham. Ellers brugte vi højtysk som medium imellemstunder. Når han ej forstod, hvad jeg mente, og jeg ej vidste, hvad det hed på højtysk, så

slog vi op i Grønbergs dansk-tyske leksikon. Det var metoden. Det skulle slesvig-holstenerne vide! Det var ellers påfaldende, hvilken færdighed han havde i højtysk, d. e. i at kende ordene . . . Men man læste også meget dansk, hvilket gjorde større ulykker for mig, da man absolut, både Andresen og alle tre Jessener ville tale skriftsprog med mig. Den umiddelbare iagttagelse gik jeg altså glip af, og hvad jeg fik ved udspørgning kunne være usikkert, da folk forvirredes ved de mange sprog (dansk dialekt, dansk skriftsprog, plattysk, højtysk) . . .«

Og i et andet brev fra 30.10.1858 skriver han:

»Det varede imidlertid nogle dage, inden jeg fik fast fodfæste, som jeg nær ikke havde fået, da folk dels var meget mistænkelige imod mig, fordi de nødig ser, at der røres ved deres sprog, dels ikke havde huslejlighed . . . Eller kan jeg ikke sige andet, end at alle folk i sognet var meget venlige imod mig, selv i den tid de var bange for mig, thi at dette var tilfældet fik jeg mest at vide på anden hånd igennem præsten og skolelærer Jessen . . . Jeg spurgte både om dansk og om plattysk. Deres plattysk er kommet fra Husum, siger de selv, og gamle folk erindrer den tid, da man slet ikke brugte plattysk.«

I sommeren 1859 var han igen i Bondelum, og folk var ikke længere bange for hans sproglige virksomhed, men blev nu hæmmet af andre grunde. I et brev af 11.9.1859 skriver han:

»Den 6. maj forlod jeg København og kom den 9. til Fjælde sogn. I Fjælde sogn kan jeg just ikke sige, at jeg fik meget bestilt denne gang. Folk var ude tidlig om morgenen, og om aftenen kom de først hjem, når de skulle have nadver, og gik så i seng med det samme. Noget bliver der dog altid, som man får, men jeg fik en del ved spørgsmål uden at kunne nedskrive straks, men således, at jeg måtte stole på min hukommelse. Det er nu ellers blot med kvantiteten, jeg er misfornøjet, thi over kvaliteten kan jeg ikke klage, da det var meget fornuftige folk, jeg havde med at gøre.«

Lyngby fik udnyttet sit stof i to vigtige bøger, som dog ikke specielt havde sigte på fjoldemålet. Men den senere forskning var tilfreds med kvaliteten af Lyngbys optegnelser og ville gerne have haft flere optegnelser. Han var den første folkemålsforsker, som brugte moderne metoder som lydskrift og nøjagtige angivelser af findested og meddelere¹⁷.

ÆNDRINGER I ADMINISTRATIONEN

I tiden mellem krigene 1850–64 fortsattes oprydningen i de gamle birker i Bredsted amt. I 1856 og 1857 blev ejendomme i Breklum sogn, som fra gammel tid ejedes af kirkerne i Flensborg, lagt ind under Bredsted amt, blandt dem »den Helligånds mand«, som vi traf på Nørre Gøs herreds ting i 1584 (se side 24). Af de adelige birker holdt godset Mirebøl sig længst. Det vedblev lige til 1867 at være en egen administrationsenhed, men det fik dog i

1853 amtmanden i Bredsted som overøvrighed, og landfogeden fik godsets retsvæsen under sig.

Det stemte også overens med den nye tid, at regeringen i 1852 ophævede den ret, som adelen havde haft lige siden 1524 til at møde for den særlige adelige landret. Også adelsmænd kunne nu dømmes ved de almindelige retter.

KRIGEN 1864

Krigen 1864 blev afgjort uden for Gøs herredernes område, men dens udfald blev afgørende for egnens fremtid.

Efter at de danske tropper havde forladt området, blev de danske embedsmænd tvunget ud af deres embeder enten ved trusler om vold fra borgergruppers side eller ved suspension og siden afsked fra deres embeder ved den fungerende slesvig-holstensk sindede amtmand i Husum Thomsen-Oldensworth, som blev understøttet af de prøjsiske militære og civile myndigheder. På landet var folk som helhed rolige, men de aktive grupper i Husum og Bredsted udøvede tryk på bønderne. Det lykkedes dog ikke at få disse til at forjage præsterne eller lærerne. Pastor L. S. Hansen i Olderup har ført en dagbog, som meget udførligt fortæller om stemningen og om hans og andre præsters og skolelæreres skæbne. Den aftrykkes side 152. Afgørende ved de endelige afskedigelser var påstanden om, at de ikke kunne nok tysk til at kunne fortsætte i deres embeder, efter at skole- og kirkesproget atter helt igennem skulle være tysk, men den virkelige grund var deres danske sindelag. Dette blev også afgørende for lærerne, hvoraf mange blev afskediget uden løn og pension, og hvoraf flere kom til at lide bitter nød. Med disse præster og lærere forsvandt den sidste rest af dansk politisk og national indflydelse i Gøs herrederne lige til 1920. Men man talte stadig dansk i Hjoldelund og Fjælde. Det fik en vis betydning ved folkeafstemningen i 1920, og dansk sprogforskning fik mere og mere øjnene op for det danske fjøldemåls særlige karakter.

DANSK FORSKNING I GØS HERREDERNES HISTORIE OG SPROG

Den interesse for sønderjyske egnes historie, som havde vist sig før 1864, gav sig efter krigen udslag i vægtige undersøgelser. Vigtige er her Peter Lauridsens arbejder, som i høj grad angår Gøs herrederne. I 1893 offentliggjorde han en afhandling i Sønderjyske Årbøger, hvor han ved hjælp af stednavne og personnavne fastslog, hvor den oprindelige grænse mellem dansk og tysk folkesprog havde været i middelalderen. Anders Bjerrum er senere gået i hans spor og er ved den samme metode, men med bedre kilder nået til mere nøjagtige resultater i de afhandlinger, som vi aftrykker side 44–58. Men i Gøs herrederne var der også grænsen mellem frisisk og dansk bebyggelse at tage hensyn til. Den undersøgte P. Lauridsen i den store afhandling om frisernes indvandring, som aftrykkes side 59. R. Mejborg udgav i 1892 et stort værk

om bygningsskikke i Sønderjylland: »Nordiske Bøndergaarde. I. Slesvig«, som Peter Lauridsen imidlertid fandt for upræcis, og da han kom over et meget righoldigt og udførligt kildestof, skrev han en stor afhandling om »Dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland« 1897, som gengives side 92. Hovedstykket handler netop om Gøs herredernes bøndergårde, og derfor gengives den her i forkortet skikkelse. I denne afhandling kunne han fastslå, at Gøs herrederne med undtagelse af Ostenfeld sogn og dele af Svavsted sogn i den historisk kendte tid har haft dansk byggeskik.

Også udforskningen af det danske folkemål i Gøs herrederne fortsattes.

Lyngebys optegnelser blev af vigtighed for den senere forskning, ikke mindst for *P. K. Thorsen*, som var den første, der offentliggjorde en større afhandling særligt om fjoldemålet, i 1902. Han var i 1889 i Sønder Gøs herred og fandt endnu små rester af det danske folkemål i Svesing sogn, men hans optegnelser er gået tabt ved ildebrand, og man ved næsten intet om dette folkemål og det i Olderup og slet intet om målet i Ostenfeld ud over, hvad *F. F. Ulrik* har fortalt på side 91.

I 1901 havde *P. K. Thorsen* en kort brevveksling med skoleinspektør *L. Petersen* i Allinge på Bornholm. Denne er den eneste indfødte fjoldebo, som har givet skriftlige oplysninger om fjoldemålet. Han var vel egnet til det, da han var en højt begavet mand, der havde syslet med sprogstudier, og til trods for, at hans materiale ikke er omfattende, er det en meget vigtig kilde. Hans minder fra Fjolde sogn er trykt på side 131, og på side 190 findes en af hans sprogprøver.

I 1913 var *F. Ohrt* og *Marius Kristensen* i Fjolde, og *Marius Kristensen* var der igen i 1929. Ohrt udgav en beretning, der giver et godt indtryk af, i hvilket omfang man endnu talte dansk på hans tid i Fjolde, og den viser sprogskiftets mekanik. Den er trykt på side 170, og på side 191 gengives *Marius Kristensen*s rim og remser fra Fjolde sogn, som har interesse både som folkeminder og som sprogprøver. Ellers er det hos tyskeren *G. Adler* og danskeren *H. V. Clausen*, at man skal finde oplysninger om antallet af dansktalende i Fjolde og de omliggende sogne omkring 1900.

Fra 1929 har dansk folkemålsforskning taget meget kraftigt fat i Fjolde, men det var da også i den ellefte time, da det nu kun var meget gamle folk, der endnu talte dansk. Det var *Poul Andersen*, vandelærer *M. P. Ejerslev*, *Ole Widding* og *Anders Bjerrum*, der reddede kendskabet til denne ejendommelige danske dialekt.

Især for den sidste lykkedes det at indsamle et stort materiale, og det er da også *Anders Bjerrum*, som har udgivet det største værk om dette folkemål, nemlig »Fjoldemålets lydssystem«, hans doktordisputats fra 1944, som skal efterfølges og fuldstændiggøres af en omfattende ordbog. Fra dette værk er taget beskrivelsen af Fjolde sogn på side 181. Han har også givet den alment forståelige skildring af fjoldemålet, som findes på side 184.

Heldigvis er Anders Bjerrum ikke nogen ensidig sproggranser, for han har også haft adhu til mennesker og deres dagligliv, som man kan se af hans folkeminder fra Fjolde på side 207. Til dels, men også kun til dels, gentages de af *Andreas Lorenzen* i dennes optegnelser fra Fjolde på side 215. De er medtaget for at vise, hvad denne jævne mand, som har gjort sig fortjent af folkemindeforskningen i sin hjemstavn, endnu i 1930'erne kunne finde i Fjolde. Frem for alt har Anders Bjerrum givet den varmhjertede skildring af *Gamle Tinne* side 201. Hun må have været et dejligt menneske, men mon ikke Anders Bjerrum i sin hyldelse til hende også har lagt sin kærlighed til det døende danske folkemål? Hun, som havde tjent i pastor Mules præstegård og gemte mindet om denne milde mand, er selv ved sin høje alder, åndsevner og elskværdige egenskaber på ejendommelig vis kommet til at legemliggøre fjoldemålet og fjoldeboerne.

Om de gamle danske folkemål i sognene syd for Fjolde ved man så godt som intet, men Anders Bjerrum har dog ved undersøgelse af stednavne, især marknavne i Svavsted, Mildsted og Ostenfeld kunnet godtgøre, at hele Sønder Gøs herred oprindelig har været dansktalende. På den anden side har han kunnet påvise, at sprogskiftet i Svavsted og Mildsted er sket længe før, end man tidligere har troet. Det skete i to afhandlinger, som vel var bygget på samme stof, men som i udformning og sigte dog er så forskellige, at det har været rimeligt at optrykke begge, side 44 og 51. Endvidere har han undersøgt de sprogprøver, som findes i C. F. Allens navnkundige bog »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« 1857–58, og vist, at de ikke er til at stole på. Disse tre afhandlinger synes at være led i en omfattende nytolkning af sprogskiftets forløb og årsager i Sønderjylland. Desuden har Anders Bjerrum skrevet afhandlingen om de for Gøs herrederne ejendommelige gårdnavne og sat dem ind i en almindelig dansk sammenhæng, som findes på side 196¹⁸.

ANDERS BJERRUM

Vort sprogs gamle sydgrænse

Uddrag. Sønderjyske Årbøger 1944

INDLEDNING

Emnet er ofte blevet debatteret. De vigtigste indlæg skyldes tyskeren Aug. Sach (i trebindsværket *Das Herzogtum Schleswig* 1896–1907) og danskeren P. Lauridsen (især i nogle afhandlinger i »Sønderjyske Årbøger« 1893). Sachs synspunkter kan groft resumeres således: Da angleerne, der ifølge Sach boede i Sønderjylland, var rejst bort for at underlægge sig England, efterlod de et ubeboet land. Et par århundrede senere, lidt før vikingetiden, rykkede samtidig tre folk ind i Sønderjylland fra nord, syd og vest. Fra nord kom de daniserede jyder, fra syd sakserne og fra vest friserne. Kort efter de tre sprogs sammenstød begyndte det saksiske sprog at trænge frem på det danske og det frisiske sprogs bekostning.

P. Lauridsens opfattelse er den, at der oprindeligt kun taltes ét sprog i Sønderjylland, nemlig dansk. Engang i vikingetiden indvandrede nordfriserne til de nordfrisiske øer og til fastlandets marskområde. Langt senere skete saksernes indvandring i Sydslesvig. Endnu på Adam af Bremens tid, i det 11. århundrede, dannede Sydslesvig og Nordholsten et uhyre folketomt grænsebælte mellem saksernes område og Danmark. Både fra nord og fra syd trængte der enkelte kolonisateurer ind i dette ingenmandsland og grundlagde byer; men saksernes fremstød var det stærkeste; i slutningen af det 12. århundrede trængte de over Ejderen, de danske forposter måtte opgives, og linjen Husum–Slesvig–Eckernförde blev som før det danske sprogs sydgrænse og vedblev at være det til hen i 18. århundrede.

Så forskelligt fortolker altså to kundskabsrige forskere det samme materiale. Hovedårsagen ligger i materialets specielle karakter. Der findes nemlig kun meget få udtrykkelige oplysninger om sprogrænsen i ældre tid, og slet ingen fra vikingetiden og middelalderen. Man er derfor henvist til et studium af Sydslesvigs gamle person- og stednavne. Både Sach og P. Lauridsen har et fortrinligt kendskab til disse to kilder. Men i de senere år er der under lektor Peter Jørgensens, dr. Kr. Halds og mit arbejde med den kommende udgave af Sydslesvigs stednavne kommet en hel del materiale for dagen, som

kaster nyt lys over vort problem. Det drejer sig især om *marknavne* fra gamle jordebøger, skøder, skyld- og panteprotokoller og lignende arkivalier. Dette materiale er af betydning, fordi et marknavn som regel er en uvilkårlig dannelse; hvis vi er i stand til at afgøre, i hvilket sprog navnets bestanddele hører hjemme, kan vi altså slutte os til bøndernes omgangssprog på den tid, det blev dannet. Størstedelen af disse omfattende samlinger er nu blevet ordnet, således at det er let at skaffe sig overblik over en landsbys marknavne; skønt den etymologiske gennemarbejdelse først for nylig er påbegyndt, har jeg fundet det forsvarligt at fremlægge nogle foreløbige prøver i den følgende kritiske oversigt. Det vil formentlig være praktisk først at gennemvandre grænseområdet sogn for sogn for at søge fastslået, hvad vi ved om sprogforholdene i ældre tid, og derefter at udvide vor snævre synskreds mod nord og mod syd for til slut at drage de nødvendige slutninger af vore iagttagelser.

Foreløbig gælder det altså selve grænseområdet mellem Husum og Eckernförde. Vi begynder mod vest og arbejder os frem mod øst. Under læsningen af de følgende afsnit vil den ikke-stedkyndige kunne skaffe sig et overblik over de topografiske forhold ved hjælp af kortene side 48 og 120.

DE VESTLIGE GRÆNSESOGNE

Det sydvestligste herred i Danmark hedder Sønder-Gøs herred. Nørre- og Sønder-Gøs herred må vel fra først af have dannet ét stort herred. Både Sach og Lauridsen mener, som det er naturligt, at hele herredets befolkning engang har talt samme sprog. Størstedelen af Nørre-Gøs herred er i historisk tid beboet af frisere, og Sach forsøger derfor at gøre både Nørre- og Sønder-Gøs herred til et oprindelig frisisk område. P. Lauridsen mener derimod, at de ældste beboere var danske; og det er lykkedes ham at gøre det sandsynligt, at den danske bosættelse i Nørre-Gøs herred i vikingetiden strakte sig så langt mod vest, som den faste gest når: Byer som Skovbøl, Hatsted, Trælstrup, Brekling, Bredsted, Horne og Bjerrum har danske navne; oprindelig *frisiske* er kun bebyggelserne i marsken og en del forholdsvis unge landsbyer langs gestranden. Vi skal nu se, om det på lignende måde kan lade sig gøre at opfatte den gamle befolkning i Sønder-Gøs herred som dansk.

Navnet Gøs herred giver os ingen oplysning, fordi dets etymologi er uvis. Vi må undersøge hvert sogn for sig.

I det sydvestligste sogn, *Mildsted*, formoder de gamle topografer enstemmigt en oprindelig *frisisk* befolkning. Den ældste af dem er *Mattias Boetius*, som har skrevet et værk om en af det 17. århundredes stormfloder; værket bærer titlen: *De cataclysmo Nordstrandico* og er fra 1623. Her står, at friserne har enten grundlagt eller okkuperet en række byer på fastlandets kyst, og der nævnes 6 bynavne: Bredsted, Hatsted, Skovbøl, Rødemis, Mildsted og Rantrum. Med hensyn til de tre første byer har *Mattias Boetius*, som vi har

set, fuldstændig ret; han må her bygge på en positiv viden om, at folkesproget i disse tre byer på hans tid var frisisk. Det ligger derfor nær at tro, at han har en tilsvarende viden om folkesproget i de tre sidstnævnte byer, Rödemis, Mildsted og Rantrum, som ligger i Mildsted sogn. Og en sådan antagelse lader sig udmærket forene med de personnavne, der kendes fra tiden omkring 1500: Nogle få af dem er udpræget nedertyske (f. eks. fornavnet *Clawes* og tilnavnet *Smit*), lidt flere udpræget frisiske (f. eks. fornavnene *Paye* og *Meyge*, og tilnavnet *Boynck*), og mange kan være både frisiske og danske. (f. eks. fornavnene *Jeppe* og *Nisse* og tilnavnene *Ketelsen* og *Jenssen*). Men fra 1512 har vi et diplom, som gør det ganske usandsynligt, at de tre byers befolkning i reformationstiden har været friser. Det handler om grænsen mellem Mildsted sogn og Koldenbüttel sogn i det dengang frisiske Ejdersted. Denne grænse kaldes her: »de schede . . . twüschen den veltmarken van Rantrem, Mylstede und Rademiss ens dels und den Freschen, dede int südent jegen en aver wanen anderen dels«, altså skellet mellem de tre byer på den ene side og *friserne*, som bor lige over for dem mod syd, på den anden. Sådan ville man ikke kunne udtrykke sig, hvis også Mildsted sogns beboere havde været friser i 1512. Men når de ikke var det, så bliver Mattias Boetius's udsagn godt 100 år senere værdiløst. Det er muligt, at der i 1623 har boet en del frisisktalende familier i de tre byer, men det er utænkeligt, at det herskende omgangssprog har været frisisk.

Om forholdene i endnu ældre tid tier de historiske kilder helt, og vor eneste tilflugt er stednavnene.

Først landsbynavnene. *Rödemis* er sandsynligvis nedertysk, sammensat af rot »rydning«, og et navneord misse, der undertiden forekommer i sydslesvigske og holstenske stednavne og betyder »sump« eller lignende. *Mildsted* kan være et dansk navn på -stathæ, men det kan også være et saksisk navn på -stede; forleddet er nemlig et ånavn Milde, som både kan være nordisk og vestgermansk. *Rantrum* skrives i middelalderen Rantem og synes snarest frisk ligesom Rantum på Sild, men kan måske være et dansk navn på -hem. – Foreløbig har stednavnene altså gjort sagen endnu mere indviklet: De tre navne peger – hvis de overhovedet peger – i hver sin retning.

Vi forsøger med marknavnene. Det træffer sig så heldigt, at vi har et fortrinligt marknavnemateriale fra den store, frugtbare Südermarsch, der er delt mellem de tre landsbyer. Ikke mindre end 109 navne er overleveret i kilder fra før 1600. En meget stor del af disse navne er af *tvivlsom* nationalitet, enten fordi de er etymologisk dunkle, eller fordi de er sammensat af så almindelige gloser, at de – hvis de var oprindeligt frisiske eller danske – ikke kunne undgå at blive oversat til tysk (f. eks. *im nigen lande* (1496), som kan afspejle et frisk Nilond eller et dansk Nyland) – eller fordi ordet findes både i nordisk og i vestgermansk, således som forleddet i *holm wische* (1486). Sådanne tvivlsomme navne bør man altid udskyde ved den slags operationer;

så får man som regel en let håndterlig rest tilbage af navne, som skulle være sikre. Af dem er i dette tilfælde langt de fleste *nedertyske*, f. eks. *vp Gosehamme* (1543; nedertysk *gôs »gå» + hamm*, der forekommer meget ofte i holstenske stednavne i betydningen »indhegnet areal») og *de olde legelicheit* (1525; det nedertyske ord *legelicheit* betyder ikke »lejlighed«, men »beliggenhed«, vistnok især »gunstig beliggenhed«). Nogle er *frisiske*, f. eks. *Adebull* (1494) og *Haickenbul* (1486; af frisiske personnavne + det vist fra dansk lånte efterled *-bøl*). Og endelig er der – åbenbart for at gøre forvirringen fuldkommen – nogle få *danske* navne, f. eks. *Mosæ* (1352, nu udtalt *de Maas*), *up dem Bohle* (1490, nu udtalt *de Bool*; det er navneordet *bol*, som undertiden betegner et areal af en bestemt størrelse og bonitet) og *in der Odde* (1593).

Vi prøver på en ny måde og spørger, hvilke navne der er de ældste. Det viser sig, når vi kortlægger de navne, hvis beliggenhed vi kender, at dette spørgsmål lader sig besvare med temmelig stor sikkerhed. De sikre *frisiske* navne ligger især nede mod sydvest. Her lå i middelalderen en nu forsvundet værftbebyggelse, altså gårde, der var beskyttede mod stormfloder ved at ligge på kunstige forhøjninger. Disse forsvundne gårdes navne er bevarede til nutiden som frisiske marknavne. Gårdenes beboere har altså være frisere. De sikkert *tyske* navne og alle de usikre navne ligger spredt over hele området. De sikkert *danske* navne ligger derimod i en bred stribe langs gestranden ud for Mildsted bys og de tilstødende dele af de to nabobyers gest. Heraf tør vi slutte, at de danske navne er ældst, opstået før inddigningen på en tid, da kun den nærmest ved gesten liggende del af marsken spillede en rolle for beboerne. Da disse beboere altså talte dansk, må vi anse Mildsted og måske også Rantrum for danske landsbynavne.

Südermarsch blev inddiget i 15. århundrede; derved blev arealerne længere mod syd tilgængelige, og de fik nedertyske navne. På den tid var der altså sket et sprogskifte; i al fald var bøndernes *omgangssprog* nu nedertysk; om *hjemmesproget* giver marknavnene jo ingen oplysninger.

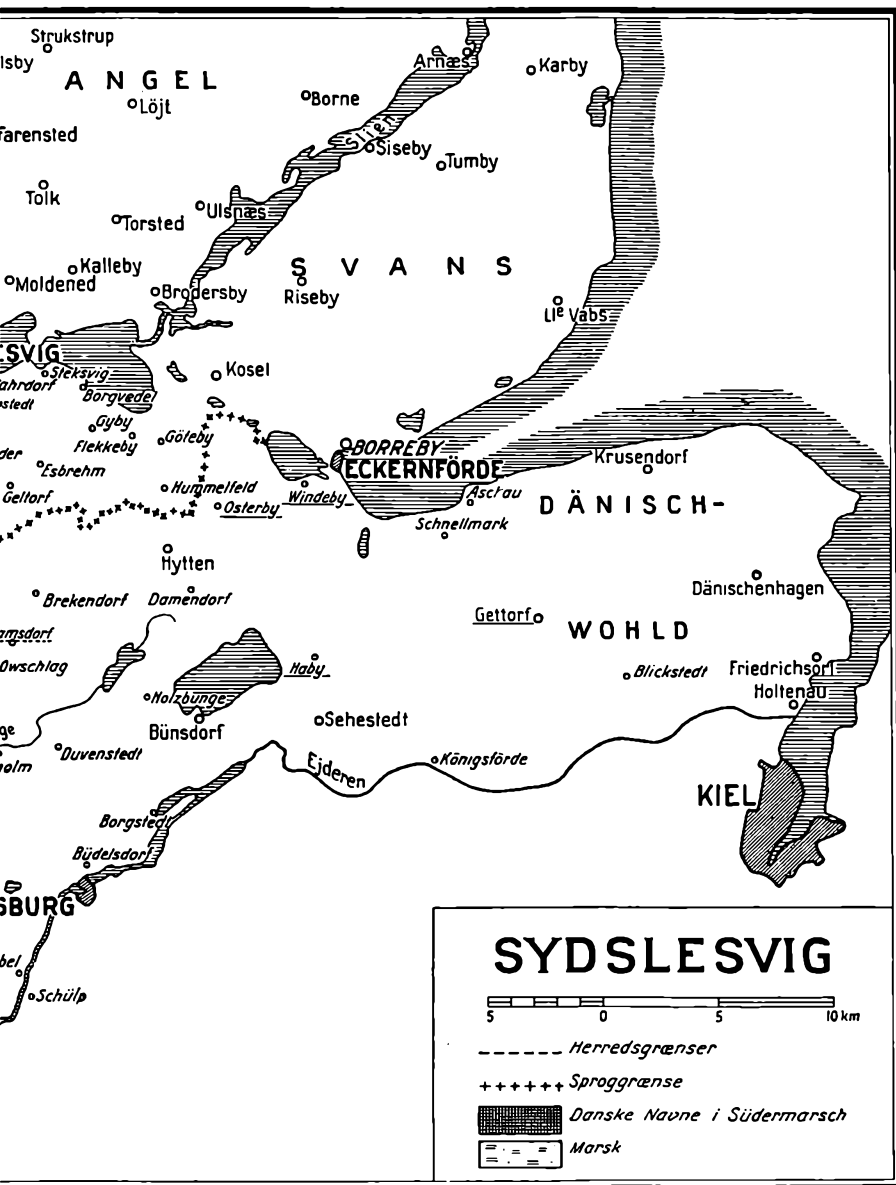
Men overgangen til nedertysk omgangssprog må være sket endnu tidligere. Det første nedertyske navn, nemlig *Andel*, nævnes allerede 1268; de næste er *Hunneham* og *Nordwisch* i slesvigbispens jordebog fra 1436. Heraf kan vi se, at vort sprog var begyndt at vige allerede i valdemarenes tid. Det er et afgørende argument mod P. Lauridsens mening, at sakserne først overskred Ejderen i slutningen af 12. århundrede.

Efter sprogskiftet må *Rödemis* være opstået. Byen nævnes første gang 1406. Ved at antage, at den er opstået på Mildsted bys jorder, kan vi forklare to ellers uforligelige fakta, nemlig byens tyske navn og det danske marknavn *uff de lundt* (1675) på Rödemis gest; dette navn kan uden vanskelighed anses for ældre end landsbyen Rödemis; på Mildsted gest har vi tilsvarende navne, f. eks. *gammellandt* (1601), *Handerß Lund* (1490) og *wang* (1490).

Man kunne opfatte grundlæggelsen af den nye landsby som et bevis på, at sprogskiftet står i forbindelse med nedertysk indvandring; men personnavnene fra reformationstiden taler, som vi har set, imod en sådan antagelse.

Husum er et dansk landsbynavn. Ved købstadens opståen deltes den gamle landsby i to, Nordhusum og Osterhusum. På disse to byers jorder fin-

des der danske marknavne, f. eks. *de Odde* (1587), *de toffte* (1574), *Nordtschouwe* (1613). Købstaden opstod ca. 1400. Dens marknavne og gadenavne er alle tyske. Borgerne har åbenbart været tysktalende fra starten.

Den østligste landsby i Mildsted sogn, Oldersbek, har flere danske marknavne end de øvrige byer. Her har det danske sprog holdt sig længere end i

den vestlige del. Noget lignende gælder nabosognet mod øst, *Ostenfeld*, der ligger ved Trenen, over for Hollingsted. H. N. A. Jensen siger i sit fortrinlige værk »Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schlesvig«, 1840–42, at beboerne i Hollingsted kalder Ostenfeld sogn »die Dänenseite – während doch im Kirchspiel Ostenfeld vor undenklichen Zeiten das Plattdeutsche herrschend war«, dvs. »danskersiden – mens dog i Ostenfeld sogn plattysk har været rådende i umindelige tider«. Dette stemmer overordentlig godt med, hvad vi kan slutte af navnene. Landsbynavnene er danske, 1548 er de fleste personnavne danske, og det vrimler med danske marknavne, fra den sydligste by f. eks. *Goosmark*, *Nordschau*, *Wangen*, *Westerkier*. Tyske navne, der ikke kan være oversatte danske navne, træffes sjældent og sent. Et af de ældste er *Barn Brock* fra 1776. Sach mener, at sprogskiftet var nogenlunde gennemført i sognet før 1500. Her gætter han mindst 2 århundreder forkert.

Syd for Mildsted og Ostenfeld sogne ligger *Svavsted sogn*, der sydligste i Gøs-herrederne. Sach formoder en oprindelig frisisk befolkning. P. Lauridsen tør ikke antage en ældre dansk befolkning, men redder herredets oprindelige danskhed ved at kalde sognet et sent bebygget skovland. Denne udvej er imidlertid ubrugelig, for sognets ældste by, Svavsted, må være meget gammel, hvad enten navnet er dansk eller nedertysk, og det samme gælder måske Ramstedt. De danske navne på -stathæ anses for at være ældre end vikingetiden, og de tyske af typen personnavn + -stede hører til det ældste stednavnelag i Holsten. Svavsted skrives 1326 *Swauestath* og er lettere at opfatte som dansk end som tysk. Ramstedt snarere omvendt, men da forleddet måske ikke er et personnavn, kan navnet være yngre. Den nordøstlige by, Hollbüllhusen, hedder på nedertysk *Hollbüllhuus* og har sandsynligvis et dansk navn. Alle de øvrige landsbynavne, *Fresendelf*, *Süderhöft*, *Hude* og *Wisch*, er tyske, men unge, de nævnes alle for første gang i 1436. De allerfleste marknavne er tyske, f. eks. fra 1436 *Santhorst*, *Papenlant*, *Lintlo*. De 4–5 navne, som Sach anser for frisiske, er tvivlsomme. Nogle få navne er sandsynligvis danske; de sikreste er: *Wangeholm* (1436), *Rammstetter Maas* (1746) og *Fruh Wang* (1746). Også nogle personnavne fra middelalderens slutning er danske, deriblandt fornavnene *Knut* og *Swen*. – Det er altså virkelig muligt at Svavsted er en oprindelig dansk landsby. Og denne mulighed bør vælges, fordi det er sandsynligt, at alle herredets beboere fra først af har talt samme sprog.

Syd for herredet ligger landskabet *Stapelholm*, hvor der ikke findes danske spor af nogen art.

ANDERS BJERRUM

Sprogskiftet i Mildsted og Svavsted sogne

Namn och Bygd 1962 årgang 50

Sydgrænsen for de danske dialekter fulgte omkring 1800 en linje mellem købstæderne Husum og Slesvig, idet begge disse byer lå syd for grænsen, og øst for Slesvig langs den smalle fjord Slien til Østersøen. I tiden efter 1800 er der i området mellem denne linje og den nuværende statsgrænse sket et sprogskifte, således at befolkningen i næsten hele området nu taler tysk – neder-tysk eller højtysk. Dette sprogskifte føltes og føles af de fleste danskere som en smerteligt nederlag, og i tiden før 1864 har man ivrigt søgt at finde og at fjerne dets årsager.

Den nationalliberale historiker C. F. Allen har i sit store værk »Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland«, bd. 1–2, 1857–58, hævdet, at hovedårsagen var den ufornuftige danske kirke- og skolepolitik, der tillod, at prædike- og undervisningssproget blev tysk. Netop omkring 1800 begyndte man at oprette folkeskoler i Sydslesvig.

Senere har historikeren Peter Lauridsen i nogle artikler i »Sønderjydske Årbøger« i 1890'erne beskæftiget sig indgående med sprogforholdene i Sydslesvig. Han påviser bl. a., at der syd for den omtalte grænselinje ligger et temmelig bredt bælte, hvis befolkning tidligere har været dansktalende, men hvor sprogskiftet har fundet sted før 1800. Sydgrænsen for dette bælte er på grundlag af stednavne korrigeret af mig i »Sønderjyske Årbøger« 1944, og afhandlingen er i uddrag optrykt i denne bog side 44–50.

Bæltet består af sognene Svavsted, Mildsted og Ostenfeld, den nordlige del af Hollingsted sogn, største delen af Michaelis landsogn, Slesvig købstad, Haddeby sogn, samt hele halvøen Svans. Lauridsen søger at finde årsagen til det tidlige sprogskifte i dette bælte; og han kommer til et resultat, som gør det muligt i det væsentlige at fastholde C. F. Allens nationalliberale doktrin, at et sprogskifte er en abnorm foreteelse, hvis årsag er en let påviselig uregelmæssighed. Lauridsens tese går ud på, at sprogskiftet i det omtalte bælte skyldes indvandring sydfra. Hans materiale er personnavne fra skattelister og jordebøger fra reformationstiden, og han slutter direkte fra personnavn til nationalitet. Det gør han oven i købet på den håndfaste måde, at han bestem-

mer en mands herkomst ud fra hans navn, og tænker sig, at en landsbys bønder har skiftet omgangssprog, når indvandrenes tal havde nået en vis størrelse.

Disse slutninger er uholdbare, bl. a. fordi Lauridsen overser den nærliggende mulighed, at dansktalende bønder kan have efterlignet deres tyske naboers navneskik. At dette faktisk er sket, ses af personnavne fra sogne nord for det bælte, hvor sprogskiftet fandt sted før 1800. I en skatteliste fra det 16. århundrede nævnes fra landsbyen Tolk i Sydangel to bønder ved navn Marten Peters og Peter Schomaker. Begge fornavne kan være danske eller tyske, men efternavnene er tyske.

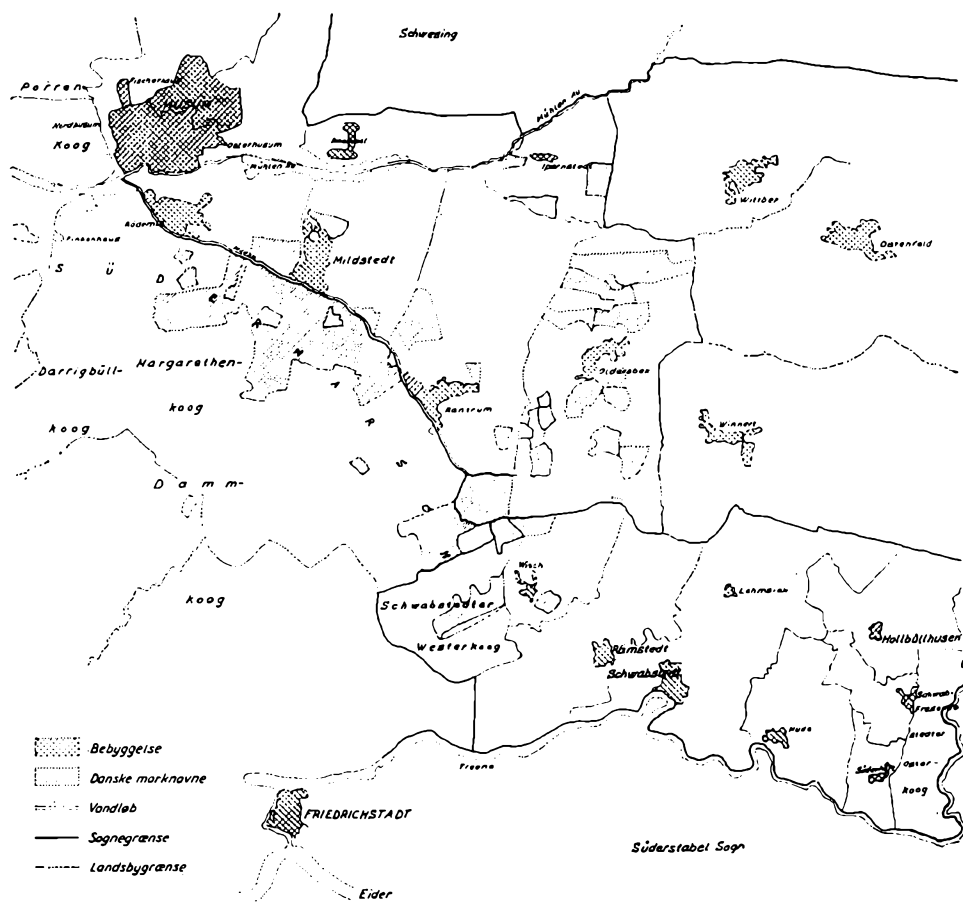
Syd for det omtalte bælte lå »landet mellem Sli og Ejder«, der efter Peter Lauridsen var folketomt indtil ca. 1200 og derefter blev koloniseret af sydfra kommende saksere. Jeg har i den ovennævnte afhandling påvist, at denne kolonisation blev påbegyndt langt tidligere. Yderligere tyder Valdemars Jordebog på, at kolonisation må have været tilnærmelsesvis afsluttet på jordebogens tid, 1231: Her nævnes nemlig 420 gårde mellem Sli og Ejder¹, altså nok til 42 landsbyer med 10 gårde i hver; nu er der lidt over 50 landsbyer i dette område.

Vi har nu gennem Reinhold Trautmanns bøger² en mulighed for at sammenligne den tyske kolonisation i Sydslesvig med det mægtige tyske kolonisationsfremstød i de slaviske egne i tiden efter ca. 1100. Dette fremstød er karakteristisk ikke blot ved grundlæggelse af købstæder som Lübeck og Rostock og ved oprettelse af store godser, men også ved anlæggelse af talrige landsbyer ind imellem de slaviske. Det synes karakteristisk for disse tyske landsbyer, at de i forhold til de slaviske ligger højt, hvilket formentlig indebærer, at de snarere er opstået ved skovrydning end ved afvanding af sumpe.

Den tyske kolonisation i Sydslesvig frembyder et temmelig analogt billede: Købstaden Eckernförde, hvis navn er tysk, opstod allerede i slutningen af det 12. årh., og i Dänischwold og Svans hører vi om tyske godser i det 14. og 15. århundrede. Endvidere er der, som omtalt ovenfor, grundlagt et stort antal landsbyer.

Analogien med den tyske kolonisation i de slaviske egne ville blive endnu tydeligere, dersom det kunne påvises, at tyske kolonister havde grundlagt landsbyer ind imellem de danske i det før omtalte grænsebælte.

Der findes faktisk landsbyer med tyske navne i dette bælte, især i dets vestlige del; fra de to sogne Mildsted og Svavsted kan nævnes: Rödemis, Lehmsick, Fresendelf, Süderhöft, Hude, Wisch samt muligvis Ramstedt. Spørgsmålet er, om disse landsbyer er grundlagt af tyske kolonister – i så fald kan vi til dels godtage Lauridsens hypotese, at sprogskiftet hernede står i forbindelse med tysk indvandring – eller om de er opstået ved udflytning fra de gamle danske landsbyer *efter* sprogskiftet.

Kortskitse over Mildsted og Svavsted sogne.

Vi skal i det følgende diskutere dette spørgsmål på grundlag af det meget rige marknavnestof, vi har fra netop de to nævnte sogne.

Til indledning skal påpeges to ejendommeligheder ved de landsbyer, der har tyske navne: De er gennemgående meget små, hvilket kan tyde på, at de er relativt unge; og de ligger alle på randen af det gamle moræneland, umiddelbart ved de store marskarealer, der er karakteristiske for de to sogne; dette kan tyde på, at deres anlæggelse står i forbindelse med den i middelalderens slutning intensiverede udnyttelse af marsken. Begge disse træk lader sig måske bedre forene med hjemlig landsbygrundlæggelse end med tysk kolonisation, da det efter alt at dømme snarere var friserne end tyskerne der var os overlegne i marsklandbrug.

Mildsted sogn består af to skarp afgrænsede dele, morænelandet, den såkaldte gest, og marsklandet. Marskområdet dækkede i tidlig middelalder kun

til dels sundet mellem Eiderstedt og fastlandet; dette sund, der i løbet af middelalderen blev smallere ved inddigninger fra begge sider, kaldes i Slesvigkapitlets register fra 1352 *Myld*, og i Knytlingasaga *Mild*. Dette navn er rimeligvis afledt af adjektivet mild, måske i betydningen 'gavmild', dvs. 'rig på fisk'. Da dette adjektiv findes i alle de germanske sprog, kan vi ikke vide, om navnet er af dansk eller tysk oprindelse.

Efter dette sund har sognebyen *Mildsted* fået navn. Det skrives i et pavebrev 6. april 1304 (afskrift i en pavelig kopibog) *Myldesect* og *Myldeseet*, i Slesvigkapitlets register 1352 *Mildeset*, i et pavebrev 30. marts 1398 (afskrift i en pavelig kopibog) *Myltzeth*, og derefter altid med efterleddet *-stede* og lignende. Oprindelig må efterleddet være *-sæt* (eller *sætæ*), der også findes som efterled andetsteds i Sønderjylland³ og som simpleks i landsbynavnet Sæd ved Tønder, 14. april 1237 (afskrift i Løgumbogen) *Sæthe*⁴, men som også findes i landsbynavnet Seet i den rent tyske del af Sydslesvig, Slesvigbispens jordebog 1436 *Zete*. Navneleddet må høre til roden i verbet sidde, som er fælles for de germanske sprog, og fortæller os altså intet om, hvem der først har givet byen Mildsted navn.

Vil vi vide, hvilket sprog beboerne i Mildsted har talt i middelalderen, må vi undersøge marknavnene.

Fra Mildsted *gest* er der ikke overleveret noget særlig gammelt navnemateriale; den ældste kilde er et diplom fra 9.-15. september 1490 i en afskrift fra 18. århundrede, den næstældste er fra 1512. De fleste navne er tyske, mange navne kan både være danske og tyske, og nogle, henved en halv snes, kan kun være danske. Blandt de sikkert danske skal nævnes: *Gammelland* (adjektivet gammel er specifikt nordisk); *Medelvang*, 1490 Medelwang, Medelwangh (af gammeldansk mæthal 'mellem-' og substantivet gammeldansk wang, begge led hyppige i danske stednavne); *Handerslund*, udtalt [*haler's-lund*], 1490 Handerß Lund (forleddet må vel være genitiv af et personnavn, hvis oprindelige form imidlertid er uvis, efterleddet er det specifikt nordiske substantiv lund). På kortet side 53 er ved skravering indlagt de danske navne, som kan stedfæstes.

Fra Mildsted *marsk* har vi overleveret et meget stort navnemateriale; den ældste kilde er Slesvigkapitlets register fra 1352, den næste Slesvigbispens jordebog fra 1436, den tredje et originaldiplom fra 24. april 1461. De fleste navne er tyske, et stort antal kan opfattes som både danske og tyske, f. eks. 1486 *holm wische* (substantivet holm findes både i dansk og i nedertysk, wisch er det normale nedertyske ord for eng, men der findes sikre eksempler på, at det hyppige danske efterled eng i nedertyske kilder er oversat til wisch); og enkelte navne kan kun være danske. Blandt disse skal nævnes: *Bol*, 1490 up dem *Bohle*, 1512 vp de bole (subst. gammeld. *bōl*, neutrum anvendt om arealenhed; den mulighed kan dog ikke afvises, at ordet som teknisk terminus kan være trængt ind i slesvigsk middelnedertysk); *Gaarde-*

mose, udtalt [*'xulmås'*], 1585 vp Gordemose, 1648 Gardemaes (subst. glda. garth, maskulinum 'gærde' og subst. glda. mosi, m. 'mose, sump'); *Mose*, udtalt [*mås'*], 1352 Mosæ, 1436 Mose, 1461 vppe de Mose (glde. mosi); *Odde*, 1593 in der Odde (det specifikt nordiske subst. oddi, der er afledt af oddr, m., hvis modsvarighed i oldsaksisk er ord). På kortet side 53 er ved skravering indlagt de danske navne, som kan stedfæstes.

Navnene i marsken har en karakteristisk geografisk fordeling: De tyske navne ligger spredt over hele området; det samme gælder de usikre; men de danske navne ligger alle i et bredt bælte langs gestranden, altså i den del af marsken, som formodentlig først blev taget i brug og derfor tidligst fik navn.

Denne geografiske fordeling er et indicium for, at de danske navne i Mildsted marsk er ældre end de tyske, og at beboerne i Mildsted følgelig talte dansk, inden de talte nedertysk.

Her må indholdet af ordene »talte dansk« imidlertid præciseres. Nyere undersøgelser af sprogskiftet umiddelbart syd for den nuværende landegrænse⁵ har vist, at man ikke opnår nogen klar indsigt i sprogskiftets forløb ved at tale om »talesproget« i et sogn eller en landsby i vag almindelighed, men kun ved at skelne mellem forskellige talesituationer, f. eks. voksne mænd i indbyrdes samtale, børn i indbyrdes samtale på skolens legeplads, samtale mellem ægtefæller, forældres samtaler med deres børn. Den danske dialekt holder sig længst som ægtefællers indbyrdes samtaleprog, og den forsvinder tidligst som samtaleprog mellem voksne mænd. Tidsafstanden mellem disse to faser af sprogskiftet kan være meget stor, et århundrede eller mere.

Marknavnene giver os oplysning om samtaleproget mellem voksne mænd og kun om dette. Hvis vi kan tidsfæste skiftet fra danske til nedertyske marknavne, kan vi altså ikke derudfra bestemme tidspunktet for sprogskiftet som helhed, men kun for en af de første faser i sprogskiftet.

I Mildsted sogn ligger på gestranden foruden Mildsted endnu to landsbyer, der har store besiddelser i marsken, nemlig Rantrum og Rödemis.

Rantrum skrives 19. september 1381 (afskrift ca. 1500) Ranthem, 31. juli 1406 (vidisse 1443) Rantem, Slesvigbispens jordebog 1436 Rantem; først fra omkring 1500 har vi skriveformen med -tr-: Rantrum. Det er formodentlig samme navn som det nørrejske Ranum, det svenske landsbynavn Rannum og det norske gårdnavn Randum; forleddet er i så fald subst. gammeld. *rand*, femininum 'bakkekam', her om gestranden, og efterleddet subst. *hēm*⁶. At forleddet skrives med -t, må da forklares ved nedertysk »udlydshærding«⁷, der også finder sted i stednavnes forled, jævnfør det nedertyske marknavn Santhorst fra Svavsted sogn i Slesvigbispens jordebog 1436 (subst. middelnedertysk sant 'sand').

På Rantrum *gest* og *marsk* er de fleste marknavne tyske eller usikre, men nogle er sikkert danske, f. eks. *Broacker*, udtalt [*bro'agər*] (forleddet er subst. gammeld. brō 'bro', som ikke findes i tysk).

Rödemis nævnes første gang i et diplom fra 31. juli 1406 (vidisse 1443) i formen Rodemisse. Forleddet må være subst. middelnedertysk rode 'rydning', og efterleddet middelnedertysk misse, musse 'sump'⁸.

Vi skal nu forsøge at besvare det spørgsmål, som blev formuleret ovenfor side 52, om landsbyen *Rödemis* er opstået ved tysk kolonisation eller ved udflytning fra Mildsted.

Den sidste mulighed er kun til stede, hvis landsbyen kan tænkes opstået efter at bønderne i Mildsted havde ombyttet deres danske omgangssprog med nedertysk.

De ældste belæg på nedertyske marknavne i Mildsted findes i Slesvigbispens jordebog fra 1436; til de utvivlsomt nederty. navne henregner jeg bl. a.: *Brokemeyde* (af subst. middelnederty. brôk, n. 'lavtliggende krat' og mede, meide 'eng anvendt til høslæt', til verbet meien 'slå korn eller hø'); *Hunneham* (efterleddet er subst. middelnederty. ham, m. 'ingrøftet marskareal', forleddet tvivlsomt, muligvis dyrenavnet hunt 'hund'); *Poggenborch* (forleddet er gen. pluralis af dyrenavnet middelnederty. pogge, f. og m. 'frø, Rana', efterleddet middelnederty. borch, f. 'borg' i ironisk anvendelse). I de følgende kilder optræder stadig nye tyske navne, f. eks. 1489 in *palholte* (subst. middelnederty. pâl, m. 'pæl' og holt, n. 'lille skov'), og 1511 *Sunte Margreten Kog* (af helgenindenavnet Margareta i nederty. genitivform og subst. middelnederty. kôch, m. 'inddiget marsk').

Südermarsch blev inddiget i løbet af det 15. århundrede⁹, og de nye arealer, der herved blev indvundet, fik nedertyske navne. Altså synes bøndernes omgangssprog at være skiftet fra dansk til tysk, før inddigningen begyndte. Vi kan ikke vide, hvor tidligt det skete, da kilderne svigter; men det sandsynligste er vel, at det er sket i det 14. århundrede.

Derfor taler intet imod, at landsbyen *Rödemis* kan være anlagt af tysktalende bønder udflyttede fra Mildsted.

Vi har et svagt indicium for, at *Rödemis* snarere er opstået ved udflytning end ved kolonisation. Det består i, at bønderne har bevaret et enkelt dansk marknavn på *Rödemis* gest, nemlig *Lund*, 1664 von dem Lunde, 1675 uff de lundt. Det er indlagt ved skravering på kortet side 53.

Det er fuldt forståeligt, at *Rödemis*-bønderne bevarer et dansk marknavn, såfremt vi antager, at de stammer fra Mildsted by, hvis bønder, som vi har set, blev ved med at bruge de gamle navne også efter sprogskiftet. Det er derimod vanskeligt at forstå, hvis vi antager, at byen er grundlagt af fremmede kolonister.

Men det skal understreges, at indiciet er svagt, bl. a. fordi det kun drejer sig om et enkelt navn.

Indiciet forstærkes imidlertid, når vi inddrager *Svavsted* sogn i undersøgelsen.

Kirkebyens navn er dansk. Det skrives 4. februar 1326 swauestath, 28. marts 1329 Swavestath; første led må være gen. af mandsnavnet *Swāvi*, der kun kendes fra møntindskrifter¹⁰; andet led er det velkendte navneled gammelds. *statha*.

I sognet findes der, især på Svavsteds jorder, enkelte danske marknavne. De vigtigste er følgende. *Vangeholm*, 1436 Wangeholm; *Fruvang*, udtalt [*fə'vaŋ*], 1663 Fruwang, 1703 frowang (forleddet er muligvis subst. frø, n.); *Bol*, 1580 vp dem Lutken boel, 1593 in minem Boele (om ordet gælder, hvad der blev sagt side 000 under Mildsted, at det kan være indlånt i middelnederty.; her må dog nævnes, at den enhed, der på dansk hedder bol, i Svavsted sogn bærer den nedertyske benævnelse staven); *Boesbol*, 1559 in boeß bole, 1684 Boesbol; *Mose*, 1561 de Mase, 1559 de mose tho Swauestede; *Toft*, 1744 die Tofft. De danske navne, som kan stedfæstes, Bol, Fruvang og Mose, er indlagt ved skravering på kortet side 53.

Et af sognets øvrige bynavne, *Ramstedt*, 26. marts 1378 Ramstede, er muligvis dansk, og et, *Hollbüllhusen*, 7. maj 1435 Holbelinghusen, er sandsynligvis dansk.

De øvrige fem byer, der alle er små og ligger ved gestranden, har tyske navne og nævnes for første gang i Slesvigbispens jordebog 1436: *Lehmsiek*, 1436 dem Lemzike (middelnederty. lēm, m. 'ler' og sik, m. 'lavning'); *Fresendelf*, 1436 Vresendelue (gen. singularis eller plur. af folkenavnet middelnederty. vrēse 'friser' og subst. middelnederty. delf, m. 'grøft'); *Süderhöft*, 1436 Suderhouede (efterleddet er subst. middelnederty. hovede, n. 'gård'); *Hude*, 1436 Hude (subst. middelnederty. hude, hode, f. 'sted hvor noget vogtes'); *Wisch*, 1436 Wisch, Wysch (subst. middelnederty. wisch, f. 'eng').

Vi stiller nu det spørgsmål, om disse små landsbyer ligesom Rødemis kan være opstået ved udflytning fra Svavsted, efter at bønderne i denne landsby havde fået tysk omgangssprog, og vi søger det besvaret ved en betragtning af de tidligst bevidnede sikre tyske marknavne. Også her er den ældste kilde Slesvigbispens jordebog fra 1436, men her finder vi langt flere sikre tyske navne end i Mildsted, f. eks. følgende: vppme *Hamme*; *Rozenlant*; *Hogherod* (adj. middelnederty. hôch 'høj' og subst. rot 'rydning'); *Würde* (plur. af middelnederty. wurt 'toft'); *Santhorst* (efterleddet er middelnederty. horst, f. 'krat'); *Coppele* (subst. middelnederty. koppel, f. 'indhegnet areal'); *Lintlo silva* (efterleddet er subst. middelnederty. lô, n. 'skov', det forklarende ord silva er latin for 'skov'); *Molencamp* (gen. af middelnederty. mole, f. 'mølle' og subst. middelnederty. kamp, 'mark'); *Eykenuenne* (gen. af trænavnet middelnederty. êke, f. 'eg' og subst. middelnederty. venne, f. 'indgrøftet, lavt græsningsareal').

Da der desuden her findes færre danske marknavne end i Mildsted, har vi god grund til at antage, at sprogskiftet er sket tidligere i Svavsted end i Mildsted, måske i løbet af det 13. århundrede.

Ligesom ovenfor under Mildsted spørger vi dernæst, om der i de små tyske landsbyer i Svavsted sogn er bevaret danske marknavne. Og svaret er bekræftende: På *Süderhöft* mark findes *Äwending*, 1665 *owending*, 1744 *O Wennings Land* (subst. glda. *āwending* 'forpløjning'; det tilsvarende middelnedertyske ord er *anewende*, *anewendinge*); på *Wisch* mark *Bol*, *Fruwang* og *Mose*. Kun de tre sidste navne kan stedfæstes; de er indlagt ved skravering på kortet side 53.

Disse 4 navne er sandsynligvis givet af beboerne i Svavsted, da de endnu havde dansk som omgangssprog, og inden de små landsbyer på gestranden var opstået. Og vi må her ligesom under Rödemis betragte disse danske navne som et indicium for, at de små landsbyer er grundlagt af udflyttere fra kirkebyen Svavsted snarere end af fremmede kolonister. Blot danner de fire danske marknavne i Svavsted sogn et stærkere indicium end det ene i Mildsted sogn.

Vor undersøgelse har vist, at bønderne i de ældste landsbyer i Svavsted og Mildsted sogne har haft dansk omgangssprog i den ældste middelalder, og at dette omgangssprog er skiftet fra dansk til nedertysk allerede i det 14. århundrede eller endnu tidligere. Og vi har fundet indicier for, at de yngre landsbyer ved gestranden er opstået ved udflytning fra de gamle landsbyer og ikke ved kolonisation sydfra.

Men det vil sige, at det stadig er højst tvivlsomt, om Peter Lauridsen har ret i, at det sydslesvigske sprogsifte før 1800 skyldes indvandring af tyskere, medens sprogsiftet efter 1800 skyldes en forfæjlet dansk kirke- og skolepolitik. Vi bør snarere søge efter en årsagsforklaring, der kan anvendes på hele Sydslesvig. Og en sådan forklaring bør efter min overbevisning søges i den høje sociale prestige, der allerede i middelalderen knyttede sig til det nedertyske sprog, ikke mindst på grund af tyskernes praktiske dygtighed.

Om nordfrisernes indvandring i Sønderjylland

Historisk Tidsskrift 1892–94 6. række bind 4

Den ældre dansk-frisiske folkegrænse i Sønderjylland er aldrig bleven ordentlig belyst eller kritisk undersøgt, og endnu den dag i dag haves derfor kun højst uklare og forvirrede forestillinger om den. De fleste ældre forfattere, der beherskedes af falske etnografiske teorier, gik ud fra, at friseme i gammel tid boede over den største del af Vestslesvig fra Ejderen til Ribe, og andre, som Danckwerth og Heimreich, der skrev under påvirkning af holstengottorpske tendenser, anviste dem i midten af det 17. århundrede ikke alene marskegnene, men også både Søndergøs- og Nørregøs- samt Kærherred, eller hele landafsnittet vest for en linje fra Treja til Tønder¹.

Denne opfattelse har også formået at gøre sig gældende inden for moderne dansk historieskrivning. Således siger f. eks. Allen: »Sognene Svesing og Olderup i Husum amt, Fjorde og Hjoldelund i Bredsted amt, der alle antages oprindelig at have været frisiske, er allerede i ældre tid gået over til dansk. Ligeså . . . sognet Aventoft«² – og rigsarkivar A. D. Jørgensen³ synes at ville indrømme friseme en endnu større plads, når han siger: »Det danske folk strakte sig imod syd til Slien og Dannevirke, derfra i en linje op til Vidåens munding. Vest og sydvest herfor boede friseme indtil Ejderen.« – Hos disse forfattere forudsættes en langsom forskydning imod vest af det frisiske folkeelement i tidernes løb, og selvfølgelig går de fleste moderne tyske forfattere, som O. Bremer⁴ og J. G. C. Adler⁵, ud fra lignende forudsætninger.

Man må imidlertid ikke overse, at alle disse forfattere, ældre som yngre, bevæger sig i vage og omtrentlige udtryk; øjensynligt har ingen af dem haft nærmere kendskab til Mellemslesvigs etnografiske forhold, og det ville være umuligt for dem sogne- og byvis at påpege den antydede skellinje. Desuden savnes heller ikke vidnesbyrd, der bestemt modsiger disse teorier, og særlig har Matthias Boetius' udtalelser fra 1623 en ikke ringe vægt. Han siger, at friseme fra Ejdersted og de nordfrisiske øer satte sig fast »på fastlandets yderste rand, og enten opbyggede eller efterhånden bemægtigede sig Bredsted, Hatsted, Skobøl, Mildsted, Rødemis, Rantrum og andre distrikter langs kystranden.« (Atque aut exstruxere, aut paulatim occupaverunt in extrema conti-

nentis margine – ... Bredstadium vicum, Hadstadium, Schobyllum, Milstadium, Rademessum, Randerumum, pagosque alios, littori conterminos⁶. Betydningen af dette vidnesbyrd ligger ikke i, at forfatteren gør det ganske af med Danckwerths og Heimreichs grænsebestemmelser, thi at disse er falske, kan godtgøres ad andre og langt sikrere veje. Nej hovedsagen er, at Boetius opfatter friserne som en erobrende, imod øst fremtrængende folkestamme, der havde bemægtiget sig danske byer på gøsen.

I århundreder har der altså været to højst forskellige opfattelser af nordfrisernes oprindelse, ifølge den ene er de indigene, Vestslesvigs urfolk, ifølge den anden indvandrere. Ad historisk vej er det umuligt at dømme disse opfattelser imellem, fordi vore kilder enten er alt for magre eller endog slet ikke berører den art forhold. Kun ved topografisk at studere grænsen kan vi vente at opnå noget. I det 16., 17. og 18. århundrede, før frisersprogets østgrænse delvis udviskedes af plattysk, skar denne grænselinje sig tværs igennem ikke alene herreder, men endogså sogne. I reformationstiden var de sydvestlige sogne i Søndergøsherred (Svavsted(?) og Mildsted), det store Breklum sogn og Threlstrup i Nørregøsherred halvt danske og halvt frisiske, og i de nordlige grænsesogne, i Enge og Læk, hvor den gamle modsætning mellem dansk og frisisk endnu opretholdes, findes denne tvedeling den dag i dag. Den historisk kendte frisergrænse kan altså ikke være urgammel. Den må være yngre end herredsinddelingen, eftersom både Søndergøs-, Nørregøs- og Kærherred var delte i en større dansk og en mindre frisk del, ja den må endogså være yngre end sogneinddelingen, altså yngre end landets kirkelige indretning, da det er utænkeligt, at to så forskellige og stridbare folkestammer som daner og frisere frivilligt skulle forene sig om fælles værne-, rets- og kultuskredse. Her må i den historiske tid være foregået en etnografisk forskydning enten til gunst for friserne, altså imod øst, eller til gunst for danerne, altså imod vest, og dermed er det problem stillet, som vi først skal beskæftige os med.

Ved undersøgelsen af ældre folkegrænser er stednavnene ofte vor eneste vejleder. Længe før noget historisk dokument kaster sit lys over grænseegnene, og længe efter at vedkommende folks sprog muligvis er forstummet, står de som sikre vidnesbyrd om, hvem der først har bebygget landet og givet steds-genstandene navne. – Men ikke des mindre må de benyttes med varsomhed og med den mest omsigtsfulde kritik. Vidt drevne fortolkninger er ganske forkastelige.

Dansk og nedertysk, altså også frisk, ligger i oldtiden så nær op ad hinanden, at mange stednavne med lige ret kan udledes af begge sprogstammer, og det ville derfor være ganske urigtigt at benytte dem som bevissteder enten i ensidig dansk eller i ensidig tysk retning. Hvor navnet ikke er gennemsigtigt dansk, eller hvor vi ikke gennem bestemte kriterier kan påvise dets danske oprindelse, må vi betragte det som neutralt. Over for de nedertyske sprog-

arter har vi imidlertid nogle sådanne kriterier, idet alle stednavne, der indoptager *skov, lund, by, lev, eng* (og måske *mose*) som en bestanddel af navnet, er af dansk oprindelse, og det har selvfølgelig heller ingen ringe betydning, om man til vanskelige stednavne kan finde parallelsteder i andre danske eller nordiske egne. Det er så meget mere nødvendigt at indskærpe dette her, som dansk har mere tilfælles med frisisk end med noget andet nedertysk sprog, og som hele rækker af stednavne, særlig dem på *um*, ved en art parallel korruption af *heim* eller *hem*, har udviklet sig ganske ensartet i begge sprog og derfor intet som helst beviser ved fastsættelsen af det gamle folkeskel. Fra et snævert dansk standpunkt ville man være tilbøjelig til at betragte Husum, Øster-, Nord-, Op- og Udhusum som danske navne, dels fordi vi finder dem i egne, hvor en fremmed påvirkning er utænkelig, dels fordi vi etymologisk kunne forklare dem ud fra vort sprog; men nøjagtig de samme navne findes i Vestfrisland og er dannede nøjagtig på samme måde, nemlig ved sammensætning og afslibning af *hem, heim*. Noget aldeles tilsvarende gælder så gode og ægte danske stednavne som Bjerum, Virum og Risum; det er sandsynligt, at sådanne navne på slesvigsk grund er af dansk oprindelse, men da de ligeledes findes i storfrisiske egne, har de kun en højst tvivlsom betydning for os.

Med disse indledende bemærkninger går jeg over til at undersøge gestranden bebyggelsesforhold og stednavne fra Husum til Læk. Syd for Husum fandtes kun ét sogn, Mildsted, hvor der kan være tale om ældre frisisk bebyggelse, og dette vil senere blive belyst, og nord for Læk skiltes Kærherred i middelalderen fra de frisiske udlande ved brede strømme og søer, så denne egn kun i ringe grad har været udsat for umiddelbar frisisk påvirkning.

Vi må da først erindre, at før inddigningen, altså i hvert fald før begyndelsen af det 12. århundrede, var bebyggelsen hovedsagelig henvist til gestranden. På denne træffer vi alle landsdelens ældre byer, og for vort emne har det en overordentlig betydning at kende disse bynavnes oprindelige former. Vi er i det heldige tilfælde at kende hovedbyernes navne i Sønder- og Nørregøsherred fra det 13. til 15. århundrede, altså fra en tid, da de oprindelige navneformer delvis endnu var bevaret, og idet jeg henviser til generalstabskortet side 120 og Johannes Mejers kort side 64 og 80, skal jeg gennemgå det omtalte kystafsnit.

Nord for Husum har Søndergøsherred et kraftigt gestfremspring lige til havet med betydelige bakkedrag gennem Hatsted og øst om Skobøl, således at kystens digeværn standser uden for dette sogns marker. På dette gestfremspring finder vi landsbyen *Lund*⁷, og kirkebyerne *Skovby*⁸ (fordrejet til Schobøl) og *Hattastath*⁹ (Hatsted). Disse bynavnes danske oprindelse er indlysende uden al forklaring, og vi kan ikke være i tvivl om, at vort folk engang har boet her lige til Vesterhavet. På det næste gestfremspring nord for Arlå og lige vest for Fjælde sogns danske byer ligger landsbyen *Arnshøft* på en tidligere skovbevokset bakkeø. I alle ældre skatteregistre, ja selv på Johannes

Mejers kort kaldes byen *Ørnshoved* (Ørnshouede, Omshoued¹⁰, Omshouet), og kun igennem en række fordrejelse (Ohrenshoft, Ahrenshøved) har navnet fået sin nærværende uigennemtsigtige tyske form. Men også kirkebyen Drelsdorf, hvortil Arnshøft hører, og som indtager et andet nordligere gestfremspring, møder vi i middelalderen (fra 1352–1407) med den rent danske navneform *Threlstrup* (»habet ecclesiam Threlstrup annexam«¹¹, i kirkeseglet står »Trelstorppe«, og den nuværende form af navnet er en helt moderne for- drejelse.

Det næste store gestfremspring, der omfatter de nuværende sogne Breklum, Bredsted, Bordlum, Langenhorn og Bargum, har en ganske særlig interesse for os, fordi det er den eneste egn, hvor friserne har bredt sig ud over en større del af den slesvigske fastlandsgøs og ikke indskrænket sig til selve gøs- og marskranden. Ved undersøgelsen ser jeg foreløbig ganske bort fra de byer, der ligger i selve sammenstødslinjen mellem de to formationer, og beskæftiger mig kun med dem, der findes inden for eller tilbagetrukne fra gestranden, og hvis erhvervsliv har været henvist til det høje land. Hovedinteressen knytter sig her til Breklum; thi ikke alene omfatter dette sogn endnu den allerstørste del af fremspringet lige fra Arlå til Søholmå, men desuden var Breklum kirke herredets gamle hovedkirke (Protecclesia), her lå tingstedet, og betegnende nok var dette ligesom i Svavsted (hvor der holdtes særskilte ting for gest- og marskbeboerne) delt i et øster- og et vestertingsted – og endelig kan det historisk bevises, at både Bordlum og Bredsted sogne først ved middelalderens slutning har udskilt sig af det store modersogn. 1462 fik Bredsted et kapel

Johannes Mejers kort over Nørre Gøs herred, Husum amt, Lundenberg og Nordstrand 1649. Udsnit. Den nordøstre del. Nørre Gøs herred. Se side 64!

Korttegneren Johannes Mejer blev født 1606 i Husum, hvor hans fader var andenpræst, og her døde han 1674. Mejer studerede matematik og astronomi i København, lærte landmåling ved praktisk arbejde i marsken og tegnede fra 1635 flere kortværker for hertug Frederik 3. af Gottorp. Fra 1638 arbejdede han for kong Christian 4., og i 1647 blev han kongelig matematiker. Hans 37 kort over hertugdømmerne Slesvig og Holsten udkom i 1652 i »*Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich vnd Holstein*«. Teksten til denne bog blev skrevet af borgmester i Husum Caspar Danckwerth, men dennes arbejde står ikke mål med Mejers værk. Kobbertavlerne til kortene blev stukket af brødrene Matthias og Nicolaus (Claus) Petersen i Husum. Deres kvalitet er et godt udtryk for byens håndværkerkunnen. Hele bogen blev tilegnet de to landsherrer, kong Frederik 3. og hertug Frederik 3., og hvert af kortene er tilegnet fremtrædende embedsmænd, i dette tilfælde den hertugelige hofråd og amtmand i Husum Luder Dessin og den kongelige kaptajn og herredsfoged i Nørre Gøs herred, senere landfoged i Bredsted landskab, Johannes Wittemack. Sidstnævnte var en fremragende korttegner, og Johannes Mejer har brugt hans arbejder som forlæg, ligesom han i ret høj grad har støttet sig til andres arbejder, således korttegneren Hans Harring i *Hatsted*.

Man ser Nørre Gøs herreds grænse i nord som en punktlinie langs Soholm å, og gestranden er tydeligt angivet som tegninger af en række småbakker fra Bjerum (Bargum) i nord ned over Langhorn, Bordelum, Bredsted, Breklum og Almtorp til en ny punktlinie, der viser herredsskellet ved Arlå mod Sønder Gøs herred, som også kaldes Husum amt. Vest for gestranden ligger marsk, som ved diger er opdelt i koge. De hørte oprindeligt ikke med til herredet. Ud for Bredsted ses en lang linie i havet. Det er Bredsted værk. Her var det eneste sted i den kongelige del af Sønderjylland, hvor man kunne vinde land ved inddigning af marsken, et foretagende der lovede stort udbytte. Christian 4. byggede her i årene 1619–25 et vældigt dige, som næsten var færdigt, da to stormfloder ødelagde værket. Det er resterne, der ses i havet.

Vejene går gennem store heder og moser. Oksevejen fra Tønder til Husum går over Soholm å ved Soholmbro. Vejen fra Flensborg går forbi kroen Paulsgabe, som her kaldes Pallischap og ind over herredsskellet mellem Ugle herred og Nørre Gøs herred, som senere blev skel mellem Flensborg amt og Bredsted amt. Vejen fra Trelstorp over Fjølde (Viöl) og Bjerrup (Berndorp) er ikke aftegnet, men Solbro over Trene er kommet med på kortet.

Landkarte von Nordgoesherde
Ambt Husum
Lundenburg mit dem Norderstrande

die Maß einer Teufels Meile

Viro Generoso, strenuo ac splendide
dn Lüdoro Desien,
Sereniss. Celsit. Conjugis Serenissime, Aulae magistro et
praefecturae Husumanae directori, Haeredario
in Dagschow & Suderholtz,
et
Nobili amplissimo ac prudentissimo Viro
dn Iohanni Wittemake,
Centurioni Regio et Nomarchia in Nordgoesherde,
fautoribus suis Colendis, Tabulam hanc Geographicam
perofficiose inscribit author, Iohannes Mejer,
Husumien. Reg. Maj. Mathematicus.
Anno 1649.

under Breklum, og kort før reformationen, formodentlig først 1510, blev dette til en sognekirke¹². Lidt tidligere må det samme være foregået med Bordlum, thi ikke alene har vi en tradition derom, og ikke alene kalder beboerne i Bordlum endnu de sydlige byer i Breklum sogn for »dat Süderkaspel«, men endnu så sent som 1479 henføres Bordlum ligefrem til Breklum sogn¹³.

For det tidsrum, vi beskæftiger os med, den tidlige middelalder op til det 13. århundrede, er Breklum derfor sikkert den eneste kirkeby i hele afsnittet (Horne eller Langenhorn forekommer første gang 1397, og Bargum er sikkert endnu yngre). Er da Breklum et dansk eller et frisisk navn? Navnets ældste og rigtige form er *Brekling* (Breckelyngh, Breklynghe etc.), og den korrumperede endelse *um* optræder først i reformationstiden. Hvis man ikke vil opfatte endelsen *ling* som lyng, lader sig ad etymologisk vej dog næppe sige noget om ordet, og vi må nøjes med analogier. I Lille- og Storfriesland har jeg ikke kunnet finde et eneste stednavn, der minder om det, men i Angel, i Nybøl sogn, Strukstrup herred, findes derimod et Brekling¹⁴, der i middelalderen skreves nøjagtig som dette; også andre stednavne i Sønderjylland har forstavelen *Brek-*, og i Skåne og Norge er former på Brekke- ganske almindelige. Vi har derfor sikkert ret til at betragte det som dansk.

Men desuden er den gamle herredskirke omgivet af en hel krans af danske stednavne. I nærheden af banken »*Langhy*« (Langenhøj¹⁵, nu Langenhok) skal i ældre tid byen Højeboel¹⁵ have ligget, Bredsted skrives i Kong Valdemars Jordebog *Brethæstath*, og den bæk, der løber igennem byen, kaldes Jydebæk, hvorefter endnu en del af byen har navn¹⁶. Endvidere findes i det oprindelige sogn byerne *Ridderup*¹⁵ (nu Riddorf), *Sønnebøl*¹⁶, *Hagel*, *Haghele*¹⁷ (nu Høgel, i ældre dansk hagel lig et gærde, hegn, hagelværk o: stakit, sammenlign Hagelsbjerg), *Vindert* (egentlig Vinderuth, sammenlign Vinderde i Ostenfeld sogn, der i middelalderen skreves Vinderadt¹⁸), *Møgelbjerg* (fordærvet Mechelberg, Meklenborg), *Lille Holm*¹⁹ (Lütkenholm), og endelig helt imod nordvest i det nuværende Bordlum sogn landsbyen *Lund*²⁰ (nu sammenbygget med Bütkebøl), der står som et uomstødeligt vidne om ældre dansk bebyggelse lige til den yderste gestrand også i dette afsnit.

Derimod er afsnittets tre nordlige kirkebyers navne tvivlsomme. *Bordlum* (Bordelem, Bordelum) har endnu ingen kunnet forklare. Sandsynligvis er navnet opstået ved en fordrejelse af Bord- eller Bordeholm, ligesom Bonde-lum af Bondeholm og Kringelum af Kringholm, men da Bord og vel også Holm er fælles for dansk og frisisk, opnås intet ved denne tolkning. – *Langenhorn* skreves gennem hele middelalderen *Horne*, og ligesom en hel række andre nordiske stednavne har det feminint flertalsmærke på -e, uagtet ordet selv er intetkøn (Horneherred, Horne på Fyn osv.). Dette kunne hjemle det som dansk, og det så meget mere som den almenfrisiske form er Höm (Hohenhörn, Südwesthörn), og som sogneboerne har ændret navnet til *de Horen*²¹, men hertil må dog bemærkes, at der i det hollandske Frisland i Bordega lige-

ledes forekommer stednavne på *-horne*²², og frisisk oprindelse er således ikke helt udelukket.

Det samme gælder om *Bargum*. Afdøde generalmajor F. Geertz var meget vred over, at vor generalstab havde gengivet dette navn ved *Bjerum*; men dette er dog sikkert det eneste rigtige. Bargum er slet ikke andet end en tysk forbrejelse, der kan føres tilbage til den slesvigske biskops plattyske skrivere. I Diplomatarium Flensborgense kan navnets udvikling forfølges op i middelalderen fra Barghum til Barghem, Bergen, Berghum, Beregum (1397), og bag dette ligger øjensynlig en form som Bergheim eller Biergheim, der på nutidsfrisisk eller dansk måtte gengives med Bierum eller Bjerum (Bierum i Groningerland, Sicksbierum, Pietersbierum, Oosterbierum; ligeledes Berghum og Berum²³). Det stemmer nøje overens hermed, at navnet i selve sognet udtales Bjer'm²⁴, og det turde herefter være ret umuligt at afgøre, om det er dansk eller frisisk.

Ockholm, der senere regnedes med til Nørregøsherred, var før 1550 en uinddiget hallig og kan derfor lades ude af betragtning.

I Kærherreds sydvestligste del findes to frisiske gestsogne, *Stedsand* og *Enge*, og da disse sogne er de yngste i herredet, og vi ret nøje kender deres historie, er bebyggelsesforholdene her meget gennemsigtige og oplysende. Hovedinteressen knytter sig til byen *Klintum*, Læk sogns sydvestligste by, thi derfra er begge de nævnte sogne udgåede. For tiden er denne by blandet frisisk-dansk. Ifølge Adler²⁵ taler 27 familier frisisk, 8 dansk, 2 blandet frisisk og dansk og 2 plattysk, men da han savner oplysning om 11 familier, kan hans sprogstatistik ikke gøre fordring på nogen stor nøjagtighed. 1857 fandtes 38 familier i byen, hvoraf 20 talte frisisk, 14 dansk, 2 blandet frisisk og dansk og 2 plattysk²⁶. Det må altså antages, at det frisiske element også i den sidste menneskealder har udvidet sig på det danskes bekostning, og selv Adler indrømmer, at danskerne i Klintum er hjemmebårne, og der kan ikke være nogen tvivl om, at byen først i middelalderens slutning er blevet blandet.

Den hed da *Klintring* (um er altså også her uægte), nævnes flere gange i Registrum Capituli på grund af gejstlighedens besiddelser, og alle de forekommende marknavne (*eng*, *mose*, *kile*) er af dansk oprindelse. Ved brede strømme og marsksump adskiltes dens jorder fra Nørregøsherred og gestøen Risum Moor, men efterhånden som disse tilslemmedes, opstod der frugtbare marskenge langs Søholmå, kolonisationen greb disse nye arealer, og der fremstod to nye byer: *Klintring Enge* og *Klintringsted*²⁷. Af disse to byer har sognene *Enge* og *Stedsand* udviklet sig. Endnu 1359 var kirken i Enge kun et kapel under Læk og kaldtes »Capella beatæ Catharinæ in Klintring enge«, men da dette kapel efterhånden ved forøget bebyggelse havde fået rundelige indtægter, omdannede bispem af Slesvig det til en sognekirke, og den sydvestlige del af Læk sogn lagdes ind under den, men selv efter denne tid beholdt sognet navn af *Klintring Enge*; thi endnu mod slutningen af det 14. århun-

drede forekommer en »Tyge Pedersøn de Clintring engi« som medlem af Sct. Laurentii gilde i Flensborg²⁸.

Således er *Enge* opstået, og navnet er simpelt hen det danske ord *eng* i flertal, hvorfor byen på tysk også kaldes »die Enge« eller »in der Enge«. Kirkebyen er dog langt fra det eneste stednavn af dansk oprindelse. I sognet findes desuden byerne *Søholm* (hvor der 1857²⁹ fandtes 11 danske og 14 frisiske familier) og *Holtager* (1857²⁹ 11 danske familier af 12), samt beboelsesstederne *Knorborg*, *Lund*, *Hauge*, *Klaphage* og flere, der utvivlsomt er danske, og de øvrige bynavne (*Sande*, *Perbøl* eller *Perebøl*, *Skardebøl*) er vel nærmest det samme. At Enge er en forholdsvis ung nybyggerby, ses også af, at den og de vestlige byer i sognet havde særeje, medens derimod de gamle danske byer på gesten: Holtager, Knorborg og Søholm, bevarede markfællesskabet lige op til dette århundrede³⁰. – På grundlag af denne udvikling har vi sikkert ret til at påstå, at i det sydvestlige hjørne af Kærherred kan friserne ikke være kommet til stede før i det 14. århundrede³¹, ja, det er jo end ikke beviseligt, at det er dem, der først har koloniseret disse engstrækninger.

Om *Stedsand* (Stesand, Stedesand, Strøsand) haves mere knappe oplysninger. Ifølge sagnet og for øvrigt temmelig upålidelige kirkelister skal kirken tidligere have heddet *Oxlev*, ligget længere vest på i marsken og være forgået ved en eller anden oversvømmelse i det 14. århundrede, hvorefter befolkningen tyede til gestranden og på Klintringsted³² Sand opbyggede en ny by, der da ganske i analogi med Enge fik navnet *Stedsand*. Dette navn er således også af fuldt gennemsigtig oprindelse. Sognet omfatter kun en ganske smal geststrimmel, hvorpå byerne Stedsand og Vester Snattebøl ligger, og var i hvert fald indtil 1523 kun et kapel under Læk³³.

Hermed har jeg gennemgået fastlandsgøsens hovedbyer fra Husum til Læk, og udbyttet af denne undersøgelse er følgende: *Den danske befolkning har oprindelig koloniseret hele Sønderjyllands gøsland og endnu i den tidlige middelalder boet fra Østersø til Vesterhav, da vi selv i de yderste gestfremspring, der umiddelbart begrænses af havet eller af »utlandenenes« sump- og marskdrag, træffer stednavne af ren dansk oprindelse.* Derfor fulgte landets ældre administrative grænselinjer: syssel- og herredsgrænserne og i en senere tid også sognegrænserne, denne gestrand, og kun udlandenenes ubeboede sumpdrag faldt uden for disse grænser, ikke fordi de ikke hørte med til landet eller staten, men fordi der her, nøjagtig som i landet mellem Sli og Ejder, ikke fandtes nogen befolkning at inndelege eller administrere.

Rigtigheden af denne opfattelse bestyrkes ved den følgende iagttagelse. Langs hele afsnittet findes nemlig en anden række byer, bygget enten ude i selve marsken eller som oftest i sammenstødslinjen mellem marsk og gøs, på gøsfoden, kun nogle få alen hævet over højvandslinjen. Som milelange, næsten sammenbyggede husrækker snor de sig i en krans omkring marsken og viser, at beboernes erhvervsliv har været henvist til denne. Disse byer kan ikke for-

følges op i den tidlige middelalder, af det 15. århundredes skattelister ses det, at de endnu dengang som oftest var små og ubetydelige, ingen af dem er kirkebyer, og deres navne viser, at de er grundet af et helt andet folk og tilhører en fremmed nationalitet. Disse byer og beboelsessteder er: *Haykebøl, Eddenham* (undergåede steder ud for Mildsted), *Hockenbøl, Wobbenbøl, Sterdebøl, Tedeboel, Herftum, Ellerbøl, Almtorp, Valsbøl(?)*, *Borsbøl, Ebøl, Sterdebøl, Bütkebøl, Addebøl og Efkebøl*. De er næsten alle sammen dannede ved sammensætning af personnavne og det danske *-boel*, der senere ændredes til *bøl* og *büll*. Disse er de egentlige friserbyer, og modsætningen mellem stedsnavnene vil bedst ses af følgende sammenstilling³⁴:

<i>Danske byer</i>	<i>Frisiske byer</i>
Lund	Hockensbøl
Skovby	Wobbenbøl
Hattastath	Sterdebøl
Ørnshoved	Tedeboel
Threlstrup	Herftum
Brekling	Ellerbøl
Brethæstath	Almtorp
Ridderup	Wallsbøl(?)
Hagel	Borsbøl
Lund	Ebøl
Home(?)	Sterdebøl
Bjerum(?)	Bütkebøl
Søholm	Addebøl
Enge	Efkebøl
Stedsand	Snattebøl

Vi kan nu give svar på spørgsmålet: Er der sket en forskydning af danskerne imod vest eller af friserne imod øst? Det sidste er indtrådt. Enten fra de foranliggende øer eller fra deres oprindelige hjem hinsides havet har friserne trængt sig ind i de danske byer på gøsten og derfra kultiveret den foranliggende marsk.

Da der på hele halvøens oprindelige fastlandskyst ikke findes en eneste kirkeby med utvivlsomt frisisk navn, må denne indvandring være sket efter kristendommens indførelse i Sønderjylland, altså efter begyndelsen af det 11. århundrede, ja, da de sproglige omdannelser i tysk-frisisk retning først gør sig gældende højt oppe i tiden, kan vi endogså antage, at den frisiske indvandring på gesten først får nogen ret betydning efter inddigningerne i det 12. århundrede og de ødelæggende oversvømmelser i de følgende menneskealdre.

På grundlag af den foranstående udvikling kommer vi til den slutning, at

gestlandet mellem Ejder og Vidå i den sidste halvdel af middelalderen må have været beboet af et dansk-frisisk blandingsfolk, og selvfølgelig ville det i høj grad støtte bevisførelsen, om vi etnografisk kunne påvise, at en sådan blanding virkelig har været til stede. Dette lader sig gøre. Ved en ret omfattende syslen med Nordholstens og Sønderjyllands personnavne, således som vi træffer dem i de ældste bevarede skatteregistre fra 1438 til 1540, er jeg bleven opmærksom på, at dette navnestof, topografisk knyttet til sogne, byer og gårde og eneste levning fra disse henfarne bondeslægter, afgiver et fortrinligt, hidtil ganske ubenyttet grundlag for etnografiske grænseundersøgelser. De forskellige folk og stammer, der bebor den jyske halvø, udsondrer sig bestemt fra hinanden alene ved deres personnavne og de ejendommeligheder, som dertil er knyttet. Ditmarskerens måde at give sig navn på er så særegen, at han kan skelnes blandt tusinder. Mellem holsaterne og danerne er der en lige så stor betegnende og afgørende forskel, idet hine benytter faste slægtsnavne (ligesom vor adel), medens disse fortrinsvis anvendte fædrenavne (patronymika) på *-sen* eller dog kun rent undtagelsesvis virkelige slægtsnavne (*Jul, Hjort, Blad, Krake, Høg, Grubbe* osv.), der alle er gennemsigtig danske. I den holsatisk-danske sammenstødslinje i Sydslesvig er det derfor muligt, alene ved hjælp af dette navnestof, lige ud til den yderste detalje at afgøre, hvad der omkring år 1500 var af saksisk og hvad af dansk æt.

Oprindelig her der været en lige så stor forskel mellem danske og frisiske navne, om end ulighederne her lå på andre felter: særlig i selve fornavnet og i afstammings- eller paternitetsmærkets dannelse. Fra oldtiden har friserne været i besiddelse af et overmåde rigt og originalt navnestof, som de ikke tilsatte ved deres overgang til kristendommen. Deres fornavne er derfor langt mere oprindelige eller langt mindre påvirkede af kirkens helgennavne end de danske, og lige til vor tid har de bevaret en mængde urgermanske former, der naturligvis, selv i deres stærkt afslidte skikkelse, i mangt og meget minder om gammelnordiske navne. Men fra dette slægtskab som fra alle andre sproglige subtiliteter kan vi i denne sammenhæng se ganske bort, da enhver, der blot har set en fortegnelse på ældre frisiske og danske bondenavne, meget hurtigt vil finde sig til rette³⁵.

I Nordfrisland er de hyppigst forekommende fornavne i det 15. århundrede følgende: Adde, Agge, Ammick, Ase, Babe, Backe, Bane, Bo, Boyge, Bole, Broder, Dede, Düye, Ecke, Edo, Edelef, Emo, Ese, Fedder, Follich, Frodde, Frouwe, Gunne, Haye, Harre, Harke, Hemme, Hummer, Hun, Ide, Inge, Iwer, Kircke, Leue, Ludde, Lübbe, Lüt, Mamme, Melef, Menek, Mert, Mumme, Namenn, Nann, Nomen, Nonn, Numpne, Obbe, Ocke, Ode, Olde, Paye, Pebe, Po, Pon, Poppe, Rickmer, Redlef, Renlich, Roewert, Sibbe, Sibbern, Sirick, Süster, Søncke, Tete, Thietlef, Toncklef, Ubbe, Ude, Uldi, Wwen, Wobbe, Wunke, Wirick.

Det vil let ses, at denne og en række andre lige så ejendommelige, om end sjæld-

nere navne er vel skikket til etnografisk at drage skel mellem frisere og danskere, der på få undtagelser nær benyttede kirkens helgennavne som fornavne; men ikke desmindre skabes her ad anden vej store vanskeligheder. På dansk grund fastholder friseme ikke deres nedarvede ejendommeligheder, og navnlig opgiver de, tildels meget hurtigt, de medbragte patronymikonsmærker. – Ligesom danskerne havde friseme, såvel mellem Vidå og Ejder som mellem Weser og Rhin, ingen egentlige slægtsnavne. På en vis måde stod enhver person for sig, individuelt alene uden stammemærke, og kun paterniteten betegnedes, sædvanlig ved hosstilling af faderens fornavn, altså ved genitivmærker (*a, ia, na, sena, ma, inga, n, en, s og ens*) eller også – om end sjældnere – ligesom i dansk ved tilføjelsen *sen, son*. Den ældste søn modtog i dåben faderens efternavn, *o*: bedstefaderens fornavn, og således opstod fortløbende, ensformige navnerækker ved omstilling af kun 2 ord. F. eks.:

Fader:	Ruurd Tiarda	Hajo Eggen	Poppe Abbinga.
Søn:	Tjaard Ruurda	Egge Hajen	Abbe Poppinga.
Sønnesøn:	Ruurd Tiarda	Hajo Eggen.	Poppe Abbinga.

Ved disse genitivudgange på *a* fik de frisiske navne en tiltalende og fuldtoneende klang, der altid har vakt opmærksomhed (»Nomina Frisiorum desinunt in a«)³⁶, og selv om de til dels afsledes temmelig tidligt, findes dog endnu en stor mængde sådanne navne i Øst- og Vestfrisland. Derimod kendes de aldeles ikke i Nordfrisland, selv i det ældste skatteregister fra 1438 haves kun genitivmærkerne *ingk, en, ens* og *s*³⁷. De mest almindelige nordfrisiske patronymikonsformer er derfor sådanne som Addingk, Boyingk, Harringk, Hayingk, Nissingk, Payingk, Obbingk, Ocken, Hajen, Tetens, Honnens, Edelefs, Peters osv. Tede Addingk er altså det samme som Tede Addes søn, måske med en biklang af diminutivet, og Menek Ocken vil simpelt hen sige: Menek, en søn af Ocke.

Dog selv disse endnu meget karakteristiske paternitetsmærker er hovedsageligt indskrænket til øerne (Sild, Føhr, Nordstrand med halligerne) og Ejdersted, ja, på denne halvø er de endog stærkt isprængte med saksiske slægtsnavne. Spredte forekommer formerne på *ingk* og *en* tillige på fastlandskysten lige over for det gamle Nordstrand, eller måske rettere så langt som den süderbüllingske mundard nåede, dvs. til Søholmå, men her forsvinder også de. Omkring år 1500 kendes i Wieding-, Bøking- og Kærherred kun stamnavne på *sen*, ja, af bastardformer som Payingk Luddesen, Ockensen, Payingksen o.a. må man vel endog slutte, at befolkningen ganske har mistet forståelsen af de gamle genitivmærker.

Men også i en anden retning lod friseme sig påvirke af de hosboende danske. De optog ikke alene flere og flere af kirkens helgennavne som fornavne, men de benyttede dem endog i den danske og ikke i den frisiske skikkelse, ja,

de adopterede ligefrem førkirkelige danske navne som Bundi, Lagi, Palle, Sven, Tyge, Tymme, Vagn, Knud, Trogels, Jul osv. Derved udviskedes vel endnu ikke ganske navnets frisiske præg, da dette vedvarende kom frem i paternitetsordet, men en mulighed for noget sådant var dog bragt til veje. Hvis en mand, der hed Frodde Paygesen, i dåben gav sin anden søn navnet Peter, og denne igen sin anden søn navnet Nis, opstod i 3. slægtled navnet Nis Petersen, hvor ethvert minde om frisk afstamning er forsvundet, og hvor det ved hjælp af navnet alene er umuligt at skelne denne friser fra de omboende danskere. Vi har adskillige eksempler på sådanne denationaliseringer, og op imod vor tid har de sikkert endog været ret almindelige, fordi mange af de oldfrisiske navne gik af mode³⁸. Men ved siden heraf må det fremhæves, at et frisk navneelement på samme vis, ved giftermål og venskabsforbindelse, kunne komme ind i danske bondeætter, og i det store og hele kunne vi vel ikke være i tvivl om, at det sammensurium af danske og friske navne, som vi i det 15. århundrede møder langs hele gestranden, dvs. hos sysselfriserne i Søndergøs-, Nørregøs- og Kærherred, er opstået ved en sammensmeltning af de to folk, uden at det nu, således som på holtsatergrænsen, er os muligt rent enkeltvis at udsondre daner og friser fra hverandre.

Alligevel er vi ikke uden vejledende korrektiver selv over for denne blanding. Den indtager kun en smal, 1 à 2 mile bred strimmel langs gøsranden; vesten for den ligger de nordfriske øer med et rent frisk navnestof og østen for den sognene Østenfjeld, Svesing, Fjorde, Hjoldelund, N. Haksted og Ladelund, hvor de danske navne optræder i sluttede rækker, og inden for selve blandingsbæltet finder vi henholdsvis friske eller danske navne aflejret, eftersom vi fjerner os fra eller nærmer os til den ene eller den anden af disse tyngdelinjer. Den geografiske beliggenhed er det afgørende; imod øst kan vi påvise en stadig forøgelse af danske navne, imod vest en tilsvarende af friske, og de to formationer løber over i hinanden uden kraftig fremtrædende grænser. Ved middelalderens slutning findes på fastlandsgøsen intet sikkert eller påviseligt skel mellem de to folk, og de grænser, som i dette århundrede er kommet ind på danske eller tyske sprogkort, har såre ringe etnografisk betydning og var vel også ret tvivlsomme i rent sproglig henseende.

Nogle få eksempler vil tilstrækkeligt oplyse disse forhold. Når vi omkring år 1500 i Videbæk (Wittbek) i Østenfjeld sogn træffer kun 1 frisernavn blandt byens 25 skatteydere, men i Mildsted derimod 30 af 46, så slutter vi deraf, at Videbæk etnografisk set er dansk og Mildsted blandet frisk-dansk. Eller når der til samme tid, iblandt Fjorde sogns 50 skatteydere fandtes kun 3 frisemavne, spredte i 3 forskellige byer, i Ørnshoved 12 af 27, i Bomsted 13 af 30, i Threlstrup 5 af 12, i Hatsted sogn derimod 117 af 135, så har vi al grund til at betragte Fjorde sogn som dansk, Dreisdorf som blandet dansk-frisk og Hatsted som frisk³⁹.

Den efterfølgende oversigt vil i det hele og store give et rigtigt billede af

gøsrandens bebyggelse i slægtleddene omkring år 1500. De overvejende frisiske byer (med over 66 pct. frisiske navne) var alle sammen byer med marskjorder og som oftest bygget i selve sammenstødslinjen mellem gøs og marsk. Dertil hører Rantrum, Mildsted og Horsted i Mildsted sogn⁴⁰, Skøbøl og Hatsted sogne, alle de foran opførte friserbyer i Breklum-afsnittet og desuden Horne, Bordlum, Munkebøl, Bargum, Søholm, Stedsand, Øster- og Vestersnattebøl samt Aventoft.

Byer med mellem 60–40 pct. frisiske navne var: Østerhusum, Amshøft, Bomsted, Threlstrup, Breklum, Ridderup, Dørpum, Folsted, Høgel, Golde-lund, Enge, Klintum, Klægsbøl by og Ubjerg by.

Østen for den sidst anførte byrække har det frisiske element kun ringe etnografisk betydning. I gøsherredernes øvrige byer optræder de kun ganske spredte og enkeltvis, i Viesherred træffes ligeledes enkelte frisiske indflyttere, særlig i Lindå, Hørup og Mejen; derimod er de noget talrigere i Kærherred. I alle dette herreds sogne findes frisiske skatteydere omkring år 1500: I Læk by 7 af 34, i Medelby sogn 3 af 49, i Ladelund 5 af 35, i Karlum 7 af 40, i Brarup 7 af 70, i Humtrup 4 af 41 og i Sønder Lygum 7 af 70. Noget lignende er tilfældet i Møgeltønder sogn og i den del af Højer sogn, der kaldes *Ved Aen*, hvor der fandtes 8 af 26. – Jeg formoder, at det er denne svage frisiske indvandring i Kærherred, som har givet Danckwerth anledning til at betragte det som helt frisk.

Hermed har jeg omskrevet nordfrisernes etnografiske udbredningsfelt ved middelalderens slutning (idet jeg mener at kunne se bort fra deres indvandring i Flensborg), og de nåede resultater er følgende:

I. Det frisiske navnestof optræder med størst oprindelighed på øerne og da særligt på det gamle Nordstrand med halligerne, mindre oprindeligt i Ejdersted, hvor det allerede er isprængt med saksiske elementer, eller i Bøking- og Wiedingherred, hvor bastardformer og danismer gør sig stærkt gældende; på selve fastlandsgøsen findes ingensteds noget rent frisk navnestof. – Disse forskelligheder hviler på etnografiske forhold, særlig på den større eller mindre indblanding af danske og saksiske elementer. Øfriserne er de mest ublandede, sysselfriserne de mest blandede, og det er højst interessant, at moderne iagttagere antropologisk kommer til samme slutning. Th. Siebs siger: »Hvad endelig forskellen mellem ø- og fastlandsfrisernes ydre angår, da har netop de første – i mine øjne – det ægte friske præg, således som vi kender det fra de øst- og vestfrisiske øer: de er ikke høje, men brede og kraftige, deres hår- og hudfarve er mørk, øjnene blå. De påfaldende lange og slanke skikkelser, som ofte træffes på fastlandet, den lyse hudfarve og det lysblonde hår repræsenterer det jyske elements stærke indflydelse«⁴¹.

II. Ved middelalderens slutning findes ingen påviselig etnografisk skellinje mellem danskere og friser. Fra de foranliggende øer har de sidste sat sig

fast, først langs den ubenyttede fastlandsmarsk, hvor de har bygget en række byer langs gøsranden, og derefter ved indflytning arbejdet sig langsomt frem særlig i nordøstlig retning i Nørregøs- og Kærherred, hvor jordbundsforholdene synes at have tiltalt dem. Som et svagt og i etnografisk henseende betydningsløst bølgeslag spores denne emigration (ved giftermaal, gårdkøb osv.) til Fjorde, Hjoldelund, Nørre Haksted og Medelby sogne og i nordlig retning til Møgeltønder og Højer. – I det hele og store er der kun ringe forskel mellem da og nu. De blivende forhold er alt bragt til veje med det 15. århundrede, og her som i de øvrige af hertugdømmets grænseegne ser vi, at bebyggelsen, kolonisationen, de holdbare etnografiske aflejringer tilhører 12. til 14. århundrede.

III. Disse resultater har haft megen betydning for den rette opfattelse af sprogforholdene i Vestslesvig. Det danske sprog er indigent lige til gestranden, og kun ved den vanrøgt og de ugunstige forhold, som regeringerne igennem 7 århundreder har budt det, er det lykkedes friserne at påtrykke denne egn et sprogligt-germansk præg. Igennem disse mange århundreder må der have fundet en sej, om måske end temmelig ubevidst sprogekamp sted mellem de to folkeelementer, thi kun derigennem er det forklarligt, at byer som Ubjerg, Bosbøl og Klægsbøl har kunnet hævde det oprindelige modersmål lige over for den stærke frisiske indvandring. Når Danckwerth 1652 betegner gestfriserne som »trilingues«⁴², når superintendent Adler 1811 indberetter, at der tales dansk i Drellsdorf, når amtmand Levetzow samme år siger, at af Bredsted amts 9 sogne tales frisk i de 7, »doch sehr mit dänisch untermischt«, når J. A. Petersen, K. J. Clement o. a. meddeler, at byerne Dørpum, Høgel og Lütjenholm endnu i dette århundredes midte sproglig set var blandet dansk-frisiske, ja, når J. G. C. Adler 1891 oplyser, at der i Høgel endnu findes 6 dansktalende familier⁴³ – så stemmer alt dette jo ikke alene nøje overens med den ovenfor givne fremstilling, men vi ser deri tillige et nyt vidnesbyrd om, med hvilken sejhed befolkningen holder fast på sprog og nationalitet.

IV. Vi kan nu forstå, hvorfor der ikke er taget det mindste hensyn til disse fastlandsfriser ved landets ældste administrative inddeling. De var der slet ikke, da syssel-, herreds- og sogneskellene droges, og da de endelig indfandt sig, kom de kun som tålte fremmede, der måtte indordne sig under landets bestående forhold. Derfra og derfra alene hidrører den retslige og fiskale forskel mellem fastlands- (syssel-) og ø- (konge-) friserne i middelalderen. *Fastlandets friser var friser i Danelagen*, »*Frisones de lege Danica*«, som Slesvigs gamle stadsret (omkring år 1200)⁴⁴, med et heldigt valgt og slående udtryk betegner dem, dvs. *de var fremmede indvandrede i alt bestående danske retskredse*.

Så vidt er vi altså nået, og som jeg tror, med fuldgod sikkerhed. Men kan vi nå videre? Er det muligt at føre bevis for, at også udlandsfriserne, strand-

friseme, kongefriseme, d. e. den frisiske befolkning i Ejdersted, i Bøking og Horsbølherred og på øerne, er indvandrere fra en ligeledes forholdsvis sen tid?⁴⁵

For at afgøre dette spørgsmål kan vi følge den hidtil anvendte fremgangsmåde og først se på landets ældre navne. Det første navn, historieskriverne giver os på disse vesterhavsøer som helhed, er Saxo's *Frisia minor*. I og for sig er dette meget betegnende og passer fuldstændigt ind i vor tankegang, da det jo bestemt antyder en kolonisation fra et større Frisland, men uheldigvis er der den fejl ved det, at det er et bognavn, at det er af ren og skær litterær oprindelse og dannet med Saxo's klassiske forbilleder for øje. Efter Saxo benyttes det vel vedvarende af lærde mænd lige ned til det 17. århundrede, men det kan ikke bevises, at nordfriseme selv – før de kom under påvirkning af den lærde litteratur – har betjent sig af dette navn for deres land. Vi kan derfor vel ikke sige andet, end at navnet *Frisia minor* er meget betegnende for Saxo's opfattelse af spørgsmålet, men at det for øvrigt vilde være ganske urigtigt at tillægge det nogen videre betydning eller argumentere ud fra denne betegnelse⁴⁶.

Helt anderledes forholder det sig med det andet samtidige navn på landet. I et latinsk dokument fra 1187 kaldes det *Utlandia*⁴⁷, i Slesvigs gamle, på latin skrevne stadsret (fra c. 1200) møder vi atter dette navn, og under formen *Utland* gentages det i Kong Valdemars Jordebog⁴⁸, ligesom det lidt senere (1261) benyttes af selve den frisiske befolkning⁴⁹, hvorfor vi ikke kan være i tvivl om her at have provinsens gamle navn foran os. Ordet »Utland« forekommer ret hyppigt i de samtidige danske provinslove og betegner den uopdyrkede del af bymarken i modsætning til vangen og hustoften. *Utlandia* er altså *udland*, hvorfor Michelsen også gengiver det på tysk ved »Aussenland«. Navnet er dannet i analogi med udhus, ♂: den ubeboede del af huset, udmark, ♂: den uopdyrkede del af bymarken (sammenlign Udmark (Ohrfeld) i Angel), *Udland*, den ubeboede del af landet, altså de lave sump- og marskstrækninger, der som ubeboede faldt uden for syssel- og *herredsinddelingen* – det ubebyggede statsoverdrev i Vestslesvig. Et navn som Udland kan kun opstå ved et tilstedeværende modsætningsforhold mellem den bebyggede gøs og de mennesketomme marskøer; det må være »Udland« til noget. Betegnelsen kan derfor umuligt stamme fra friseme, thi deres hjem, hvad enten de er indigene eller ej, hvad enten de har boet i det i 1000 eller i 100 år, er og bliver for dem deres hjemland, deres indland. Navnet må stamme fra danskerne, og i selve ordet har vi altså en bestemt erindring om, at denne del af Sønderjylland engang har henligget som ubebygget, »øde« land, som udland til den bebyggede gøs, og dette kan ikke ligge længere tilbage, end at overleveringen omkring år 1200 – altså i en tid, da man kun havde lidet skriftligt at støtte sig til – såvel hos landets administration som hos egnens beboere kunne holde sig levende selv under højst ændrede forhold.

Og dette er slet ikke noget løst påhit af mig eller en tolkning, der er lavet for tilfældet. Øfrisernes statsretslige stilling gennem hele middelalderen er jo netop bestemt af, at de kom til at bygge og bo i et sådant udland eller i almindinger, der efter gammel dansk ret var konunglev; derved kom de i en særlig stilling til kongen og kronen og kaldtes kongens frisere i modsætning til friseme i syslerne, der tilhørte hertugdømmet, ɔ: staten. Derfor kunne kongen give dem visse friheder og tillade, at de ordnede deres retsforhold efter eget tykke og egne love, og på ganske naturlig måde opstår forskellen mellem syssel- og udlandsfrisernes statsretlige stilling. At ville søge oprindelsen til denne forskel i en erobring er for det første ganske unødvendigt og for det andet lige så ubevisligt⁵⁰.

Men det allermest betegnende ved denne sag er dog, at selve friseme har accepteret navnet. De kalder sig 1261⁵¹ »Frisones in Utlandia constituti«, og i middelalderens senere skrifter dukker navnet gentagne gange frem på ny; men deri ligger jo, at friseme har sat sig i besiddelse af landet netop som et dansk udland, at navnet allerede på et tidligt tidspunkt havde fået så sikker borgerret i den offentlige bevidsthed, at selve frisernes kolonisation og deres bestræbelser efter at danne et nationalt navn ikke formåede at fortrænge det igennem århundreder.

I navnet *Udland* har vi altså et sikkert bevis for, at den frisiske indvandring er langt yngre end den ældgamle danske bebyggelse af gestranden, ja endogså for, at denne indvandring ikke kan falde ret mange slægtled forud for den slesvigske stadsrets affattelsestid.

Middelalderens øvrige betegnelser på landet er lige så karakterløse og ufrisiske. Det kaldes Strand og beboerne strandfriseme⁵², navne, der lige så sikkert har deres rod i det danske sprog⁵³. I modsætning til syslerne kaldes det *Herrederne*, de frisiske herreder⁵⁴, det danske Frisland, Frisland i Danmark, den frisiske provins eller simpelt hen Frisland. Skribenterne vakler frem og tilbage imellem alle disse betegnelser, og af kong Erik af Pommerns store proces om Sønderjylland 1424 ser man ret, hvor vanskelig de enkelte vidner har ved at betegne landet. Ja, selv landets nuværende navn fremkommer i litteraturen første gang fra dansk side, idet biskoppen af Odense 1424 i den nævnte proces kalder landet *Frisia borealis*⁵⁵. Dette navn grebes senere af Paul Cypræus⁵⁶, af Danckwerth og Heimreich, og det er først med hans Erneuerte Nordfresische Chronik 1668, at navnet *Nordfrisland* for alvor bryder igennem og holder sig i den følgende tid, men selv dette er altså lige så fuldt et bognavn som *Frisia minor*, og den frisiske folkebevidsthed har således ikke formået at skabe et originalt eller oprindeligt navn for land og folk.

Hos et gammelt indfødt folk vil man forgæves søge efter en sådan fattigdom, og den kan kun forklares af, at de er indvandrere, og det endog sene indvandrere. Af deres historie ser vi, at de ingen sinde har været i besiddelse af politisk selvstændighed eller haft nogen selvstændig statsform. Dette er

med stor styrke påvist af A. D. Jørgensen i hans ofte nævnte afhandling, ja de har end ikke kendt til folkesamfølelse, og trods højtravende talemåder (»lewwer duad üs slaaw«) har det, som dr. V. Langhans rigtig bemærker, til alle tider været dem temmelig ligegyldigt, hvilken herre de tjente, når han kun skånede deres pengekasse⁵⁷. Fra de ældste tider har de levet afsondrede i smågrupper, i klaner; bag vaddestrømmene og digerne har hver gruppe for sig ført sit eget liv, optaget udelukkende af erhvervsinteresser, og så isolerede, at den ene næppe forstod den andens mål, ja netop på grund af denne sproglige forskellighed mener nutidens sproggranskere jo endog at kunne påvise deres forskellige hjem hinsides Vesterhavet før udvandringen⁵⁸.

Men hvad her er udviklet, stemmer nøjagtig med vor ældste historieskri-vers opfattelse og vidnesbyrd. Det bekendte sted i Saxo's fjortende bog er bygget over samme tankegang. Han går ud fra, at engang var dette Frisland ubeboet, det var et »udland«, men da, siger han, »kom hertil en gren af det store frisiske folk, hvorom sprogets og navnets fællesskab bære vidnesbyrd; de søgte ny bopæle og fandt tilfældig denne lave og sumpede egn, som de fæstnede ved ihærdigt arbejde. Dernæst begyndte provinsen at blive styret af vore konger.« (Hos a Frisonum gente conditos nominis et linguae societas testimonio est. Quibus novas quaerentibus sedes ea forte tellus obvenit, quam palustrem primum ac humidam longo duravere cultu. Administratio deinde provinciae sub nostris regibus esse coepit).

De moderne historieskrivere går sikkert alt for let hen over dette sted, de betragter Saxo's udsagn blot som en subjektiv formodning, som en af hans mange »etnografiske meninger, der intet værd har, fordi de går ud fra aldeles vilkårlige og tilfældige forudsætninger.«⁵⁹ Det forekommer mig imidlertid som i højeste grad mærkværdigt, at en fordomsfri nutidskritik nøjagtig må falde sammen med Saxo's opfattelse. Og endelig fremtræder hovedsagen i hans meddelelse jo slet ikke som en formodning, han er vis på, at de er indvandrere, kun om grunden til denne indvandring netop i Sønderjylland udtaler han sig mindre bestemt. – Vi tør vel være berettigede til at opfatte Saxo's ord som et sikkert vidne om, at friserne i danske ledende kredse omkring år 1200 betragtedes som indvandrere.

Fra Saxo kan vi forfølge friserne endnu henimod et hundrede år tilbage i tiden. Helmold, der skrev omkring årene 1163–72, kalder dem blot: »Frisones, qui habitabant Juthlandie«⁶⁰, og fra kong Niels' dage, fra tiden kort før Knud Lavard blev hertug i Sønderjylland, altså fra tiåret 1105–15, har vi to vidnesbyrd om deres nærværelse i landet. Saxo⁶¹ fortæller, at i denne lovløse tid rasede friserne, holtsatere og ditmarskere værst af alle, og kunne de ikke få fat i de ulykkelige beboeres gods på anden måde, trængte de gennem underjordiske gange ind i husene; medens derimod forfatteren af hertug Knuds levned⁶² meddeler, at kong Niels ikke kunne opholde sig i Slesvig *uden friserne beskyttelse*. Med disse to udtalelser gør friserne deres entré i vor hi-

storie, og det har ikke været muligt for videnskabsmændene at rime to tilsyneladende så modstridende udsagn sammen, hvorfor det sædvanlig går ud over Saxo. I mine øjne er det dobbelte anslag den naturligste ting af verden og derfor i højeste grad karakteristisk. Som kolonister på kongens almindinger stod de i et afhængigt taknemmelighedsforhold til ham og flokkedes som livvagt omkring ham i Slesvig; som hårdhændede og jordgriske indvandrere stod de i medfødt opposition til den danske urbefolkning⁶³, og i en lovløs tid gik dette over til håndgribeligheder. Andet og mere er der ikke fortalt i de to kilder, og i deres udsagn ser jeg ligeledes et vidnesbyrd om, at vi nu stærkt har nærmet os det tidspunkt, da en frisisk indvandring i større stil til Sønderjylland har fundet sted.

Med tiåret 1105–15 forsvinder et hvert spor af nordfriseme af vor historie. I vore ældre kilder findes ikke en stavelse, som uden tvang og hårtrukne fortolkninger kan tydes på dem. Netop fordi friseme var det eneste fremmede folkeelement inden for rigsgrænsen, netop fordi de – hvis de er indigene – både måtte erobres og kristnes fra Hedeby af, ser dette højst påfaldende ud; men vor forbavelse stiger, når vi erindrer, at Adam af Bremen, der skrev umiddelbart før 1075, ikke alene ikke kender dem, men endog ligefrem fornægter dem. Netop hos Adam skulle vi vente at finde dem omtalt. Han var nøje kendt med vestfriseme, der delvis hørte til Bremens bispestol, og han taler vidt og bredt om frisernes folk; han havde været i Hedeby, han havde rejst igennem Sønderjylland, han havde søgt oplysning om danernes folk og land hos kong Sven Estridsøn, der fra sine søtogter ligeledes var kendt med storfriseme hinsides havet, men ikke des mindre gentager han Alcuins ord⁶⁴, at Helgoland ligger imellem danernes og frisernes grænse: »(insula) quae sita est in confinio Danorum et Fresonum«, ja, han siger endogså udtrykkeligt, at danerne bor lige til det frisiske eller britanniske hav i modsætning til friseme, der bor på dette havs sydside⁶⁵. Adam siger altså netop det, jeg i denne afhandling har sat mig til mål at bevise.

Det er altså for lidt at sige, at Adam ikke vidner om friseme, han vidner imod dem. Jeg betragter hans udtalelser som en bom, ingen forskning kan komme forbi, og man kan have hvilken opfattelse man vil af det vanskelige sted hos ham om Harald Blåtands love, men om nordfriseme kan han ikke have talt, thi så kunne han umulig have skrevet de ovenfor anførte sætninger⁶⁶.

Hvis vi altså ville lade os vejlede af historiens vidnesbyrd, måtte vi komme til den slutning, at friseme er indvandrede i Slesvig i den sidste halvdel af det 11. århundrede, eller at de, da en sådan emigration selvfølgelig er sket gradvis og i hold, først på dette sene tidspunkt er kommet til stede i så stort antal, at de har kunnet udøve nogen indflydelse på landets almindelige forhold og gøre sig historisk bemærket. Denne opfattelse er kommet frem før, særlig hos ældre forfattere, ja, gamle Heimreich siger endog med en vis iver,

Johannes Mejers kort over Nørre Gøs herred, Husum amt, Lundenberg og Nordstrand 1649. Udsnit. Den sydøstre del. Sønder Gøs herred. Se side 80!

Punktilinien langs Arlå er skel mellem Nørre og Sønder Gøs herred. Gestranden går norden om Hatsted og vesten om Skobøl, hvor den når ud til havet. Det gør den den dag i dag. Dernæst går den ned over Husum, Mildsted og Rantrum til Svavsted. Det er herredets gamle grænse. Senere er Hatsted marsk kommet til nord for Hatsted. Navnet er ikke afsat på kortet. Vest for Hatsted marsk ligger Hatsted kog, som her hedder Nie kog, dvs. Ny kog. Syd for gestranden ved Mildsted ligger Südermarsch. Mod vest er Trene grænse mod Stabelholm og Arns herred. Svavsted er skilt fra Sønder Gøs herred ved en kraftig punktilinie, fordi det var et birk for sig. Det er mærkeligt, at Hatsted og Skobøl ikke på lignende måde er kendetegnet som det særlige birk, endog med navn af herred, som disse sogne var netop på den tid, da kortet blev trykt.

Kun de vigtigste veje er tegnet med. Oksevejen fra Tønder til Husum kommer ned nordfra over Arlevad. Dette navn findes ikke på kortet, men det gør Rodenhuse, »det røde hus«, som er hovedbygningen på godset Arlevad. Vejen fra Flensborg går over Arlå ved Akebro, hvor der ligger en vandmølle. To veje kommer fra Slesvig, en ad en bro over Trene ved Treja og videre over Svesing til Husum, den anden ad en bro ved Hollingsted. Den fortsætter over en dæmning, som endnu er til, og går over Ostenfeld til Husum. Alle disse veje findes endnu.

I havet i vest ses en del af øen Nordstrand. 15 år før dette kort blev trykt, blev denne ø lagt øde af en stormflod. I 1649 var den endnu ikke geninddiget. De oversvømmede områder er mærket med bølgelinier.

Mejers kort er de første kort over mindre områder som amter og herreder, der blev gjort offentlig tilgængelige på tryk. Deres nøjagtighed står på højde med tidens bedste kunnen, men den er ikke stor nok til, at man kan stole på enkeltheder. Mejer har taget vigtige steder og kirkernes polhøjde, og han har målt vinklerne mellem sigtelinjer fra kirke til kirke, men han har ikke foretaget moderne trekantmålinger ud fra en nøje opmålt grundlinie. Udstrækningen af mose og hede, som ses som prikkede flader, passer i grove træk. Også de pyntelige træer, som står for skov, er stort set sat rigtigt. Vi kender både Immingsted skov og skovene i Ostenfeld og Svavsted, men de kan godt være gjort flere kilometer for lange eller for brede. Ærnes hovedretning er omtrent rigtig, men deres krumninger skal man ikke stole på. Stednavnene på Mejers kort er præget af plattysk skrivertradition, men mange navne på mindre landsbyer og åer og lignende findes her for første gang, og derfor har Mejers kort stor værdi for stednavneforskningen. Mejers kort var grundlaget for alle senere kort over hertugdømmerne lige til Videnskabernes Selskab kort mellem 1775 og 1836¹.

at de tager meget fejl, som tror sligt. Som vi har set, strider denne antagelse ikke imod landets bebyggelse og stednavne, imod frisernes egen tradition eller imod de historiske tekststeder; men er det muligt ad andre veje at styrke og begrunde den?

Den ældste opfattelse af friserne som det slesvigske kystlands urbeboere hviler hovedsagelig på teorien om, at hele Vesterhavs-kysten fra Rhin til Vidå oprindelig har været beboet af frisere, lidt efter lidt fortrængte af saxere. Men denne teori er først fremstået i det ganske kritikløse 17. århundrede og er næppe ældre end den frisiske forfatter Ubbo Emmius, der endnu skrev 1636⁶⁷, og hans påstande ville tilmed have været ganske virkningsløse, hvis de ikke i dette århundrede var blevet grebet af de slesvigholstenske forfattere N. Falck⁶⁸, Michelsen⁶⁹, K. Müllenhoff⁷⁰ og Waitz⁷¹ for at begrunde deres chauvinistiske opfattelse af hertugdømmets ældste etnografiske forhold.

Hos de romerske forfattere er aldrig tale om andre frisere end øst- og vestfrisere, og efter at dr. E. Jessen i sine undersøgelser har rammet en forsvarelig pæl igennem Tacitus' og Ptolomæus' gamle folkenavne på halvøen, ville det kun være tidsspilde at beskæftige sig med disse gåder eller med H. Møller at ville henlægge avionerne, hvis sæde er ganske ubekendt, til disse egne og gå ud fra deres etnografiske samhörighed med nordfriserne, en opfattelse, der aldrig kan blive andet end den dristigste hypotese. – Først med karolingertiden falder historiens dagslys ind over kystlandene mellem Ems og Ejder, men ingensteds (med undtagelse af den ovennævnte Translatio S. Alexandri) vil man finde friserne omtalt som bosatte i disse egne. Annalerne, Adam af Bremen og alle øvrige kildeskrifter såvel som landenes ældste stednavne beviser, at ved vor histories begyndelse boede saxerne lige til havet både i Hannover og Holsten, og en umiddelbar kolonisation fra Ems over Hadeln og Ditmarsken til Vidå kan altså ikke have fundet sted.

Dette er allerede noget, men vi kan gå endnu et skridt videre. I de aller-sidste år har en række historisk-topografiske undersøgelser, særlig af dr. E. O. Schulze⁷² i Breslau og professor D. Detlefsen⁷³ i Glückstadt, godtgjort, at alle de hollandsk-frisiske elementer, som i den senere middelalder træffes langs Wesers nedre løb, i Hadellandet, i Kehdingen og Altes Land, på Elb-øerne, i Haseldorfer, Wilster, Crempe og Breitenburger Marsk i Holsten, ja vel endog i Ditmarsken, udelukkende skyldes en hollandsk-frisisk indvandring i det 12. århundrede, og med disse fulgte den ingeniørmæssige inddigning, afvanding og kultivering af Nordtysklands marskegne. Vi kender ikke grunden til denne masseudvandring fra Zuider søens bredder; det er muligt, at den, som Detlefsen formoder, er fremkaldt ved oversvømmelser eller af de feudalstridigheder, der i slutningen af det 11. århundrede hjemsøgte landet⁷⁴; vi ved kun, at der i det mindste fra år 1100 bredte sig en hollandsk udvandrersstrøm ud over Nordtyskland til alle mulige marsklunde og til de ved

vender-kampene affolkede egne i det indre. Hos den samtidige Helmold vil man finde flere vidnesbyrd om denne bevægelse. Således fortæller han, at da grev Adolf af Holsten omkring år 1143 var kommet i besiddelse af Vagrien, som var mennesketomt, sendte han »bud ud i alle lande, nemlig i Flandrien og Hollandien, til Trajektum, Westfalen og *Fresien* for at lade sige, at alle, der savnede dyrkelig jord, skulle indfinde sig med deres husstand . . . På dette opråb satte en talløs skare af forskellige folkeslag sig i bevægelse, tog deres husstand og rørlige gods med sig og indfandt sig hos grev Adolf i vagirenes land for at komme i besiddelse af den jord, som han havde givet dem løfte på . . . I Darguneland kom westfaler til at bo, i Utineland hollandrere og i Susle *fresere*«⁷⁵, og lidt senere meddeler han, i anledning af venderfyrst Niklots overfald 1147, at denne fresernybygd Süssel i Vagrien talte over 400 mandspersoner.

Her interesserer vi os dog særlig for den hollandsk-frisiske kolonisation i marsklandene. 1106 erhvervede hollandske emigranter fra Utrecht stift på denne side Rhinen, altså fra omegnen af Zuiderzøen, betydelige mose- og marskstrækninger omkring Bremen, 1123 er lignende kolonister virksomme i den hannoveranske Elb-marsk, hvor de, i hvert fald senere, karakteriseres som frisere, og efter 1126 begynder en lignende indvandring, væsentlig knyttet til Vicelins missionsvirksomhed, i de holstenske marskegne, og rundt omkring i professor Detlefsens fortrinlige og grundige værk vil man træffe sikre beviser for, at et betydeligt frisisk element har deltaget i denne kolonisation. Ifølge Neokorus og Dahlmann møder vi nogle årtier senere frisere fra Butjadinger Land (i Rüstringen) virksomme på ditmarskerøen Busum, hvorfra de, nøjagtig som i Slesvig, trænger over på fastlandet og slår sig ned i landsbyen Syderdyk, ligesom de længere sydpå grundlægger Neukirken.

Her har vi altså en ny tråd, der fører os lige op til Nordfrislands tærskel. Vi møder en almindelig hollandsk-frisisk indvandring langs Vesterhavs-kysterne nøjagtig samtidig med, at vore historiske kilder for første gang nævner det frisiske element i Sønderjylland. Dette sammentræf turde dog næppe være tilfældigt. Kildernes tavshed før og deres tale efter den tid får derved en særegen og overbevisende vægt. I alle nabolande er det frisisk-hollandske element kommet til stede med det 12. århundrede, og sammenholdt med alt det øvrige, turde det vel ikke være dumdristigt at antage, at den frisiske indvandring i Danmark falder omtrent samtidig. Vi ser, at friserne, som Saxo udtrykker sig, på denne tid søgte sig nye boliger; disse sumpmennesker havde overalt hjemme, hvor havet og landet lå i evig kamp med hinanden, deres stolthed var det at fraviste søen kyststrækning på kyststrækning; »Deus mare, Friso litora fecit«⁷⁶ – og det turde været umuligt for dem at finde et land, der mere faldt i deres smag end de sønderjyske »utlande«. Jeg antager derfor også, at netop disse er blevet okkuperede af dem førend de tit tarvelige mose- og engdrag eller ligefremme vildtnis i Nordtyskland, som de senere gav sig i

lag med. Af sproglige grunde mener Th. Siebs⁷⁷ at kunne fastsætte egnen mellem Ems og Lauwers, altså de gamle frisiske bygder Rüstringen, Emsgo, Fivelgo og Hunsgo, som nordfrisernes oprindelige hjem, og af I. ten Doornkaat Kolmann's fortegnelse⁷⁸ over gammelfrisiske stednavne fra disse bygder ses det, at der her findes en sikkert ikke tilfældig overensstemmelse med nordfrisiske former.

Af sikre historiske efterretninger ved vi, at friserne var til stede i Sønderjylland før år 1115, og at de allerede da spillede en vis rolle i hertugdømmets snævrere historie, men alligevel ville det sikkert være lige urigtigt at antage, enten at de på én gang, som ved ét slag, altså ved en pludselig masseindvandring havde bemægtiget sig landet, eller at de kun ved en svag emigration gennem flere århundreder var kommet til stede. Her som andre steder er den hollandsk-frisiske indvandring⁷⁹ foregået holdvis, fra forskellige egne i moderlandet og med forskellige støttepunkter og centrer i det ny land, noget der jo nøjagtig stemmer med sprogforskernes nutidsiagttagelser. På gestryggen i Ejdersted, på naturlige forhøjninger eller ved kunst opkastede warfer i den øvrige marsk kunne de første kolonister finde et foreløbigt værn imod havet, men en virkelig bebyggelse af utlandene, en omfattende kultivering af den sønderjyske marsk, der var fuld af sumpe, mosedrag og vaddestrømme, krævede store fælles kræfter, rigelige pengemidler og en for større distrikter ensartet arbejdsplan ved digevæmenes opførelse. I Ditmarskens smalle og mere sammenhængende marskstrækninger⁸⁰ er denne kultivering udført af selve landets saksiske urbefolkning ud fra gestranden, men af vore tidligere undersøgelser er det klart, at den omvendte fremgangsmåde er kommen til anvendelse i Sønderjylland, og dette forudsætter, at større naturlige afsnit som Ejdersted, Nordstrand, Risum Moor og Wiedingherred enkeltvis, ved et stort, fælles lokalt arbejde, er blevet forsynet i hvert fald med sommerdiger, og efter Saxo's fremstilling har der jo næppe været noget andet værn selv mod slutningen af det 12. århundrede⁸¹.

Men vi kan endnu komme hele sagen et skridt nærmere ind på livet. Fra kolonisationen omkring Bremen 1106⁸² er den afsluttede kontrakt eller oktroi (pactio) med ærkebiskop Friedrich endnu bevaret, og den turde ikke være uden betydning for spørgsmålet om nordfriserne. Efter emigranternes begæring afstod ærkebispem en betydeligt landareal, der bestod af *ukultiverede, sumpede og af indbyggerne ubenyttede* strækninger omkring Bremen. Dette areal udstykkedes i gårde eller »Hufen« af nøjagtig ens størrelse (720 kongeroders længde og 30 kongeroders bredde), og overlodes kolonisterne i selveje, mod at de årlig svarede bispem en fast afgift af hver gård, ydede tiende og i gejstlig henseende indordnedes under stiftet. Den verdslige retspleje overlodes derimod til deres egen forvaltning; der oprettedes retskredse af hvert hundrede gårde, som altså udgjorde et birk under egne embedsmænd og med særegne retsvedtægter. Årlig skulle disse svare bispem 2 mark, og kun i større

retssager forbeholdt han sig overdommermyndigheden og andel i bøderne, imod at kolonisterne tillige ydede gæsteri under hans ophold iblandt dem.

Vi møder rudimenter af de samme fiskale og judicielle indretninger overalt i de fra Holland koloniserede egne. 1368 dømtes endnu efter frisisk ret i *Elmshorn*⁸³ (»ut dem Vreschen rechte tum Elmeshorne«), og i Wilster og Crempe Marsk bestod den såkaldte »Hollerrecht«⁸⁴ under folkevalgte embedsmænd lige til 1470, da kong Christian I ophævede den, ligesom Detlefsen på mange områder har påvist en nøje overensstemmelse i skatteforhold, selvejendom, udstykningsret o. a. mellem Crempe og Wilster Marsk på den ene side og »Hollerland« ved Bremen⁸⁵ på den anden side.

Sammenligner man den ovennævnte oktroi med nordfrisernes ældste rets- og ejendomsforhold, kan man ikke undgå at lægge mærke til den meget nøje overensstemmelse mellem begge. Nordfriserne betalte ligeledes en fast og uforanderlig jordrente til kongen, de var selvejere, de havde intet markfællesskab, de forvaltede selv deres ret efter frisiske vedtægter under folkevalgte ombud (*Friones de lege Frysonica*), og som jeg senere skal godtgøre, må deres retskredse have haft et omfang, der meget nær svarer til 100 gårde eller boel af den ovenfor beskrevne størrelse. Ligeledes ydede de kongen bøder for sår og drab og var forpligtede til gæsteri 3 dage om sommeren og 3 dage om vinteren⁸⁶.

Af alle disse væsentlige overensstemmelser turde vi være berettigede til at slutte, at den danske konge har overladt de frisiske indvandrere sine »utlande« noget nær på samme betingelser som ærkebisp Friedrich »das Hollerland« ved Bremen 1106. Den eneste afvigelse, der kan påvises, er nordfrisernes ledingspligt, men denne hidrører jo ganske simpelt fra, at det her var en verdslig, i Bremen derimod en gejstlig landsherre, som overlod dem jorden. Det fortjener ligeledes at bemærkes, at en del af frisernes skat i jordebogen kaldes »vingift«, en kategori, der ellers ikke forekommer som dansk skattebetegnelse. Men den betyder jo netop den sum, som den ene af to kontraherende parter efter overenskomst må erlægge som *vennegave*, og vi finder altså også her et minde om den fiskale oktroi, der sandsynligvis ligger til grund for Nordfrislands bebyggelse⁸⁷.

Der er dog særlig et punkt, som jeg mener her at burde dvæle lidt længere ved. Ofte og med stor styrke har man anført den nordfrisiske herredsinddeling som bevis for, at nordfriserne er urgamle i landet, og i hvert fald ældre end herredsinddelingen, der er af forhistorisk oprindelse. Men man vil sikkert allerede have lagt mærke til, hvorledes selv dette sidste støttepunkt glider bort under dem. I det 12. århundrede dannedes rundt omkring i Nordtyskland hollandsk-frisiske retskredse, der nøjagtig svarer til det danske herred, ja, på dansk grund sprognødvendigt måtte benævnes med dette ord, som oprindeligt jo også betyder 100 boel eller gårde. På grundlag af den bremiske oktroi havde forskellige tyske lærde anstillet beregning over, hvilket flademål

100 gårde à 730 kongeroders længde og 40 roders bredde indtager, og resultatet er, at en sådan retskreds må have omfattet ca. 1 kvadratmil land⁸⁸.

Sandsynligvis er de frisiske herreder opstået ved en lignende opmåling, og i forhold til de danske herreder er de alle forsvindende små. Øen Føhr, der nu er $1\frac{1}{5}$ kvadratmil stor, dannede 2 herreder, Nordstrand bestod af 5 herreder, og Ejdersted, der nu omfatter 6 kvadratmil, men i middelalderen var gennemskåret af sumpe og strømme, dannede 3 herreder. Der kan ikke være nogen tvivl om, at disse småbirker hviler på en ganske anden inddelingsgrund end de store danske herreder, hvoraf et enkelt ofte kunne have rummet det meste af Nordfrisland. Den danske herredsinddeling er baseret på en optælling af gårdbesiddere, den frisiske på en geometrisk opmåling og udstykning af det dyrkelige areal. – Og endelig er det jo slet ikke rigtigt, at herredsinddelingen overalt er urgammel. I andre dele af Sønderjylland, i afsnittet mellem Sli og Ejder, altså også i en ny koloniseret egn, opstod selv i den sene middelalder både Krop-, Hohn-, Berg- og Risbyherred, og når herredsinddelingen kunne skaffe sig indpas iblandt denne tyske befolkning, er det vanskeligt at påstå, at noget lignende ikke kunne ske i Nordfrisland et par århundreder tidligere.

Videre turde det for øjeblikket ikke være muligt at komme med spørgsmålet. Begyndelserne unddrager sig alt for ofte vor viden, folkesamfundene grundlægges i det usete, og først på et senere udviklingstrin træder historiens vidnesbyrd til. Således går det også her. Kun i den yngre frisiske tradition har vi nogle minder, der tyder på en indvandring omkring år 1100, men de er blandet sammen med så mange urigtigheder, at jeg mindre for bevisførelsens end for fuldstændighedens skyld skal berøre dem. For det første knytter Cypræus og Heimreich ordningen af nordfrisernes statsborgerlige forhold inden for riget til en hertug Knud, der ikke kan være nogen anden end Knud Lavard, hvis der overhovedet er sandhed i efterretningen⁸⁹, og for det andet meddeler Ejdersted-krøniken⁹⁰, der er forfattet under kong Christian I, at den første kristne kirke i marsklandene byggedes i Tating 1103. Denne efterretning har givet ældre forfattere anledning til at fable om nordfrisernes heds-kab højt op i middelalderen, og selv nutidshistorikere er utilbøjelige til helt at forkaste krønikens meddelelse. På grundlag af den ældre opfattelse har man dog intet andet at gøre. Er nordfriseme Vestslesvigs urfolk, må de også have holdt skridt i kulturudvikling med det øvrige land og fået deres kirker under kongerne Knud den Store og Sven Estridsøn; men er det sandhed, at den første kirke i »Spadenland« er bygget år 1103, så er dette med det samme et afgørende bevis for, at nordfriseme først mod slutningen af det 11. århundrede er kommet til lande.

H. LAUSTEN-THOMSEN

Fra Østerfjolde sogn

Sønderjysk Månedsskrift 1926–27

To mil lige vest for Husum, syd for sognene Svesing og Treja ligger Østerfjolde eller Ostenfeld, hvis navn vil være mange danske kendt fra Ostenfeldhuset i Lyngby, Ostenfeldmuseet i Husum eller fra Ostenfeldskabet i Flensborgs museum og især fra F. C. Lunds billeder af sognets folkedragter.

En fra Holsten indvandret lærer *Magnus Voss* har i året 1905 udgivet en ypperlig sognekrønike fra Ostenfeld: »Chronik der Kirchengemeinde Ostenfeld«, 1905. (Også i »Veröffentlichungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe 1904–05, Heft. 2). Han siger selv, at den lille bog har kostet ham megen flid og megen møje. »Som fuldkommen fremmed, som født holstener, har forfatteren lidt efter lidt måttet leve sig ind i Ostenfeld sogns forhold.« Han har gjort det smukt og hæderligt; men en ting har holsteneren ikke kunnet magte i Slesvig: de danske minder.

Vi ved kun fra en meddelelse af *Ulrik* i Sønderjyske Årbøger 1894 om dansk tale i dette sogn. Koner fra Østerfjolde talte hen imod 1830 indbyrdes et sprog på Husum torv, som børnene i Husum kaldte dansk. Voss siger, at dette er umuligt, skønt han citerer Georg Hanssens formodning om, at der i denne egn har været talt dansk i de ældste tider; »dog må denne danske befolkning være trængt tilbage fra Holsten af.«

Alligevel bringer Voss's bog et afgørende bevis for, at sproget i Østerfjolde en gang har været dansk. Han meddeler nemlig sognets stednavne, som her skal genvises efter hans bog.

Sognet består af Østerfjolde med byerne Rott, Winnert og Wittbeck. Hvad Øster-Fjolde betyder er nok uvist. Kok ville bringe det i forbindelse med ordet »fjæld«, Voss mener, at det er tysk »Feld«. I virkelighed er det næppe nogen af delene.

Rott er utvivlsomt samme ord som råd eller røj, det ryddede sted.

Winnert, gammel form *Vindern* (liste over overskat i Gottorp len 1542) eller *Vinderuth* er vel sammensat af et mandsnavn *Wini*, der findes hos Saxo i formen *Vinus* i 12. hundredår, medens *Suhm* 1318 nævner *Thuco Winison*, og af samme stavelse, der betyder rydning, som også findes i *Rott*.

Wittbeck er let gennemskueligt; det er samme navn som Vedbæk i Østerhøjst sogn og Vedbæk i Nordsjælland.

Der er ingen tvivl om, at de mennesker, der har givet landsbyerne i Østerfjolde sogn navne, har talt dansk.

I nabosognet Svesing var der endnu ved 1870 ikke få gamle folk, der indbyrdes talte dansk, og selv om man turde påstå, at det var fremmede, der gav landsbyerne navne, kan der ikke rejses tvivl om, at det er landsbyens egne folk, der har givet deres egne marker navne, i Østerfjolde sogn i overmåde mange tilfælde navne så danske, at vi med lethed genkender dem, selv efter at de i menneskealdre er afslebne af plattysk tale.

Fra Øster-Fjolde bringer Voss navnene *Rixby*, *Autrumskamp*, *Bebrensbrook*, *Hamannsbusch*, *Hackstedtkamp*, *Kellingwahn* (Kærlingevad), *Brecklau*, *Bollenthun*, (Tyremark), *Hingstfennen*, *Perhag*, *Jettlau*, *Jetters*, *Bogholt*, *Dörnkamp*, *Hagedom*, *Reitsschiften*, (-skifter) *Hölskamp*, *Schauskamp*, (Skovs-), *Sorhag*, *Roosbrook*, *Gleyhorn*, *Melkstedt* (Malkested), *Melkstedtrimm*, *Röhren* eller *Rödden*, (af at rydde), *Norder-* og *Süderwahr*, *Ostergaard*, *Brohl*, *Brohlsbrook*, *Bornbrook*, *Bünder*, *Dryberge*, *Drellburg*, *Haleweg*, *Wahdsack*, (Vad-), *Femhau* (tidligere Femhøgh), *Frankhöved*, (-hoved), *Frankbrook*, *Franketrimm*, *Gilhau*, (Gildehøj), *Gammelland*, *Gammeltoft*, *Krauel* eller *Grauel*, *Guhl-* eller *Kuhlacker*, *Holmsbek*, *Holmsee*, *Kielschiften*, *Klint*, *Lehklint*, *Herrenwisch*, *Herrenweg*, *Herrengoth*, *Lattbrüg*, *Fresenweg*, *Nünehau* eller *Nurdehau* eller *Narrehau* (oprindelig *Nyedinghøge*), *Rook*, *Siecken*, (Sig), *Steinhaukenkamp*, *Sarum*, *Twigap*, (-gab), *Vollershof*, *Vollershof*, *Vollsacker*, *Janhau*, *Svenhau*, *Gussinbarg*, *Maibohm*.

Fra *Winnert* fremføres videre: *Autrumsbrook*, *Bartelskoppeln*, *Jermkamp*, *Jermisick* (-sig), *Juhlskoppel*, *Grevelehau* (d. e. Grævlingehøj), *Brehmhöft*, *Brendheide*, (Brænd-), *Brenthorn*, *Brentland*, (Brændtland), *Brohlsheide*, *Eespel*, *Espeloh*, *Eckernkoppel*, *Döbbel*, *Döbbelnbeck*, *Westertiär*. Fra *Wittbeck* nævnes: *Bentzenskamp*, *Haneburger Wiesen*, *Ingwerssick*, *Wahdsack*, *Vollershooop*, *Hesthöved*, *Katersbusch*, *Falkenboe*, (-bo), *Wulfrimm*, *Schwinschnaf*, *Graskiär*, (-Kjær), *Lischkiär* eller *Liestiär*, *Ohlmählenkamp*, *Baued* eller *Baud*, *Matten*, *Mattsick*, *Mattweg* (Made) *Hölfer*, *Lund*.

Selv om en del af de fremhævede navne sproglig set også kunne være frisiske, f. eks. -sick, -toft og -thun, så er de, når de fremkommer sammen med -vad, -høj, -skifter, -klint, -gab, -hoved, -bo og -kjær (til dels i den morsomme form -tjær, der må sammenstilles med dette ords svenske udtale), og når de ikke ledsages af andre frisiske navne, når der desuden ikke kan ses frisisk påvirkning på marknavnene i nabosognene mod vest, i Svesing og Mildsted, ganske utvivlsomt danske. Det er marknavnene i Østerfjolde sogn, fraset ganske få undtagelser, som må være af yngre alder; thi hvor udholdende marknavnene end kan være, selv hvor sproget er gået tabt, dannes der i hvert slægtled enkelte nye, medens nogle gamle forsvinder.

Kobberstik af Johannes Senn 1806. »Hollsteen« i stedet for det rig-
tige: »Slesvig« er en i datiden hyppigt forekommende fejl.

De marknavne, der her er tale om, er optegnede af tyske matrikelførere, er her gengivne efter en holstensk skolelærer og er alligevel et ganske uimodsigeligt vidnesbyrd om, at sproget i Østerfjolde en gang har været dansk, og som former som »Westertiär« med dets svenskliggende præg og »wung«, som lyder rent vestjysk, viser det, dansk netop af den form, som vi efter alt vort kendskab til gammeldansk i Sønderjylland må vente, der har været talt, hvor det en gang længst mod syd mødtes med saksernes sprog.

F. F. ULRIK

Om dansk i Østerfjolde

Sønderjyske Årbøger 1894

Ved gennemlæsningen af hr. skoleinspektør P. Lauridsens interessante afhandling om vort folks sydgrænse i »Sønderjyske Årbøgers« tredje og fjerde hæfte 1893 rinder et barndomsminde mig ihu, som jeg ikke kan undlade at meddele. Jeg er født i København i april 1818 og kom i vinteren 1818–1819 med mine forældre til Frederikstad ved Ejderen, hvor min ældste søster fødtes i juli 1819. I denne by tilbragte jeg min barndom indtil året efter min faders død, der indtraf i juni 1830, da min moder i forsommeren 1831 flyttede til København. Med vore forældre talte vi dansk, men indbyrdes og med folkene talte vi plattysk, som var samtale- og hjertesproget i denne by, der væsentlig skylder en hollandsk kolonisation sin oprindelse.

Om fredagen var der torvedag, og medens vognene holdt på torvet, stod folk fra landet, mænd og kvinder, især dog disse på begge sider af Prinsensgade, en af de to hovedgader, der fra torvet fører imod syd, med landbrugsprodukter, som smør, ost, æg, fjerkræ, grøntsager m. m. Jeg mindes nu, at der, når det hændte, at vi fulgte med pigen, der skulle gøre et eller andet indkøb, her traf flere koner, der gerne stod samlet og var iført en særegen fra de andres afvigende dragt, jeg kunne godt påvise stedet, hvor de plejede at stå. Medens de nu vel forhandlede med pigen på plattysk, det sprog, hvori de selvfølgelig tiltaltes af hende, talte de indbyrdes et sprog, som vi dengang kaldte dansk, skønt det sikkert har lydt noget afvigende fra det, vi talte med vore forældre. Denne iagttagelse gjorde dengang et stort indtryk på os, og jeg mindes, at jeg fortalte den i hjemmet, og at min fader dengang udtalte den formodning, at det vel måtte være en dansk koloni, der engang i tiden kunne være kommet til Ostenfeldt. De faktiske og historiske forhold var dengang upåagtede, og før 1830 eksisterede der ikke noget fjendtligt forhold imellem dansk og tysk.

Da det imidlertid forekommer mig, at have en vis interesse, at det danske sprog endnu i slutningen af tyverne, i alt fald inden 1830, taltes i Østerfjolde, beder jeg om at forunde denne korte meddelelse en plads i næste hæfte af årbøgerne.

P. LAURIDSEN

Bøndergårde i Gøs herrederne

Historisk Tidsskrift 1897 6. række bind 6

I min anmeldelse¹ af prof. Mejborgs bog: »Slesvigske Bøndergaarde«² gjorde jeg opmærksom på, at forfatterens oplysninger om de sydslesvigske bygnings-skikke var noget ubestemte og ikke egnede til nærmere at fastsætte grænsen mellem dansk og tysk byggemåde i den etnografiske sammenstødslinje omkring Danevirke og Trenen. Mine studier over disse grænseforhold førte med sig, at jeg måtte inddrage også dette moment i undersøgelsen, og da en understøttelse satte mig i stand til (i sommeren 1894) i nogen tid at opholde mig ved statsarkivet i Slesvig, søgte jeg at samle nyt stof også i denne retning. Til en begyndelsen ventede jeg mig dog kun lidet heraf. Den art undersøgelser havde hidtil ligget mig fjernt, jeg nærede heller ingen tvivl om rigtigheden af professorens almindelige resultater, og den påviste mangel skrev jeg på de svigtende kilders regnskab.

Men sagen antog snart et andet udseende. I arkivet fandt jeg en række beskrivelser af *alle* gårde og huse lige fra Ejderen til Arlå og fra Husum til henimod Sliens munding, altså fra næsten hele det dansk-saksisk-frisiske grænse-land. Disse beskrivelser er forfattet i årene 1709–10. De stammer altså fra et højst interessant tidspunkt, da bindingsværksbygningen endnu stod fuldt ved magt, da brændt tegl som bygningsemne kun i ringe grad havde grebet omdannende og forstyrrende ind i bøndergårdenes ydre form og indre rumfordeling, og da det endnu var muligt at gribe den middelalderlige bondearkitektur i sin sidste udviklingsform. De gårde, som stod 1709, var opførte dels i det 17., dels i det 16. århundrede, ja, enkelte var endnu ældre, og på det nye grundlag kan vi altså med stor sikkerhed slutte tilbage til reformationstidens bygningsskikke.

De omtalte beskrivelser findes i en række synsforretninger, som den hertugelige regering lod optage i de nævnte år for at fremme en ny skattefordeling i amter og landskaber; edsvorne vurderingsmænd gik i den anledning fra sogn til sogn, fra gård til gård og optegnede hver mands jorder, udsæd, besætning, husrum, gæld o. a. m. Beskrivelserne er altså blevet til i skatteøjemed, og heraf følger, at de er knappe i formen, sjældnen indlader sig på vidtløftige, aldrig

på udtømmende skildringer og, uagtet de nærmest besvarer et skema, er noget forskelligartede. I de østlige herreder, særlig i Angel, indskrænker vurderingsmændene sig til at nævne gårdlængernes antal og beliggenhed mod hinanden, i de vestlige og sydlige herreder derimod anfører de tillige gårdens alder, dens længde i fag og bredde i fod, bygningsemne, og i store træk stuehusets indretning og rumantal.

Den sagkyndige, ja, selv den, der blot nogenlunde er fortrolig med litteraturen om det danske og tyske hus, vil forstå, hvilken betydning det her omtalte materiale kan have. Den største hæmsko ved studiet af ældre bygnings-skikke er netop mangelen på sådanne ældre almindelige beskrivelser af hele egne eller landsdeles bygninger. Som oftest må forskeren lade sig nøje med ufuldkomne levninger, med enkelte endnu bestående bygninger eller bygningsrester eller med beskrivelser af gamle gårde, der er forsvundet i mands minde. Sådanne gamle gårde gøres til typer, og fremstillingen går da ud på at generalisere ud fra disse givne enkeltheder, uden at resultaterne kan kontrolleres på tilbørlig måde. Sådanne enkelte gårde kan ikke uden videre henstilles som typer; tit er de ikke andet end tilfældige skabeloner, der indeholder flere eller færre elementer af typen, og først når man har en hel række af sådanne eller en samlet beskrivelse af alle gårde, kan man nå frem til typen og gengive egens fysiognomi. Det er dette, jeg for de omtalte grænseegne vil forsøge i det følgende.

DEN SAKSISKE GÅRD

Ved bedømmelsen af saksisk og dansk byggemåde er huslængernes antal og beliggenhed til hinanden kun et moment af mere underordnet betydning. Såvel den saksiske som den danske gård kunne bestå af en eneste længe; begge kunne spænde over det samme areal i fag og bjælkevidde og indeholde de selvsamme afdelinger: stuer, gulv eller lo og stald, ja, skattelisterne kan endog opregne disse forskellige afdelinger i samme orden, uden at man ved første øjekast er i stand til at afgøre, om det er et saksisk eller et dansk hus, der beskrives. Grundforskellen, det antropologisk-typiske kommer først ret til syne ved en nøjere betragtning af husets indre linjer og amens plads i samme.

Det saksiske hus er langdelt, det danske tværdelt. Det ældre saksiske hus var en treskibet basilica, der vendte den ene gavl, hovedfacaden, ud imod gaden, den anden ud imod toften eller mod fri mark. Gavlfacadens brede indkørselsport førte ind på gulvet eller »dielen«, der opfyldte det høje midtskib og optog i sig til siderne staldene og for enden amen, alkoverummene, køkkenet m. m. I den anden gavllende fandtes piselen og nogle mindre kamre. Alt-så bestod det af et forhus, som indeholdt driftsrummene, og af et baghus, der indesluttede beboelseslejligheden. I et sådant hus fandtes kun en eneste helt gennemført tværvæg, der skilte for- og baghus fra hinanden, og fra amen eller piselgluggen kunne bonden derfor overse og følge hele sin indendørs-bedrift. Denne let overskuelige helhed er blevet meget rost og har formodentlig bidra-

get til at forsone med husets store ulemper. 1709 var det som regel uden skorsten, og røgen trak ud af et hul i den forreste gavlspids.

I det danske hus er hovedfacaden derimod altid en langside, og på denne langside findes hovedindgangsdørene og portene. De forskellige afdelinger: stald, lo og stuer, er skarpt sondrede i tværdelte rum, og den med skorsten forsynede arne har – i hvert fald i det her omtalte tidsrum – overalt plads inden for beboelseslejligheden, adskilt fra driftsrummene ved en tværvæg.

Det saksiske hus er tit beskrevet. Det har allerede en hel litteratur³, og en fremstilling af dets lokale biformer i den store udbredningssfære fra Slien til Rhin ligger ganske uden for min plan. Jeg tilstræber kun at give et flygtigt omrids og at bestemme grænserne for dets udbredelse mod nord. Når jeg derfor i det følgende taler om det saksiske hus, mener jeg det ældre nordholstenske, således som det findes afbildet hos Lütgens og andre. På dette hus passer den ovenfor givne beskrivelse, og det må have været en primitiv form af dette, der i det 13. århundrede fulgte de holtsatiske nybyggere over Ejderen og med dem udbredte sig over Slesvigs sydlige grænseegne. Kun denne form af det saksiske hus har hjemme i Sønderjylland. I Stapelholm, i Svavsted og Ostentfeld sogne, i Hohn, Krop og Arms herred har det ikke været mig muligt at finde en eneste virkelig afvigende biform. Bortset fra nogle gamle og tarvelige former, der senere vil blive omtalte, bestod alle de våningshuse, der beskrives i katastre og jordebøger 1709, af et forhus med driftsrum, arne og køkken, og af et baghus med pisel og kamre.

Gennemløber man skattelisternes⁴ mål på datidens huse, må man øjeblikkelig lægge mærke til det saksiske hus' anselige vidde. Bjælkevidden varierer mellem 20 og 50 fod, men selv i gamle huse, selv om de stammer fra reformationstiden eller er endnu ældre, holder den sig som regel mellem 30–40 fod. Det enkelte fag er stort: 6, 7 à 8 fod, og fagantallet sædvanlig over 8, under 15, om det end er vanskeligere her at give regelen. Huset var altså ret anseligt, selv om den høje holstenske breddegavl i det slesvigske erstattedes af halmtag med udskud ned på portens sider⁵.

Murene bestod overalt af bindingsværk med lerklinede fyldinger, og kun i mølleme og herredsfogedgårdene, der tilhørte den hertugelige regering og vedligeholdtes af denne, fandtes murede tavle. Da disse lerfyldinger let udvaskes, var forhusets sidevægge lave og beskyttede af udskud (»Abseiten«); for baghusets vedkommende faldt disse bort, i hvert fald i visse egne, og dette havde derfor en ringere vidde – men højere ydervægge end forhuset. Denne forskel i vidden hidrørte sikkert også fra, at piselen ofte var en senere tilbygning.

Dielen var husets største rum. Den havde lerstampet gulv, loftet bestod af lægter eller slyde (»Schleppen«) og sidevæggene ind mod staldene af bjælkeværk. I bedre gårde var dielen undertiden ved en mellemport delt i 2 dele: en tærskelo nærmest indkørselsporten og en »Hausdiehl« henimod amen; dette afsnit kunne da være brolagt med rulle- eller mursten⁷.

Omkring den forreste del af dielen lå staldene: først heste- og kalvestaldene på hver sin side af indkørselsporten og derefter kostalden i de følgende fag på begge sider. I modsætning til den danske staldindretning, hvor kvæget vendte hovederne mod ydervæggen, stod det her vendt mod dielen; denne var altså tillige foderlo, og dyrenes pasning kunne foregå, uden at røgtereren havde nødig at trænge op imellem dem. Denne staldform, der var meget praktisk, har udbredt sig ikke alene til de danske gårdformer i Sydangel, men i let modificeret skikkelse til de fleste storgårde i kongeriget, ja, i den vildeste reformperiode i forrige århundredes slutning søgte man endogså at overføre hele det saksiske hus til Danmark, og der byggedes blandt andet 4 holstenske gårde på Tåsinge⁸.

I flugt med staldene, kun skilt fra dem ved en træskillevæg, og helt hen til husdøren lå alkover til tjenestefolkene, forskellige kamre (»Hühnercammer, Gänsecammer«) eller tarvelige smårum med vinduer, bord og bænke, hvor familien til daglig indtog måltiderne. Før piselen sydvest fra trængte ind i her-tugdømmene, udgjorde disse smårum husets egentlige beboelse.

Helt i dielens baggrund lå arnerummet (eller køkkenet), der i samtidige kilder kaldes »Sittels«. Det indeholdt arnen: lav, åben og opført af mursten; ovenover ildstedet var udspændt en egetræsramme med en tværstang af træ, hvori kedler og kokekar ophængtes; ud til siden stod en krydsbom og bagved, op ad piselvæggen, en arnebænk og nogle hylder. 1709 havde de almindelige bøndergårde ingen skorstene, men hos bondeherredsfogederne og møllerne fandtes sådanne, der udmundede over dette »Sittels« og optog røgen, i hvert fald fra arnen og piselovnen, men derimod ikke altid fra husets øvrige kammer. Selv disse huse var altså vedvarende røghuse⁹.

Om baghuset skal jeg kun sige et par ord. Det bestod udelukkende af stuer og er langt yngre end forhuset, ja, 1709 findes endnu – særlig i de magre og bundfattige hedebyer vest for Slesvig (Bustrup, Husby, Danevirke, Skovby) – flere gårde, der slet ikke har noget baghus, altså heller ingen egentlige stuer, men kun de førømtalte smårum på begge sider af Sittels-pladsen. I andre fattige gårde bestod baghuset af et eneste fag, men sædvanlig spændte det over 2 til 4 og rummede en pisel eller storstue og ét eller to mindre kamre. Fra alle sider ånder os den største fattigdom og farveløshed i møde. Tidens armod har sat sit præg på alt. Værelserne har lerstampede gulve, hvidtede vægge uden panelbeklædning og umalede lofter, ja, selv i Ellingsted herredsfogedgård har piselen eller »det højfyrstelige gemak«, hvor herskabet plejede at holde måltid under jagterne, teglstensgulv og opvarmes ved hjælp af en pottovn.

Det er sandsynligt, at det saksiske våningshus oprindeligt var bestemt til at rumme alle bondens ejendele: hans kvæg, hans korn og hø, men dette er ikke regelen 1709. Ved flertallet af gårdene findes tilbygninger og lader. En meget yndet form for udvidelsen er det såkaldte »korshus«, egentlig kun en tilbygning eller vinkelfløj til forhuset, der ligesom dette indeholdt en bred midtlo

med »Abseiten«. Denne husform var særlig hyppig i Stapelholm. Men foruden dette korshus fandtes ved større gårde ofte tillige én eller flere lader, et tørvehus, et ovnhus og somme tider en »Heuvierkant«. Disse udhuse var langdelte ligesom våningshuset.

For yderligere at illustrere disse forhold meddeles nedenunder en skematisk oversigt over gårdene i Ostenfjeld 1709. I denne angiver det første tal fagantallet, det andet tal bredden i fod.

Gårdene i Ostenfjeld 1709

Gårde	Stuehus		Tilbyggn.	Lade	Lade	Tørvehus	Hestestald	Alder
	Fag og bredde	Værelser						
1/2	14-36	3	4-24	12-24	—	—	9-16	meget gammel
2/3	12-39	2	—	10-18	11-15	—	6-24	meget gammel
2/3	12-36	2	—	9-26	9-17	4-18	—	meget gammel
2/3	12-40	2	—	17-19	—	—	5-15	meget gammel
1	13-30	2	2-13	15-28	—	—	6-22	meget gammel
1/4	10-37	2	—	4-15	6-22	—	—	gammel
2/3	13-41	2	—	10-20	—	—	5-26	1 år
7/12	13-38	2	—	12-26	—	—	6-14	gammel
5/12	11-32	2	—	8-22	—	—	—	gammel
2/3	11-36	2	—	8-20	4-22	—	—	70 år
1/2	12-39	2	—	8-26	7-23	—	—	meget gammel
1/3	11-34	2	—	7-23	—	—	4-13	gammel
1/2	12-34	2	—	8-22	—	—	6-16	gammel
2/3	13-30	1	2-12	11-20	4-13	—	6-16	meget gammel
2/3	14-38	2	—	9-18	14-25	—	—	121 år
2/3	13-30	2	2-22	16-22	—	8-22	5-19	70 år
2/3	15-38	2	2-22	17-18	—	—	4-20	60 år
2/3	15-30	2	3-15	9-24	5-18	—	—	80 år
5/12	13-37	2	—	9-22	—	4-16	—	gammel
7/12	12-35	2	—	7-23	—	—	5-15	100 år
1/3	11-35	2	—	7-24	—	13-13	5-23	100 år
5/12	12-39	2	—	8-23	—	—	—	gammel
7/12	13-35	2	—	9-25	6-20	—	—	gammel
2/3	12-38	2	—	12-28	—	—	—	gammel
2/3	13-24	2	—	11-22	14-20	12-12	—	100 år

Den saksiske gård kunne altså bestå af lige så mange huse som den danske gård, og forskellen mellem de to gårdformer må søges på et andet felt. Den danske gård tilstræbte en hel eller delvis omslutning af gårdspladsen, medens den saksiske spredte sine bestanddele ret regelløst ud over hele toften og derfor ingen sinde eller kun rent tilfældigt dannede en gård i dansk forstand.

Endnu står kun tilbage at fastsætte den saksiske husforms udbredelse nordpå. I al almindelighed kan man sige, at den holtsatiske byggemåde kan følges op til alle de byer, der i middelalderen modtog saksiske indvandrere. De nordligste af disse byer var Skovby, Lyrskov, Jydbæk, Sylvested og på den anden side Trenen Wittbæk, Ostenfjeld, Winnert og byerne i Svavsted sogn¹⁰. Grænselinjen mellem saksisk og dansk byggemåde må drages fra det indre af Ekernførde fjord, øst om Kokkendorf til Sliens store bredning, derfra langs Slien hen til byen Slesvig og omtrent langs Ams herredsskel op til Jydbæk og ned mellem byerne Sylvested og Treja. På Trenens højre bred går skellet nord om Ostenfjeld sogn og derfra i sydvestlig retning ned til Ramsted, således at både Husum-egnen og Mildsted sogn med byerne Rødemis, Mildsted, Oldersbæk og Rantrum falder ind under det danske eller frisiske byggeområde. Nord for denne linje fandtes kun nogle ganske få saksiske gårde, deriblandt 1 i Vester Ørsted og 2 à 3 i Rødemis, og syd for linjen et lige så ringe antal danske, spredte over St. Michaëlis og Svavsted sogne.

Nu er denne grænse ganske udvisket. Det saksiske hus er gået af mode. I Danevirke-egnen, der for 200 år siden var helt holtsatisk, har jeg i sommeren 1894 kun kunnet finde et par ganske forkomne rester af denne byggemåde, og kun i det afsidesliggende Ostenfjeld er der bevaret nogle gamle saksiske gårde, men også de trues af omdannelser og nedrivning¹¹. I arkitektonisk henseende har egnen ikke længere noget ejendommeligt, men beherskes af en husform, der ikke afviger synderligt fra det danske hus i nabostrøgene mod nord.

DEN DANSKE GÅRD

Min undersøgelse indskrænkes foreløbig til husformerne i Svesing og Olderup sogne. Disse sogne strækker sig fra marsken og omtrent hen til Trenen og omfatter byerne Olderup, Svesing, Amfjolde, Immingsted, Øster og Vester Ørsted samt nogle enestegårde m. m. Såvidt mig bekendt er gårdformerne fra denne egn ingen sinde tidligere omtalte i litteraturen.

De danske husformer på vor yderste sydgrænse stemmer nøje overens med den ovenfor givne almindelige beskrivelse. Såvel stue- som ladehuse var tværdelte, beboelseslejligheden (med køkken og skorsten) var skarpt afsondret fra driftsrummene, og hovedfacaden var altid en langside. Allerede i husets beliggenhed mod gaden træder forskellen mellem dansk og saksisk byggemåde for øje. Da det saksiske hus var et gavlhus, vendte det som regel gavlen imod gaden, og dets beliggenhed og retning bestemtes altså af denne. Det danske sædehus var derimod ganske uafhængig af gadens retning. Det lå *solret*, dvs. med gavlenderne i øst og vest, og det hvad enten det så kom til at vende en bredside eller en gavl til gaden. I de femårnske parallellogrambyer og i de østholstenske rundbyer vil man derfor se, at husene står lodret mod gadens sider eller runding, medens de i de tilsvarende danske landsbyformer fastholder den

solrette beliggenhed og usymetrisk vender snart en gavl og snart en langsideside til gaden (se kort over Arnfjolde side 107).

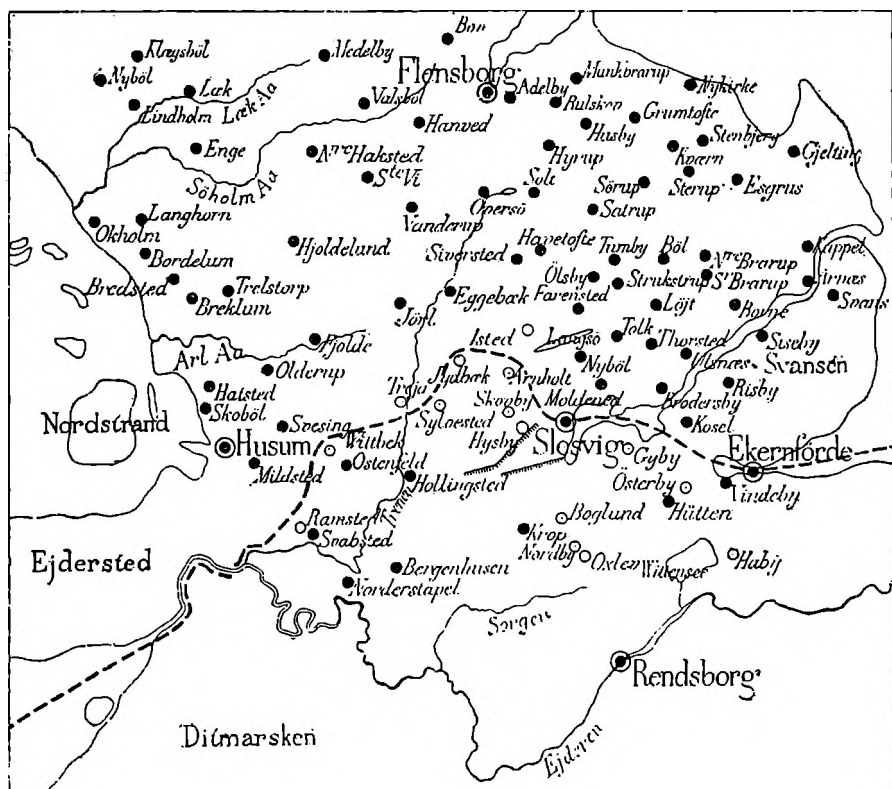
Denne byggemåde, der kan forfølges lige op til Skagen, skyldes klimatologiske grunde, særlig halvøens fremherskende vestlige vinde. Man bød fjenden et så lille angrebs- og udvaskningsfelt som muligt, og for yderligere at beskytte de skrøbelige lerklinede vægge var gavlenderne, i hvert fald i Svesing og Olderup sogne, forsynet med udskudsfag (Haubenfächer), så taget nåede jorden på nogle fod nær. Alle gårde var af bindingsværk med klinede tavl; og i de 2 sogne fandtes 1709 kun en eneste gård med murede tavl på den søndre væg. I bedste tilfælde var laderne opført af samme materiale, de havde samme beliggenhed i øst og vest som stuehuset, var forsynet med lignende gavludskud og kan umulig have afgivet noget tiltalende skue. En stor del var kun rene skure på støtter og pæle eller med fletværksvægge. Dog derom mere siden.

Det danske stuehus (men ikke laderne) var i reglen smallere end det saksiske. Medens dette havde en sædvanlig bjælkevidde af mellem 30–40 fod, spillede bredden i det danske hus oftest omkring 30. Dette hidrørte næppe fra bristende byggedygtighed; thi hvad landsbytmørrerne i Ostenfjeld kunne udrette, blev vanskelig en hemmelighed for deres nærmeste naboer. Men på grund af husets hele indretning var den store og bekostelige vidde unødvendig. Danskerne byggede i længden, hvor sakseren var nødt til at bygge i bredden. Den danske husform i Svesing-Olderup med en bjælkevidde af 14 til 18 alen er, med hensyn til bredden, den anseligste, jeg kender fra Jylland; længere nordpå falder bjælkevidden til 13, 12, ja, endogså 10 alen, og på dette punkt har det saksiske eksempel sikkert ikke været uden indflydelse.

Det danske indhus var delt i 3 afsnit: beboelsesrummene, loen og stalden, hvortil, særlig i mindre gårde, høfaget undertiden sluttede sig som et fjerde. Disse rum udfyldte hver sin del af huset og gik fra ydervæg til ydervæg uden længdedelinger og synes, i denne enkle sammenstilling, endnu at minde om den ældre nordiske gård, hvor hver af disse afdelinger muligvis udgjorde en særegen bygning, senere samlede i længer under fælles tag.

1709 udgjorde kostalden altid en del af hovedhuset. Dette vil muligvis forekomme adskillige, der er fortrolige med sjællandske bygningsskikke, som udansk, men det er langt fra således. Det er ikke alene en slesvigsk, ikke alene en fælles sydjysk skik, efter som den også kan forfølges nord for Kongeåen (Vilslev, Fanø), men muligvis endog den oprindelig danske. Vi træffer den atter på småøerne syd for Fyn, hvor de ældre bygningsformer med stor troskab er blevet bevaret, og den kan forfølges over hele det sydlige Ødanmark.

Dette være nu, som det vil; ét står fast, og det er, at i Slesvig udgjorde kostalden en del af stuehuset. Alle ældre beskrivelser, alle offentliggjorte grundplaner, alle utrykte oplysninger bekræfter denne regel. I Husum-egnen, i Angel, på Als, i Sundeved, i Tønder- og Ribe-egnen træffes endnu talrige gamle gårde, der har bevaret denne byggemåde, ja, i mange sogne nord og vest for Ha-

Grænse mellem dansk og saksisk byggemåde 1709.

derslev er den vel endnu regelen. I Hammelev, Skrydstrup, Jegerup, Magstrup, Oksenvad, Sommersted og Jels sogne findes den selv i firlængede gårde, og om end byggeraseriet i fem- og sekstiernes også kastede sig over dette punkt, vil ældre folk endnu kunne angive tidspunktet for omdannelsen og den moderne afvigelse fra regelen.

Om den anden del af stuehuset: loen, har det ikke været mig muligt at skaffe så sikre og nøje oplysninger. Går vi fra Slien nordpå, genfinder vi loen som skillerum mellem stuer og stald i alle grundplaner lige til Haderslev amt og på vestkysten helt op til Kongeåen, men for det nordøstlige Slesvigs vedkommende svigter kilderne mig.

Hovedresultatet af denne undersøgelse er altså, at våningshusets tredeling i lejlighed, lo og stald må anses for et grundtræk i den ældre sønderjyske byggemåde lige fra Slien til Kongeåen.

Fra Svesing-Olderup-egnen har vi enkelte nærmere beskrivelser af stuehusets indretning, der fortjener den største opmærksomhed. Sognefoged Albert Thomsen i Immingsted bor 1709 i et våningshus på 15 fag (32 fod bredt), op-

ført 1630; heraf udgør piselen 5, gulvet eller loen 7 og stalden 3 fag. Hans Feddersen sammesteds ejer et stuehus på 13 fag (32 fod bredt), og her udgør piselen 2, dørnset 2, gulvet eller loen 6 og stalden 3 fag; hvert fag er 3½ alen. Huset er »meget gammelt«. Hos hans nabo, Carsten Thomsen, er piselen 3, dørnset 2 og gulvet eller loen 4 fag; bjælkevidden er 36 fod, og huset er opført ca. 1640. I Rødemis og Hatsted marsk, der, som vi senere skal se, hører til den danske bygningsprovins, træffes ganske de samme forhold. Ingver Ketelsen i Lille Ellerbøl bor i et stuehus på 11 fag, og heraf udgør piselen 4, dørnset 3, køkkenet med gulvet 4 fag; stalden er anbragt i en sidebygning. Enkemadame Lund, der ejer en frigård i Rødemis, har en pisel på 7 fag og stuer og køkkener på 3 à 4 fag¹².

Heraf ses altså, hvorledes datiden disponerede over pladsen. Rummene er meget store og indretningen ganske simpel. Ovennævnte sognefoged Albert Thomsens sædehus kan opstilles som grundmønster. Her er hverken køkken, fremmers, dørnset eller kamre. Ved 2 tværvægge er huset delt i en pisel på 5 fag, der på én gang er dagligstue, sovekammer og køkken; i et gulv på 7 fag, der indeholder loen og sandsynligvis tillige tjente som framgulv, og i en stald på 3 fag. Da huset har en vidde på 32 fod, er her altså tale om meget store, efter vore begreber endog om uforholdsmæssig store rum. Piselen er mindst 15 alen på den ene og 16 alen på den anden led, og gulvet eller loen har en længde af 21 og en dybde af 16 alen¹³. Lignende store beboelsesrum omtales også fra andre egne af landet.

1709 træffes denne enkle tredeling i pisel, lo og stald kun i de færreste gårde. Ad to veje havde man søgt at formere rumantallet og bekvemmelighederne, nemlig enten ved at forsyne piselen med en kamapagtig tilbygning eller korsarm, der da altid indeholdt køkkenet og dørnset, eller simpelt hen ved at rejse en skillevæg i selve piselen, dele den i 2 dele og omdanne den snævrere, loen nærmest liggende parti til dørnset og køkken.

De bedste eksempler på kamaphuse haves fra Svesing.

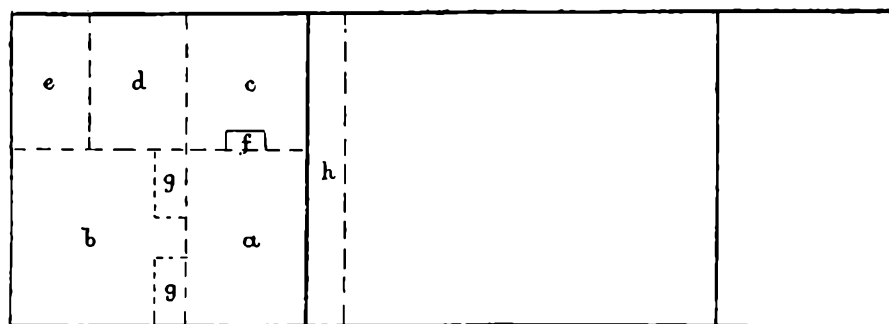
Byens 3 største gårde, der hver skattede af en plov, var bygget på denne måde. Thomas Feddersens gård er *meget gammel*, dvs. langt over 100 år. Stuehuset består af 13 fag og har en bjælkevidde af 36 fod; det indeholder pisel, lo og stald og i en tilbygning mod syd dørnset og køkken. Carsten Thomsens gård er opført 1630, stuehuset har samme længde, vidde og indretning som det forrige, kun er tilbygningen, hvori dørnset og køkken, 2 fag lang og 22 fod bred. Thomas Carstens' gård er ligeledes opført 1630, har en længde af 13 fag og en vidde af 32 fod, indeholder pisel, lo og stald og i en tilbygning mod nord på 3 fag, 24 fod bred, »eine kleine Stube und Küche«. Lignende stuehuse forekommer i Øster og Vester Ørsted, Olderup, Immingsted og i byerne langs gestranden.

Den oprindelige tredeling træder frem i fuld klarhed, og kamappen eller tilbygningen kan ikke være opført, fordi der ikke var plads i hovedhusene;

disse har jo endog en noget usædvanlig vidde, og alle 3 gårde må have haft en meget stor pisel, eftersom denne og loen sandsynligvis spændte over 10 fag. Heraf må man altså slutte, at endnu i begyndelsen af det 17. århundrede yndede bonden ikke at udstykke husets beboelsesrum (piselen) ved skillevægge, og hvis han alligevel ville have et dørms eller en mindre dagligstue og et særegent køkken, måtte disse anbringes i en tilbygning.

Senere blev udstykningen almindelig. Selv i gamle huse kunne skillevægge rejstes tværs igennem pisel og lo, og fra gårdenes alder kan man intet slutte om tidspunktet for denne omdannelse. 1709 er det ganske almindeligt, at stuehuset indeholder pisel, dørms og køkken ved siden af hinanden. De sidste rum er opstået på den gamle storstues bekostning; et par fag toges fra denne, deltes ved en længdevæg i en søndre og en nørre part, og mod denne skillevæg opførtes skorstenen, som tidligere havde stået i piselen. Denne kunne da ikke længere opvarmes. I stedet for at være husets eneste beboelsesrum, den eneste stue, der kunne varmes, familiens opholdssted dag og nat, blev den stadsstue og opbevaringssted for familiens kister og klæder.

Skattelisterne har dog bevaret en del mellemformer, hvor piselen endnu hævder sin oprindelige karakter. I enkelte gårde synes køkkenet at være skudt ind mellem pisel og dørms, men i endnu flere er skorsten og køkken vedvarende forblevet i piselen, uagtet huset har fået et dørms eller en dagligstue. Denne indretning findes 1709 i 4 gårde i Arnfjolde og i et par gårde i Øster og Vester Ørsted. Disse gårde er opført 1630, 1640, 1670 og 1680, og ordret hedder det om dem: »Das Haus, worin ein Pesel, al wo die Küche auch zugleich ist, Stube, Hausdiehl oder Lohe und Viehstall, ist 10 Fächer« etc.; eller: »Das Haus, worin ein Pesel, so auch anstatt der Küche gebraucht wird, nebst einer Stube, Hausdiehl oder Lohe« etc. Bonden fik således to varmestuer i stedet for én, og skorstenen kom til at stå midt i beboelseslejligheden.

Pisel. 5 fag.

Lo. 7 fag.

Stald. 3 fag.

*a »Dørms«, b pisel, c køkken, d sommerdørms, e bod, f skorsten,
g alkover, h »framgulv«.*

Heraf ses, hvorledes udviklingen foregår fra den én- til den mangerummede lejlighed. Først deles den uforholdsmæssig store pisel eller storstue ved en tværvæg i dørn og pisel, køkkenet med skorsten forbliver i piselen, og dørnset opvarmes ved ovn. Derefter kløves dørnset ved en længdevæg i sønderdørn og køkken, skorstenen flyttes fra piselen til dette, og da den anbringes på køkkenets sydvæg og dagligstuenes alkover lægges ind i piselen, kan husets største og fornemste stue ikke længere opvarmes. Så vidt var udviklingen nået ved det 17. århundredes slutning. Men udstykningen og specialiseringen standser ikke hermed. Det næste skridt består i, at skillevæggen mellem dørn og køkken føres tværs igennem piselen til stuehusets gavl, dvs. hele beboelseslejligheden »kløves«, og der opstår 2 rækker værelser: i den søndre side: dagligstue (sønderdørn, vinterdørn) og pisel, i den nordlige: køkken, nørredørn (sommerstue) og kælder eller bod. (Sammenlign hermed Lütgens fig. 22). Dette har sin store interesse. Hidtil har man intet vidst om udviklingen af beboelsesrummene i det sydjyske hus, men skattelisternes beskrivelser sætter os i stand til med ét blik at overskue hele bevægelsen fra reformationstiden til vore dage. Dens særpræg er specialiseringen eller bestræbelsen efter at give enhver indendørs-virksomhed sit særegne rum.

Ved et heldigt træf har kilderne bevaret pålidelige oplysninger om tredelingen af det danske hus i Sydslesvig. Vi har fået fat i husformer, der går tilbage sikkert højt op i middelalderen, bag både det 15. og måske endogså det 14. århundrede, men selvfølgelig er det ikke urformen, vi har foran os. Vi kan kun gribe og undersøge de yngre led af en lang, ukendt kulturudvikling. Alene ordet »pisel« karakteriserer bygningsformen som fremgået af en kulturpåvirkning udefra, og spørgsmålet er da, om vi kan nå frem til forholdene før denne kulturpåvirkning, til det danske hus uden pisel.

Det kan vel næppe være en tilfældighed, at de sydjyske betegnelser på stuer, som opvarmes ved ovne, begge er hentet fra fremmede sprog. Pisel udledes af middelalderlig latin »pisalisk«, fransk »poislek«, »poêle«, der betyder en kvinde-stue, som kan opvarmes¹⁴, og i denne eller let nuancerede bemærkelser er ordet tilligemed tingen vandret langs Nordsø-kysten gennem Holland, Frisland og Holsten op til Slesvig. På vestkysten af landet findes ordet i brug til op imod Ribe, om ikke endnu nordligere, på østkysten standser det derimod syd for Haderslev¹⁵, og erstattes af det danske »stov« (stue), men genfindes for øvrigt på øerne syd for Fyn¹⁶. Ordet »dørn«, der ligeledes betyder en stue, som kan opvarmes ved ovn, udledes sædvanligst af det slaviske »durniz, dormitze, dönze«, og det synes altså fra sydøst at have fundet indpas i hertugdømmene og derfra højt op i Nørrejylland¹⁷. Da disse værelser kom i brug, kan befolkningen ikke have haft danske benævnelser på ovnvarmede stuer, den har altså ikke tidligere kendt sådanne stuer, og spørgsmålet er da: hvorledes boede den, før piselen holdt sit indtog i landet?

I de gårde fra det 16. og 17. århundrede, som jeg kender, er ovnen som

oftest anbragt i en ladebygning (senere også i kløven), og køkkenet i piselen eller i et særligt rum enten i en tilbygning eller i 2 halvfag bag dørmset. Alle 3 former er beskrevet foran. Støttet til historiske kendsgerninger må vi dog slutte, at køkkenet og skorstenen i ældre tid altid havde været i piselen, og at et selvstændigt kogerum først finder indpas med dørmset eller den mindre dagligstue. Så længe den simple tredeling i pisel, lo og stald fastholdtes, var loen tillige framgulv, og denne indretning er endnu ikke helt gået af brug i egnen, men selvstændige fremmerser (med skorsten og køkken) omtales kun én eneste gang i de her beskrevne sogne¹⁸. Som almindelige bygningsskik er forstue-indretningen derfor yngre end 1709, i det 18. århundrede bestod den i et almindeligt framgulv, der gik tværs igennem huset, og er sikkert opstået på bekostning af loen som det sidste udslag af den specialisering, der har fremkaldt hele den indre omdannelse. Hos Lütgens er dette framgulv yderligere udstykket i en simpel forstue og et pigekammer (fig. 22), men vi har ellers intet vidnesbyrd om, at det nogensinde har været kogerum.

Et fremmers fandtes således ikke i de danske gårde i Sydslesvig. Den åbne arne (med lyre i taget) kan altså heller ikke have stået i et sådant, og dermed bliver røghuset også borte for os. At den sønderjyske bonde engang har boet i røghuse, er lige så sikkert, som at han engang har gået klædt i fårets pels og hjortens skind. Men når hørte han op med at bo i den slags huse? 1709 fandtes ikke et eneste røghus i de sydligste danske sogne¹⁹. I kras modsætning til det nærliggende Ostenfjeld var selv de usleste gårde og huse forsynet med skorsten, og så vidt mig bekendt, har historien ikke overleveret os et eneste vidnesbyrd om den slags huse mellem Husum og Kolding. Det slesvigske-danske røghus ligger såre langt tilbage i tiden.

Om den ældre, ukendte bygningsskik skal jeg kun gøre et par antydninger, der ganske står for egen regning. Berøver man det tredelte danske hus piselen, bliver kun gulvet (loen) og stalden tilbage, og vi står da overfor en husform, der i meget stemmer overens med de simpleste og ældste saksiske sædehuse i Sydslesvig 5: huse uden egentlige stuer, kun forsynet med siddepladser omkring armen og alkover til højre og venstre for den. I sin primitive mangel på hygge og bekvemmelighed må det ældste saksiske hus dog have haft visse fortrin frem for det danske, da det i ældre tid har kunnet fortrænge dette og gøre sig gældende ud over det etnografiske skel. Beboerne i den nordlige del af Ams herred og i Ostenfjeld var danske, men i det 16.-18. århundrede boede de i tyske husformer; de kan ikke have lært disse husformer at kende på nært hold før i det 13. århundrede, og den holsatiske bygningsskik må på dette tidspunkt have været den danske overlegen. Jeg antager, at denne overlegenhed væsentlig bestod i »sittels«-arrangementet, hvor staldvæggens afslutning ned mod armen i forbindelse med husets ydervægge afskildrede et lunt, værelseagtigt rum, der let kunne forsynes med lys fra glug eller vindue og tilbød varme sovepladser. I den danske husform, med stalden adskilt fra gulvet, var

en sådan ordning umulig og trangen til virkelige stuer langt større.

Alt dette er gisninger; dog skal jeg bemærke, at i bygningsskikkene 1709 findes adskillige træk, der synes at minde om en tid, da hovedhuset i danske gårde kun bestod af gulv og stalde, ja 1709 finder vi endnu sådanne hovedhuse langs gestranden, og i disse er alle værelserne, med undtagelse af (køkken og) frangulv, henlagt til en fløjbygning²⁰, i andre gårde udmærker gulvet og stalden sig ved en langt større bredde end stuehusafdelingen, også et tegn på ældre samhörighed, og endelig findes et stuehus i Vester Ørsted, der, uagtet det er sammenbygget med et andet, har skorsten og pisel og således næppe kan være saksisk, ikke desmindre har køkken og skorsten på gulvet eller i loen. Kun nye kildefund og fortsatte studier kan afgøre, om disse antydninger peger på det rette. –

Hovedresultatet af denne undersøgelse er dette: *I grundtrækkene er stuelejligheds indretning ens for hele den danske del af Slesvig.* Vi træffer lokale særegenheder, stedlige afvigelser, tilbygninger og benævnelser, men en uhildet betragtning må komme til den overbevisning, at indhuset fra Slien til Kongeåen væsentlig er skåret over den samme læst eller har udviklet sig over det samme grundmønster.

Men vender vi os fra sædehuset til det kompleks af bygninger, der danner gården, vil vi også her møde mærkelige overensstemmelser.

I kulturel henseende var der ingen stor forskel mellem nord og syd i her-tugdømmet Slesvig. Bolsinddelingen, skattenormen og markfællesskabet tilhørte hele landet; driftsmåde, besætning og udsæd var i store træk ens på jorder af tilsvarende godhed, og på sådanne jorder måtte driften derfor kræve det samme eller noget nær det samme husrum. Dette var også tilfældet. Sammenligner man nordslesvigske, sydvestslesvigske og angelske byer med hinanden 1709, vil man finde, at gårdenes fagantal ikke i nogen væsentlig grad afviger fra hinanden, særlig hvis man holder de nordslesvigske egne, der blev ganske ødelagte 1659–60, ude af betragtning. Laderne kan ligge noget forskelligt, være forskelligt grupperet til hinanden indbyrdes og til stuehuset, andre stedlige ejendommeligheder kan præge bygningskomplekset, men faglængden er ret konstant i ens gode egne.

Som eksempler anføres byerne Arnfjolde, Øddis og Ølsby, henholdsvis i Søndergøs, Tyrstrup og Strukstrup herreder. Da de angelske byer var så stærkt udstykket mellem forskellige jurisdiktioner og godsejere, har det ikke været muligt i skattelisterne at finde byer, der i gårdantal svarer til Arnfjolde og Øddis. I Arnfjolde fandtes 18 gårde under kronen (Arlevad-tjenere etc. har jeg udeladt), i Øddis 21 og i Ølsby 11, og da pladsen tillader det, har jeg for yderligere at illustrere de angelske forhold medtaget landsbyen Rygge i Nørre Brarup. De med stjerne betegnede gårde er énlængede. I Arnfjolde er fagantallet for 3 lader glemt i skattelisterne, og i Øddis gives udhusenes fag kun i hovedsum, uden at der skelnes mellem længerne.

Arnfolde					Øddis				Ølsby				
Sals med stald, korshus m. m.	Lade	Lade	Lade (aftægts- hus, ovn) m. m.	Sum af fag	Sals med stald	Lade	Aftægtshus m. m.	Sum	Sals med stald	Lade	Lade	Aftægtshus m. m.	Sum
13+7	12	12	(I)	44(I)	16	22	-	38	13	14	5	4	36
15+4	10	9	5	43	14	19	4	37	15	11	9	3	38
13	9	5	7	34	15	7	-	22	14	14	4	-	32
14	9	7	-	30	11	9	-	20	14	6	6	-	28
11	4	(I)	-	15(I)	12	11	6	29	13	13	5	4	35
12	6	8	6	32	13	32	-	45	14	6	7	8	35
12	3	7	6	28	14	13	-	27	13	8	7	3	31
10	8	-	-	18	6	5	-	11	13	4	-	-	17
10*	3	-	-	13	6	21	6	33	12	7	5	-	24
11*	1	-	-	12	14	26	8	48	14	8	4	-	26
10	6	-	-	16	9	21	4	34	14	8	-	-	22
13	6	(I)	-	19(I)	11	5	-	16	Sum				324
13	2	6	7	28	6	16	-	22	Gennemsnit 29,4				
12	8	4	-	24	7*	7	-	14	Rygge				
11½	2	8	-	21½	7*	6	-	13					
13	7	-	-	20	6*	7	-	13	14	6	10	8	38
13	5	6	-	24	14	25	-	39	14	8	6	3	31
12	8	6	-	26	12	21	5	38	13	5	5	-	23
					13	18	5	36	13	9	9	4	35
					13	21	-	34	14	5	5	5	29
					14	11	-	25					
Sum447½					Sum 604				Sum 156				
Gennemsnit pr. gd. ca. 25 f.					Gennemsnit 28,6				Gennemsnit 31,2				

I disse 3 byer er gårdenes fagantal altså ca. 25, 28,6 og 29,4. Jeg mener hermed kun at have givet oplysende illustrationer for de forskellige egne, derimod langt fra nogen absolut norm. Såvel fra Angel som fra Nordslesvig kan fremdrages byer både med et større og et langt ringere fagantal²¹.

Sydslesvigerne byggede ikke færre lader end nordslesvigerne. I sydvest ned mod Husum og i sydøst langs med Slien træffes som regel endog flere udhuse end i det nordlige. De sydligst boende danske synes længst at have bevaret noget af den oprindelige byggemåde, der gav hvert driftsrum en særegen bygning. Høladeln, ungkvægstalden, tørveladen, ovnhuset og aftægtshuset er ofte selvstændige huse, selv om de kun spænder over nogle få fag. Heller ikke fagantallet er ringere end i Nordslesvig. I Immingsted er det 26 fag pr. gård, i Arnfjolde 25, i Vester Ørsted 26,7 og i Svesing 25. Den nordslesvigske stor-

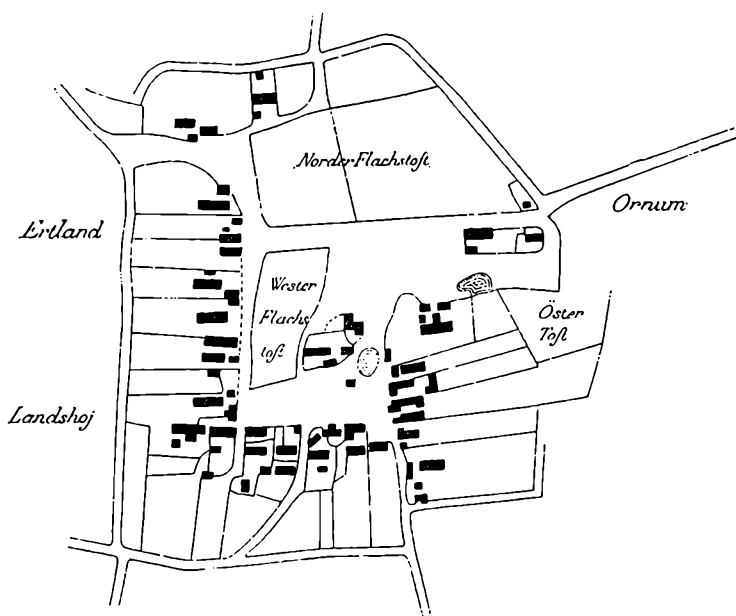
gård er ukendt, men ikke des mindre træffes ejendomme med op imod 50–60 fag, bestående af 5–6 længer eller huse. Gårdkomplekset grupperes nærmest på vestjysk måde. Det store og brede stuehus ligger solret eller i øst og vest og er forsynet med 1 eller 2 indkørselsporte. Lige overfor og parallelt med dette ligger i reglen laden eller udhusene, således at vinden frit kan stryge ind over den åbne, kun på to sider afgrænsede gårdsplads. Ikke sjælden anbringes udhusene både nord og syd for stuehuset, hvorved der opstår en art dobbeltgård, eller, da de sædvanlig er kortere end hovedhuset, omkring begge sider af gadegavlen. Af og til forenes hovedhuset med ladelænger ved udbygninger (»Anbau«), og således opstår firlængede komplekser, der stærkt minder om den sammenbyggede gård. Laderne er snævre bygninger med en bredde fra 12 til 22 fod, til dels på støtter eller pæle med fletværk og lyngvægge, og tidens almindelige fattigdom præger også denne egn, om end ikke så stærkt som de hårdere hjemsogte egne i det nordlige²².

DEN FRISISKE GÅRD

Siden Lütgens 1847 udgav sit grundlæggende arbejde om hertugdømmernes husformer, har den frisiske byggemåde været genstand for adskillige undersøgelser²³, uden at det er lykkedes fuldt ud at oplyse dens ældre historie. Hvorvidt friserne nogen sinde har eller ikke har haft en særegen, dem alene tilhørende husform, turde endnu henstå uafgjort. Det synes sikkert, at de ingen sinde har bygget på saksisk måde, men deres forhold til nordiske, særlig danske, skikke er uklart. Vi ved aldeles intet om den husform, som nordfriserne medbragte ved deres indvandring i Slesvig, ja, vi kender end ikke noget til deres byggemåde i de nærmest følgende århundreder; men så snart historiens lys falder ind over dette felt, altså ved middelalderens slutning, møder vi over hele Nordfrisland en hustype, der ikke kan skelnes fra den danske²⁴. Om denne overensstemmelse hidrører alene fra en yngre dansk kulturpåvirkning, eller om den tillige stammer fra et ældgammelt slægtskab mellem de to folk, kan ikke afgøres ved nordfrisiske studier, men må løses ved lokalundersøgelser i Øst- og Vestfrisland²⁵.

For tiden er alle besindige tyske forfattere enige om at henhøre det nordfrisiske hus til den danske type. Det er et tværdelt hus med samme rumfordeling, samme indre indretning, samme oprindelige tredeling i pisel, lo og stald og samme historiske udvikling som det danske. Allerede Lütgens betegner gårdene på Pelvorm som danske, Henning følger denne opfattelse, om han end beskriver de mellemslesvigske husformer under den uheldige og forældede terminologi: angel-dansk byggemåde²⁶, og for et par år siden har M. Uhle offentliggjort nogle undersøgelser, der går i samme retning og udmærker sig ved et nøje kendskab til forholdene på Før og Sild.

Den sædvanlige frisiske landejendom i gestrandens byer var meget lille. Hist og her fandtes virkelige gårde, men som regel var byernes jorder ud-

Kort over Arnfjolde.

stykket, ja, ligefrem udstrimlet i usle lodder eller fenner; i sammenligning med de danske byers gårdmænd var den største del af befolkningen småkårsfolk, og medens det mindste skattekvotum hos danskerne betegnedes af halvkådet eller ottendedelsploven, dreves udstykningen i frisiske egne til så ringe brøkdeler som $\frac{1}{30}$, $\frac{1}{48}$, ja $\frac{1}{96}$ plov. 1709 skattede kirkebyen Hatsted af 21 plove, men denne skattebyrde var fordelt på 121 familier; Horsted talte 8 plove på 37 ejendomme, Skobøls 4 plove var delt mellem 34 besiddere, Halebøl havde 26 ejendomme og 2 ploves skatteevne etc. – Desuden var driften en anden end i danske egne. Udsæd og avl var ringe, og udkommet erhvervedes væsentlig ved fedning af kvæg, der indkøbtes magert om foråret og solgtes om efteråret uden nogen sinde at komme i hus. På sådanne ejendomme holdtes året rundt i det højeste et par heste og køer, og derefter rettede bygningerne sig. En stuelejlighed, en stald og et høstænge var alt, hvad der krævedes, og gårdene bestod derfor gennemgående af et eneste, temmelig smalt langhus med disse tre afsnit under ét tag. I dansk forstand kan man altså ikke tale om gårde, et gårdanlæg tilstræbtes slet ikke og kunne ikke tilstræbes; disse huse lå i ensformige rækker langs hovedvejene, langs digerne eller samledes i klynger eller byer, der sædvanlig bestod af to parallelt løbende hovedgader (hvoraf den ene i gestranden) og en række forbindelsesveje. På disse punkter ligger den største og mest iøjnefaldende forskel mellem danske og frisiske byer, mellem dansk og frisisk byggemåde.

Skattelisterne gentager atter og atter med den største ensformighed: huset, der er 7, 12, 16 fag langt og indtil 27 fod bredt, består af stuer, stald og hø-

lade under samme tag. Mange huse er kun 16 à 18 fod brede, enkelte når 30 à 32 fod, men hovedmassen varierer mellem 20 og 27 og er således noget smallere end de danske salshuse i nabosognene, for ikke at tale om de saksiske.

1709 havde det frisiske hovedhus en lo på samme plads mellem stuer og stald som det danske, og for at komme til stalden måtte ejeren passere loen. Yngre omdannelser kan have forandret disse forhold, særlig i mindre ejendomme²⁷, men på gårdene findes de endnu (se: Lütgens fig. 35).

De færreste huse har lader eller tilbygninger af nogen som helst art. Af Hatsteds 121 selvstændige ejendomme bestod 101 af én længe, 17 havde tillige en lade, 1 to lader og 2 tre lader; af Skobøls 34 ejendomme var kun 4 forsynet med lader eller tilbygninger, ja, selv præstegården bestod af et eneste langhus på 12 fag. I Halebøl og Lund fandtes kun et eneste hus med tilbygning, i Horsbøl 14 fritliggende tørvelader og 3 »Anbau« til 37 ejendomme, Hockenbøls 19 gårde havde slet ingen, og i den store by Rødemis syd for Husum havde 61 af 88 kun én længe, medens den største del af resten var 3- eller 4-længede gårde, der senere vil blive omtalt. Den mindre gård på værfterne i Hatsted marsk var ligeledes énlænget.

Længere nordpå kan jeg ikke forfølge bygningsskikkene byvis, da tilsvarende katastrofe over de kongelige amter ikke er mig bekendte, men en del strøgods hørte ind dels under Arlevad, dels under Bordlum, der tilhørte hertugen og beskrives²⁸. I Langenhorn, Bordlum, Bomsted, Amshøvt og Dreisdorf træffer vi nøjagtig den samme énlængede gård med stuer, stald og lade under samme tag. Gårdmand Chr. Bahnsens hus i Øster Bordlum bestod af stuer, lo, stald og lade i 18 fag, gårdmand Chr. Jensen i Bomsted havde 15 fag hus med stald, lo og lade under samme tag, ja, selv Gotberg Jensen i Langenhorn, der skatter af 1½ plov, har kun 16 fag hus under ét tag.

For de danske og frisiske småkårsfolk, der igennem århundreder havde levet i énlængede huse, var *vinkelgården* den naturligste og simpleste form for udvidelsen, idet den, selv efter et eller flere rums forlægning til sidefløjen, tillod ejeren at passe sin hele indendørsbedrift uden at komme under åben himmel. Derfor træffes vinkelgården (dvs. et hovedhus med en sambygget sidefløj) næsten over hele det danske bygningsområde. I forrige århundrede møder vi den ikke alene i Nordfrisland, ikke alene i Vest- og Nordslesvig, men op igennem hele Vestjylland til Thy og Vendsyssel og over Als og de øvrige øer lige til København, ja, vi kan endog forfølge den helt op til Stockholm. Vinkelgården er en fællesnordisk form for den mindre landejendom og kan i og for sig ikke henføres til nogen særlig egn eller tilskrives en enkelt provinsiell udvikling. Når alt kommer til alt, er den et tarveligt tilløb til ladebygning i den sammenbyggede gårds manér. Men desuden kan det bemærkes, at den 1709 langt fra hørte til de fremtrædende former i Nordfrisland, ja, som oftest træffes den endog kun som led i større gårdes huskomplekser.

De store frisiske ejendomme i Husum amt, i byerne Rantrum, Mildsted, Rødemis, Hatsted, Wobbenbøl og på værfterne i Hatsted marsk, nærmer sig i byggemåde stærkt den firlængede gård. Laderne er store, talrige og til dels eller helt sammenbyggede enten indbyrdes eller med hovedhuset og omslutter en firkantet gårdsplads. Jeg skal kun anføre et par eksempler, idet jeg for øvrigt henviser til nedenstående uddrag af skattelisterne²⁹.

Sognefoged Matthias Petersens gård i Rantrum, opført 1650, bestod af et korsbygget stuehus på 14 fag (35 fod bredt). I dette fandtes en pisel, en lille stue, et køkken, et framgulv (Hausdiehle), en lo samt kvæg- og hestestald; i den sydlige korsarm på 2 fag (18 fod bred) en stue og i den nordlige (11 fag, 21 fod bred) ligeledes en stue og et kammer. Den østre lade, der var sammenbygget med stuehuset og lå i syd og nord, bestod af 15½ fag (15 fod bred), den vestre eller tørveladen var 5 fag (12 fod bred) og den nye hølade på gårdens nordside 10 fag (24 fod bred). Syd for stuehuset lå en ungkvægstald på 5 fag. Sognefogdens gård var altså mangelænget, til dels sammenbygget, omsluttende en gårdsplads, og det vil vise sig umuligt at skelne den fra en almindelig dansk bondegård med korsbygget stuehus.

På et værft i Lille Ellerbøl boede Iver og Dorteia Ketelsen i en tvillinggård, opført 1650–60. Stuehusene lå solret. Den førstes, der i syd og vest var bygget af brændte sten, indeholdt 1 pisel på 4 fag (18 fod bred), et døms på 3 fag (18 fod bredt) og et køkken og framgulv på 4 fag (24 fod bredt). I en tilbygget vestlig lade på 5 fag (33 fod bred) fandtes stald og tærskelo. Det andet salshus bestod af stue, køkken og framgulv i 4 fag (30 fod bred) og i en tilbygget østre lade på 10 fag: tærskelo og kvægstald. Nord i gården lå en hølade på 5 fag.

Disse frisiske storgårde havde stærkt udviklede beboelseslejligheder, den indre indretning var rigere og rummenes ordning og rækkefølge mere vilkårlig eller mere fri end i nogen anden del af hertugdømmet. Husets tredeling i stuer, gulv og stald genfindes eller skimtes som grundmønstret, og ligesom i de danske nabobyer anbringes døms og køkken ofte i en mindre tilbygning eller karnap. Men i andre optager tilbygningen hele stuelejligheden, og hovedhuset indeholder da kun (køkken) framgulv, lo og stald; ofte er stalden henlagt til sidefløjen og det dermed sammenbyggede parti af hovedhuset (Lütgens fig. 35), men endnu oftere er kvæget helt fjernet fra stuehuset, stalden har sin egen længe, og gården kommer derved i endnu højere grad til at minde om østjyske og ødanske bygningsskikke. Sådanne stalde fandtes i 6 gårde alene i Rødemis.

I de her beskrevne egne omfatter den énlængede og den mangelængede gård mere end de 9 tiendedele af ejendomstallet, og kun en ringe brøkdel bliver tilbage til den énfløjede vinkelgård.

Vinkelgården må tænkes som nybygning, der tillod ejeren efter eget tykke at henlægge snart det ene og snart det andet rum til sidefløjen. Derfor rummer

denne de mest forskellige appartements. Snart optages den af døms og køkken, snart af ovnhus og lade, snart af stald og lo eller dele af stalden. Den er altså ikke en ny bygningsskik, men en organisk udvikling af alt bestående former.

BØNDERGÅRDE AF TEGL

Katasterbeskrivelserne fra 1709 indeholder talrige vidnesbyrd om den byggenød, hvorunder den vestslesvigske bondestand sukkede. Ifølge gammel sædvaneret kunne den gøre krav på at få bygningstømmer udleveret fra de kongelige og fyrstelige skove, men disse skove kunne ikke længere tilfredsstille behovet. Tømmer var ikke til at opdrive, og mange gårde truede med at falde ned over ejerens hoved eller, hvad regeringen frygtede mest, blive øde. Det var påtrængende nødvendigt at skaffe nye bygningsemner til veje. Brændt tegl havde været kendt i landet siden 1170, på flere steder fandtes teglværker, men de tilhørte fyrsterne og dreves som domæner (Haderslevhus teglværk, Tønderhus teglværk). Stenene var dyre, transporten uoverkommelig og bondens købeevne mere end ringe. Igennem mange århundreder fandt det nye materiale derfor ingen som helst anvendelse inden for bondestanden. Men i begyndelsen af det 17. århundrede blev nøden så følelig, særlig i Vestslesvig mellem Husum og Ribe, hvorhen tømmeret måtte slæbes fra østens skove eller nedbringes fra Norge, at forsøg med teglstensbygninger måtte prøves og kunne betale sig. Både fra Husum-egnen (Rødemis) og fra Møgeltønder-Ribe-egnen har vi sikre vidnesbyrd om, at teglsten anvendtes til murværk i bøndergårde i tidsrummet 1606–1620. Det var dog kun en såre ringe og meget spredt begyndelse. Sædvanlig muredes vestergavlen og hovedhusets sydside, hvor udvaskningen var størst, men resten af gården henstod vedvarende, ofte i mange slægtled, med bindingsværk og klinede vægge.

I den nærmest følgende tid, særlig efter Wallensteins indfald og oversvømmelsesulykken 1634 blev trangen til nybygninger og grundmur endnu føleligere i disse egne, og igennem resten af det 17. århundrede spores en stadig, om end langsom og svag overgang fra bindingsværk til blandede eller helt grundmurede former. Denne langsomme overgang er let forklarlig. Hidtil havde bygningsvæsenet på landet været en fuldt ud hjemlig industri. Tømmeret hentedes i skoven, tilhuggedes og tildannedes, huset rejstes, klinedes, tækkedes og indrettedes ved bondens eller i det højeste ved landsbyens egne kræfter, og hvis tegl skulle have en fremtid som landligt bygningsemne, måtte det kunne bringes ind under en lignende tilvirkningsmåde. Bonden måtte lære at indrette sin teglovn, at stryge, tørre og brænde sine sten selv.

I den sidste halvdel af det 17. århundrede foregår i denne retning en mærkelig, som det synes, spontan udvikling i Mellemlesvig. Hvor og af hvem de første bondeteglovne er blevet indrettet (som bekendt ganske simple udgravninger i en lerskrænt), formår jeg ikke at oplyse. Umiddelbar påvirkning syd-

Denne gård i Horsted, Hatsted sogn, er opført i 1850'erne af røde mursten. Gården består af én lang længe med bolig i vest, lo i midten og stald i øst, hvortil kommer en vognport til. Denne type er meget gammel og har stor udbredelse i Gøs herrederne og det øvrige Sønderjylland.

fra har ikke fundet sted, thi i hele den saksiske del af hertugdømmet, bortset fra de fyrstelig-gottorpske herredsfogedgårde og møller, kendtes ikke andet end bindingsværk og klinede tavler 1709 og endnu senere; heller ikke forlyder noget om hollandsk påvirkning. 1760 skriver en forfatter³⁰: »Det bliver nu 80 à 90 Aar siden, da en Provst i Bektøft, Hr. Jørgen Boysen, enten ved egen Drift eller og ved det, at han i Tyskland havde bekommet Videnskab derom, som en af de første i disse Egne satte Tegl-Brænderi istand, skjønt af ringe Betydning. Bønderne begyndte da og at brænde Sten, det er siden den Tid bleven i disse vestre Herreder i Haderslev Amt saa godt som almindeligt, at der i hver By er bleven Teglovne, at jeg ikke taler om, hvorledes den Sag er kommen i Brug i Closter, Apenrader og Tønder Amter, hvor man ser propre Bygninger.«

Grundmurede bøndergårde var omkring år 1700 ret almindelige i Haderslev Vesteramt samt Bolderslev Fogderi, der bestod af strøgods i egnen mellem Åbenrå, Tønder og Flensborg. 1709 fandtes også grundmurede gårde i hede-egnen mellem Flensborg og Læk, men grænselinjen for deres forekomst synes herfra at have taget en sydvestlig retning ned til Rødemis ved Husum, hvor de omtrent hører op. I Ostenfjeld sogn kendtes kun bindingsværk, og selv de store og velhavende byer Rantrum og Mildsted havde kun hver én gård

med noget murværk. I egnen nord og nordøst for Husum var tegl derimod i ikke ringe brug, i Skobøl fandtes en bondeteglovn i drift 1709³¹, den mindre halvdel af ejendommene i Hatsted, Skobøl, Wobbenbøl og Horsted havde i hvert fald indflikkede mure, gårdene i Hatsted marsk var også til dels forsynet med brandmur, medens nærliggende byer som Lund (1 af 11), Hockenbøl (2 af 19) og Halebøl (4 af 26) i ringe grad havde gjort brug af det nye materiale. På mange steder er kun selve »stue«-væggen i syd og vest opført af mursten, i andre strækker »brandmuren« sig til loen eller omfatter hovedhusets vestgavl og sydlige langside, sjældnere er den østlige gavl draget ind med, og den nordlige langside er næsten altid klinet eller beklædt med fjæle og planker (Dählen). Af skatelisternes beskrivelser må man nærmest slutte, at grundmur fra først af kun er blevet benyttet til udbedringer på de mest udsatte punkter, således var forholdene endnu i Hatsted-egnen 1709, og blandt de mange 100 gårde og huse, der beskrives, fandtes i det højeste 3 eller 4 med helt grundmurede ydervægge. I store træk har vi altså afgrænset den egn, hvor overgangen fra bindings- til murværk først fandt sted. Som yderpunkter kan sættes Husum, Valsbøl, Bolderslev, Ribe og havet.

Overgangen til grundmur må være foregået med megen energi. Fra en nødvendigheds- er den blevet til en modesag, og til denne har sluttet sig en modeform for hovedhusets murede dele. Landsbyarkitekterne har øjensynlig sat en ære i at undvære træ, i at opføre »Brantmur, der ej behøve en Smule Træ under Bjelkerne . . . således som det nu af hver Mand bruges i disse egne«³². Derfra denne pralende, grelle og ofte frastødende anvendelse af den nøgne sten til indfatninger: de murede fladbuer over døre, luger og glugger, de stive blindinger og høje murkviste over hoveddøren som særtræk i den moderne vestslesvigske husform.

Etnografisk set indeholder huset intet nyt. Kun ydermurene, kun skallen er fornyet om det ældre indendørs-indhold. Det er ingen ny bygningsskik, men en tillem্পning efter et nyt bygningsemne, gammel vin på nye læderflasker, og det er derfor også ganske ørkesløst at strides om, hvorvidt tillem্পningen er frisisk eller dansk. Den er begge dele, den er frisisk i Frisland og dansk hos danskerne, dvs. den har ikke noget med nationalitet at gøre. Den er en lokal modernisme, en stedlig teknik, der tilfældigvis på én gang har udviklet sig hos to sambyggende folkestammer under tryk af fælles byggenød.

Kaster vi endnu engang et blik tilbage på hele denne undersøgelse, får vi til hovedresultat, at hertugdømmet Slesvig 1709 kun rummede to selvstændige hustyper: en dansk og en saksisk. På bygningsvæsenets område har friserne ikke ydet et varigt eller selvstændigt indskud, og deres del af landet må henregnes til den danske bygningsprovins. Til disse to hustyper svarede i store træk ligeledes to gårdformer: en saksisk, der spredte sine bestanddele ud over toften uden nogen regel, og en dansk, der tilstræbte en sammenslutning af længerne omkring gårdspladsen.

H. HEJSELBJERG PAULSEN

Vækkelsen i Bordelum

*Uddrag af hans: Sønderjydske Psalmesang 1717–1740.
Historisk Samfund for Sønderjylland. 1962.*

Sognepræsten i Bordelum Gjøde Lorenzen havde en søn, *Peter Lorenzen*, som sammen med en anden student, *F. M. Barsoenius*, der ligeledes var præstesøn – fra Bargum – i 1733 begyndte at holde pietistiske husforsamlinger, »privat-Haussconventicula pietatis – både i sognet og i omegnen. Et brev fra pastor Andreas Møller i Hanved til Nicolai Brorson af 26. september 1739 skildrer bevægelsen, men det kan i øvrigt også ses som et forsvarsskrift for Barsoenius: »... han har været et velsignet værktøj, ved hjælp af hvilket mange sjæle nær og fjern er bragt fra mørket til lyset. Efter min ringe mening har han fået et stort pund af den kære Gud...«¹. Nu skulle »den sande kristendom« forkyndes. En ung kvinde fulgte dem og udlagde også Bibelen – i overensstemmelse med »egne høje åbenbaringer« – og lærte i husene. Alle tre udtalte nedsættende ord om præsterne, og kvinden advarede folk mod at gå i kirke og til alters, thi det kunne medføre, at man endte i helvede. Også syndfrihedslæren blev forkyndt. Alt dette skabte selvfølgelig uro og strid i sognet. Gjøde Lorenzen døde i 1734, og da Peter Lorenzen stillede sig til valg i 1735, protesterede flertallet i sognet imod valget. Ligesom i Rinkenæs hidlokkede røret i sognet både *mähriske brødre* og *svenske separatister*. Også præstens egne folk var ikke uden skyld i, at bevægelsen gled ud i en afsporet subjektivisme.

Men midt i det hele døde Lorenzen, 27 år gammel.

Det var således under vanskelige forhold, at den unge kandidat *J. W. Hansen* i 1737 overtog embedet. Her var brug for en erfaren mand, som med myndighed kunne og ville styre en fast, kirkelig kurs, men Hansen var mindst af alt en sådan opgave voksen. Kvinder »med store naturgaver« synes at have spillet en stor rolle i konventiklerne, indtil en vis *Fischer* – fra Lübeck – dukkede op i Bordelum og tog ledelsen. Modstanderne i sognet lyste han i band, og på stående fod kunne han bedømme et menneske og afgøre, om det var på vej mod himmel eller helvede. Fischer talte »både sandt og falskt«, også ud fra egne drømme og åbenbaringer og førte således vækkelsen videre mod separatismen. Præsterne, som advarede imod ham, blev udsat for nye angreb; i stedet for at leve i vellevned skulle de »vandre som apostlene«, gå dårligt

klædt og slutte sig til de hellige og være Guds børns sande venner. Den nye unge præst, pastor J. W. Hansen, lod sig rive med.

Fischer holdt sine forsamlinger i præstegården, hvor han fremstillede sig selv som profet, udsendt af Gud for at forkynde det sande evangelium. Præsten tålte disse natlige sammenkomster og greb heller ikke ind, da Fischer »absolverede« en ung pige ved at kysse hende. Vækkelsen udartede mere og mere til en uappetitlig blanding af erotik og afsporede religiøse følelser.

Men det blev værre endnu, da en student, *David Bähr*², kom til Bordelum i 1738. Han nøjedes ikke med at lade sig kalde profet, men foregav at være *Messias* og forkyndte, at ingen kunne komme til Gud uden ved ham. »Han blandede mange herlige sandheder ind i sin tale, så at der var en fortryllende kraft deri til at tale til menneskets gemyt«. Bähr synes at have haft megen magt over kvinder, og det gik efterhånden så vidt, at flere gifte kvinder forlod deres mænd og fulgte ham. *Nu var de fuldkomne og syndfri*. Hovmod og religiøsitet og – først og fremmest – erotik indgik nu i en sælsom forening hos disse mennesker, for hvem »det indre lys« og egne tilskyndelser var højeste lov. »De kalder kirken for en stenhob og et djævelens hus. De forkastede helt og holdent alle sakramenter og arbejdede under gudstjenesten. Deres indbyrdes kærlighed overgår – efter hvad de hævder – langt den ægteskabelige kærlighed og hengivenhed, og denne kærlighed beviser de ved en usømmelig kælen og et gejlt kysseri og derved et højst anstødeligt og liderligt samleje«³. Genfødte mænd og kvinder, der var rensset ved Jesu blod, måtte og burde kysse hinanden i flæng (»hellige kys«), thi de var uden synd, og for de rene er alting rent (de yndede at henvise til Romerbrevets 16. kapitel, vers 16).

Var et menneske ret omvendt, var det løst fra ægteskabets lænker og måtte leve med andre i »helligt ægteskab«. Over for forhørskommissionen, som blev afholdt i 1739, fremsatte medlemmerne deres syn.

Dorothea Lorenzen blev forhørt den 25. februar: hun går ikke i kirke. Hun følger Guds stemme inden i hende selv. Ægteskaber, som de almindeligvis er, er ikke hellige ægteskaber. Hvad man skal mene om samleje, kys osv., derom vil hun ikke stå nogen til regnskab. Men hun ved, at de ikke er gået for vidt i dette. For den rene er alting rent. Hvis hjertet og sanserne er åndelige, så er det alt sammen ingen synd.

Marten Brodersen forklarede, at hans hustru havde forladt ham og holdt til i konventiklerne. Han vidste, at hun kyssede mændene.

Jomfru Lorenzen ville nok gå i kirke, hvis alt var som i apostlenes dage. Den retfærdige har Gud ikke givet en lov. Gud giver hende alle tilskyndelser. At Bähr lever sammen med hendes søster er hende velkendt.

Johann Schmidt var en af lederne i Bordelum: Kirkens bibel er ikke Guds ord, »hvis ikke det bliver levende i sjælen«. Han går ikke til alters, da det kun er for Jesus venner. Han kunne ikke holde nadver med andre folk, som gik derhen i flæng. At søstre og brødre kysser hinanden, er ingen synd. Hvad sam-

leje angår, ved han ikke, om det er synd. Det måtte enhver afgøre med sig selv. Han vil ikke være deres dommer. At en søster sover hos en broder, er ikke hor, men hvis det blev gjort i Gud, var der intet anstødeligt i det, thi for den rene var alt rent. Hvis Gud sagde det til ham, ville han vel også gøre det. Hos Guds børn er der ingen kødelige lyster. Han selv er nået videre end Paulus – han citerer Romerbrevet 7,14 – thi han ved om sig selv, at han nu er syndfri. Kristus har han kun brug for som den, der leder ham og giver ham tilskyndelse.

Johannes Petersen og Marie Petersen: Den, som har troen, har ingen synd. Hvis Gud siger det, er det ikke synd, hvis brødre og søstre sover hos hinanden. Thi hvad der sker i forening med Gud, er godt. En kvinde er ikke bundet til manden, hvis Gud siger det. Man måtte gøre, hvad Gud viste en.

Andreas Magnussen, 23 år, avlskarl hos pastor Hansen: Kirken er kun af sten. Forsamlingerne er de rette. At brødre og søstre kysser hinanden, er godt. Når Gud siger dem det, kan de godt sove sammen.

Karen Broders regner heller ikke med »alt det ydre«. Åndens stemme er det afgørende. Alt er tilladt, når det er Guds vilje. Hun selv er uden synd. Bährs optræden er ret og rigtig. Den ydre lov er afskaffet⁴.

Nu havde udviklingen nået det punkt, hvor øvrigheden så sig nødsaget til at gribe ind. Bähr og to af de lokale ledere blev dømt til tugthus. Barsoenius blev dømt til tugthusstraf, men siden benådet. Konventiklerne blev forbudt. Ville deltagerne i disse ikke rette sig efter landets love, måtte de forlade landet. Pastor Hansen selv, som havde vist sig ganske ude af stand til at forestå sit embede, blev forflyttet til Holsten.

»Bordelumer Rotte« forblev kun en episode, lokalt begrænset til et enkelt sogn og dets snævraste omegn. Men det var på høje tid, at denne både religiøs og moralsk afsporede bevægelse blev standset, thi dens ledere havde allerede begyndt at drive agitation i andre egne.

DR. JOHANNES JENSEN

Pastor Hans Hansen i Fjolde og de politiske hændelser i årene 1848-51

Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1955 3. Jahrgang

Pastor Hans Hansen i Fjolde er på mange måder en interessant personlighed og vigtig til forståelse af sin tid. Da han virkede som præst i Fjolde i det for vor slesvigske hjemstavn så hændelsesrige og afgørende tidsrum 1845-51, vil en undersøgelse af hans livsskæbne være på sin plads, og det så meget mere som det vil vise sig, at hans måde at tænke og handle på genspejler de træk, som blev afgørende for vor hjemstavns fortid og fremtid.

Hans Hansen blev født i Husum den 4. oktober 1797 som søn af en brøndehandler. Han tilbragte sin barndom fra 1804 til 1810 i hermhuternes brødre-menighed i Christiansfeld og blev der sat i lære hos en bager. Han fortsatte dog ikke dette håndværk, men studerede fra 1821 teologi i Leipzig og Kiel. Det må være hermhuterne, som har givet ham forudsætninger for dette studium, ligesom han også var blevet anbefalet af dem i Leipzig, men han vendte sig senere mod brødre-menigheden i flere stridsskrifter¹. Fra 1825 til 1845 var han sognepræst i Simonsberg i Ejdersted. Fra 1845 var han sognepræst i Fjolde, til han i 1851 blev afskediget med pension af den danske regering.

Pastor Hansen var en retlinet og særpræget karakter, som ikke bare var sjælesørger, men også tog sig af sin menigheds timelige vel, og dermed gled han ind i den politiske strid. Så stædig som han var i at følge de mål, han engang havde holdt for rigtige, havde han for det meste kun ringe held i disse sager.

Som sognepræst i Simonsberg prøvede han på at skaffe sin menighed økonomisk fremgang ved at foreslå, at man skulle anlægge en havn ved Simonsberg med jernbaneforbindelse til Flensborg. Denne fantastiske og helt igennem uigennemførlige plan gjorde han sig til talsmand for i flere artikler i aviser og i en skrivelse til kongen. Generalsuperintendent Callisen ytrer sig derom i sin karakteristik af Hans Hansen i anledning af hans valg til sognepræst i Fjolde i 1845:

»Pastor Hansen i Simonsberg har ganske vist blandet sig i mange sager. Derved er han for mange kommet til at stå i et uheldigt lys, både ved at han gjorde det, og ved måden han gjorde det på. Men alt, hvad han har foretaget

sig, har han gjort ud fra den overbevisning, at det hørte med til hans pligter. Han har aldrig haft egennyttige hensigter dermed, men har især haft sin fattige menigheds vel for øje, og kun ved sit store ukendskab til verdens og dens forhold har han taget meget klodset på mangt og meget og prøvet på at gennemføre det.

Men ved siden af er han en ret god og en i sandhed kristelig prædikant, en trofast sjælesørger og de forladtes hjælper. Han ville næppe have ønske om at forlade sin lille fattige menighed, hvis ikke han blev tvunget af økonomiske trængsler, som han ikke har skildret for mørkt i sin ansøgning, og menigheden har meget at takke ham for.«²

Kendetegnende for fattigdommen blandt tidens præster er det, at han endnu efter 20 års virke som præst i Simonsberg havde læsegæld i Kiel. Men Fjolde sogn kunne lønne sin sognepræst bedre, og derfor havde der meldt sig 38 ansøgere til embedet efter den afdøde pastor Deckmann. Af disse blev Hans Hansen endelig valgt. Heller ikke her i Fjolde holdt han sig bare til sit sjælesørgerembede, men interesserede sig for menighedens økonomiske vel og dens stillingtagen til politiske hændelser. Således skriver pastor Reuter i Fjoldes »Kirchenchronik«: »Han har vel været den første til at tage fat på udskiftningen af sognets jorder. Herved skete der et stort fremskridt i deres dyrkning.«

I kirkearkivet i Fjolde gemmes nogle blade med optegnelser fra hans hånd, der skildrer hændelser i sognets liv fra nytår 1847 til 20. april 1848, som særligt er interessante ved pastor Hansens stillingtagen til den politiske udvikling. Først fortæller han om høstudbyttet det forrige år, om kornpriserne og om branden på en stor gård i Østenå, som kaldtes »To Marnes«, og som nu bebos af Claus Jensen. Ved branden blev »fire store heste, 28 stykker stort hornkvæg, 3 kalve, 7 får og dertil meget indbo og store forråd af levnedsmidler osv. flammernes bytte. Ved Guds nådige tilskikkelse bar vinden fra. Ellers ville hele Østenå være blevet luernes rov«.

Men så kommer en indførelse, som fører hans i forvejen kraftige pen kradsende i store sving hen over papiret og får den til at klatte af begejstring. Det var den største oplevelse i hans liv. Kongen selv, Christian 8., kommer på sin sommerrejse gennem Fjolde sogn, og det bliver ham, pastor Hansen, som skal holde talen ved modtagelsen:

»Lørdag den 31. juli 1847 skete det, at Hans Majestæt Kong Christian 8. og Hendes Majestæt Dronning Caroline Amalie med følge kom gennem vort sogn Fjolde på deres rejse fra København over Flensborg og Husum til Før. På sogneskillet i nærheden af kroen Paulsgabe (sædvanligvis kaldt Paulschap) havde vi rejst en æresport med indskriften »Das Kirchspiel Viöl« (Fjolde sogn). Efter at hr. kammerherre og amtmænd von Krogh havde forestillet nogle af sognefogderne fra Bredsted amt for Deres Majestæter (kun nogle af dem havde indfundet sig, desuden var samtlige civile embedsmænd i Bredsted amt mødt: landfoged Carstens, aktuar Markoe, amtsforvalter Bahnsen, som

dog ikke blev forestillet), blev jeg, stedets præst, af hr. kammerherre og amtmand von Krogh forestillet for Deres Kongelige Majestæter, som sad sammen i en vogn, dronningen til højre og kongen til venstre, og jeg holdt følgende tale til I I K K M M (Ihre Königlichen Majestäten, Deres Kongelige Majestæter): Endnu aldrig er det sket, at en konge og en dronning er rejst gennem Fjorde sogn. Deres Kongelige Majestæt, Fjorde sogn udmærker sig ved, at det holder fast ved alle gamle sædvaner, altså også ved den gamle kærlighed og troskab og hengivenhed for kongen og hele det kongelige hus. I det omfang tidens korthed og omstændighederne tillader det, har sognets indbyggere og foresatte ikke villet lade denne gladelige anledning til at lægge beviser på deres gamle troskab og hengivenhed for dagen gå ubenyttet hen, og der times mig, stedets præst, en ikke ringe glæde ved i denne anledning at måtte være tolk for dette sogns og dets foresattes sindelag. Deres Kongelige Majestæter beder jeg om at beholde Fjorde sogn i venligt minde.

Foran æresporten havde en æresgarde bestående af samtlige bondefogeder fra hele sognet og nogle unge folk gjort front, og da talen var til ende, udbragte sognefoged Matthias Andresen et trefoldigt leve for kongen og landsfaderen og dernæst et trefoldigt leve for dronningen og landsmoderen. Imedens forføjede jeg mig til min vogn, som var tilsagt netop i denne anledning (det var Claus Lorenzen fra »To Mattres« i Lyngsted, der havde denne kørsel), og efter at majestæternes leve var udbragt, ilede jeg med æresgarden forud for det kongelige vogntog. Ved siden af den kongelige vogn red til højre sognefoged Matthias Andresen, til venstre halvgårdejer Albert Andresen i Bondelum. I lidt mindre end en halv time, fra kl. 10,30 til 11,00 blev vejen mellem æresporten og kroen Akebro tilbagelagt. Her gjorde æresgarden igen front, og kongen lod gøre holdt. Kongen spurgte: om Fjorde sogns skel var her? Jeg svarede: at Fjorde var et stort sogn, og at jeg, stedets præst, havde en stor menighed. Kongen spurgte mig igen om, hvordan jeg befandt mig, og hvordan jeg havde det her i Fjorde, og da jeg svarede, at det vel gik mig her så godt, som jeg kunne ønske det noget sted på jorden, så bevidnede kongen sin glæde over det. Endelig spurgte kongen om høsten og takkede for det venlige sindelag, som Fjorde sogn havde lagt for dagen over for ham, kongen. Jeg svarede, at ligesom den Allerhøjestes velsignelse nu hvilede på høsten i det ganske land, således ønskede menigheden, at Guds velsignelse måtte hvile på kongen og på hele kongens hus, og at den guddommelige velsignelse måtte ledsage de Kongelige Majestæter på den nuværende rejse.

Efter at jeg endnu en gang havde bedt kongen have Fjorde i venligt minde, fortsatte det kongelige vogntog under livlige hurraråb. Såvel ved æresporten som ved Haselund havde der indfundet sig talrige tilskuere, men den stærkeste stemmel var dog ved Akebro. Der blev ringet med kirkeklokken under hele kongens rejse gennem Fjorde. Men dels på grund af den stærke vestenvind,

Kaart i 1/120 000 sand Størrelse over Slesvigs Fastland og Als i VI Blade. Efter Krigsministeriets Befaling recognosceret i Aarene 1851 til 1854 af Officerer af Armeen paa Grundlag af Videnskabernes Selskabs Opmaalinger. Bearbejdet og udgivet af Generalstaben. Udsnit af kort III, udgivet 1858, og kort V, udgivet 1857 i originalens størrelse. Reproduceret med tilladelse af Geodætisk Institut (A.131/68).

Herreder og amter afgrænses ved punkt-streg-linier. Bredsted amts grænser er de samme som det gamle Nørre Gøs herreds, sønden om Soholm i nord, vesten om Sillerup og Jørl i øst og sønden om Fjorde langs Arlå.

Husum amt adskilles ved punkt-streg-linjer i Nørre herred (Hatsted herred) med grænse østen om Olderup til Sønder herred (Mildsted herred). Svavsted fogderis grænse går lige sønden om Vindert. Til Husum amt hører Südermarsch og Simonsberg.

Hvor Christian 4.s værk lå i havet på Mejers kort, ligger nu Sophie Magdalene kog, Desmercieres kog og Reussen kog, som alle blev inddiget i 18. århundrede. Vejen fra Bredsted over Breklum til Trelstorp var vel aftegnet på Mejers kort, men ikke som her dens fortsættelse over Norsted, Fjorde, Bjerrup og Bondelum til Solbro. Men vejen har været til lige siden bronzealderen.

Ved Solbro kommer som noget helt nyt Kong Frederik VII's Sydslesvigske Jernbane fra Flensborg over Husum og videre til Tønning fra 1854. En stiklinie udgik fra Øster Orsted til Klosterkro ved Slesvig og førtes på en bro over Trene ved Holm, men den er ikke medtaget her på kortet, fordi preusserne i 1868 lagde skiftestationen ved Jydbæk nord for Slesvig og nedlagde linjen Øster Orsted – Klosterkro.

Af vigtige ændringer siden kortets første udgivelse i 1857–58 må også nævnes den vej, som fra Husum går lige gennem Hatsted marsk til Bredsted. Den blev først bygget 1858–59. Dette viser, at generalstabskortet i den form, som ligger til grund her, først kan være trykt efter den tid, omkring 1870.

Om stednavnene oplyser kortet: »Retskrivningen bestemmes efter den nuværende Udtale henført til sin Oprindelse; Udtalen søges i Egnen. Oprindelsen i ældre Skrifter eller i Etymologien. Overgangssproget og de blandede Sprog i flere Egne har dog gjort det umuligt strengt at gennemføre denne Regel«. Det er første gang, at den levende, mundtlige, danske overlevering af stednavne i Gøs herrederne i stort tal fæstnes i skrift.

FLENSBO RG AMT

BREDSTED AMT

HERRED

BREDSTED

Folsted

Lørested

UGLE HED

UGLE

BREDSTED AMT

HERRED

HATSTED

MARSK

Olderup

Hoffjorde

Bjerrup

Bondelum

Vobbenhø

Hatsted

Olderup

Mose

Fjellerup

Oster Orsted

Vireja

Halebøl

Skobøl

Hokkenbøl

Svesing

Brandenburg

Fester Orsted

Jørde

HUSUM

Mildsted

Oldersbøl

Winnert

Hollingsted

Simonsberg

Obbens Kog

Agelicheit

Dammkø

Winnert

Wilde moor

Tollenmoor

Ulvesbøl

Barnemoorkog

Wilsdorf

Wilsdorf

Wilsdorf

Wilsdorf

Wilsdorf

Oldenswort

Reimersbøl

Reimersbøl

Reimersbøl

Reimersbøl

Reimersbøl

Reimersbøl

som bar fra, dels på grund af vognrummelen fra de mange køretøjer kunne man intet høre af klokkeringningen på landevejen.«

Her foreligger der altså en skildring af, hvorledes man omkring midten af forrige århundrede modtog sin konge i Fjolde, med mange interessante enkeltheder, som vi i dag smiler ad, men som man dengang tog alvorligt, i hvert fald pastor Hansen, for vi ved fra vort lands historie, at den holdning, som pastor Hansen indtog som den begejstrede og ærbødige undersåt, absolut ikke mere var almindelig. Den 7. juli 1846 havde kong Christian 8. bekendtgjort det såkaldte »Åbne brev«, i hvilket der blev fastsat en fælles arvefølge for Slesvig og Danmark, og i denne handling kunne man skimte en hensigt om en dynastisk forbindelse, og dette fremkaldte i Slesvig-Holsten en dyb mistemning, og netop på denne rejse blev han næsten overalt modtaget med tavs afvisning. I denne henseende var Fjolde sogn en undtagelse. Fjoldeboerne hang, fordi de boede i en afsides egn, virkeligt meget stærkt fast ved det overleverede og var endnu ikke i stand til at reagere på politiske hændelser og ændringer. Pastor Hansen var kendt som kongetro og havde i 1840 endog fået tildelt en ros fra det kongelige kancelli for sit loyale forfatterskab, og hans holdning og indflydelse skal nok også have haft sin virkning. Men i pastor Hansens optegnelser kan man dog også spore noget af de begyndende vanskeligheder mellem kongen og hans slesvigsk-holstenske undersåtter. F. eks. var kun nogle sognefogeder i Bredsted amt kommet for at tage imod kongen, og til sætningen, at Fjolde sogn »holder trofast ved alle gamle sædvaner«, føjede han udtrykkeligt: »altså også den gamle kærlighed og troskab og hengivenhed for kongen og hele det kongelige hus«. Det er en hentydning til den reaktion, som det »Åbne brev« havde udløst i andre egne.

Det ser næsten ud, som om himmelen ville afkræfte de ønsker om velsignelser, som pastor Hansen havde taget afsked med kongeparret med. Ligesom den Herrens velsignelse nu i høsten hvilede over det ganske land, således ønskede menigheden, at Guds velsignelse ville hvile på kongen og hele det kongelige hus, havde han sagt den 31. juli, og nu lyder hans næste indførsel: »I juli og august måned i dette år 1847 herskede der en usædvanlig stor tørke. Selv de ældste folk kunne ikke mindes en så lang tørke og en så stor solhede.« Det så altså ikke ud til, at den Allerrhøjestes velsignelse hvilede hverken over høsten eller over kongen og hele det kongelige hus, for allerede et halvt år efter, i januar 1848, døde Christian 8., og samtidig med, at Frederik 7. besteg tronen, indtrådte de hændelser, som sammen med følgerne af den franske februarrevolution og oprettelsen af den ejderdanske regering i København førte til, at hertugdømmene Slesvig og Holsten rejste sig mod hertugdømmets indlemmelse i kongeriget. Rejsningens første dage er ligeledes beskrevet i pastor Hansens optegnelser. Når vi husker hans kongetro holdning, undres vi ikke over, at han afviser slesvig-holstenernes foretagender.

Han skriver, at landfoged Carstens fra Bredsted rejste gennem Fjolde til Slesvig den 23. marts, og at han allerede samme nat kom tilbage. Den 24. besluttede en stor folkeforsamling i Bredsted især, »at der af hver plov i hele Bredsted amt med dets enklaver skal ydes en frivillig skat af 30 daler kurant pr. plov til brug for det øjeblikkelige behov.

Om lørdagen blev der holdt en forsamling af de mænd, der betalte plovskat her i vort sogn, og de nægtede på det bestemteste at betale denne såkaldt frivillige skat på 30 kurantdalere pr. plov, især fordi denne skat dog kun ville komme de frisiske sogne i Bredsted amt til gode, og fordi man i nødsfald ville overlade os til vor skæbne uden at yde os hjælp, så at vi alligevel helt alene måtte drage omsorg for opretholdelsen af ro og sikkerhed i vort sogn. Ved krigens udbrud tjente fire reservister ved den danske armé, mens nitten reservister var i den slesvig-holstenske hær. Til frivillig militærtjeneste har ikke en eneste meldt sig fra Fjolde sogn, og de indkaldte efterfulgte også kun nødigt indkaldelsen til Rendsborg.

Dernæst pressede Bredsted på for at få dannet en regelret landstorm og for at få alle våbenføre mænd indøvet i våbenbrug med det formål at holde danskerne ude af landet eller for at drive dem ud. I denne henseende var fjoldeboerne meget koldsindige og lunkne. Til sidst ville man dog gøre noget for et syns skyld. Dog da dukkede danskerne op i rette tid, og der blev intet som helst af folkevæbningen. Frivillige ydelser af foder, levnedsmidler og heste, som man ønskede fra Rendsborg, undlod man ligeledes helt og holdent her i Fjolde sogn. Vort sogns optræden blev fra mange sider udskreget som helt upatriotisk, og sognet måtte høre mange spottende ord og fik en fjendtlig stemning til at røre sig i nabolaget.«

Uden tvivl har pastor Hansen øvet en stor indflydelse på sognefolkene, som havde ringe sans for de politiske hændelser, og som med deres vedholden ved det nedarvede var modstandere af alt nyt, ligegyldigt hvorfra det kom, og især da når det gik ud over pengepungen. Den 6. maj kom en kommission fra den provisoriske regering til Fjolde med det ene formål at undersøge sognets »patriotiske optræden«. Pastor Hansen blev »forhørt og gjort opmærksom på, at når det drejede sig om at give til patriotiske formål, så havde disse gaver krav på at blive anbefalet, også selv om der ikke var tale om at få direkte andel i nytten«. Denne klassiske definition af patriotiske gaver var formet med henblik på nægtelsen af den frivillige skat. Men hvad skulle de gode fjoldeboer, som endnu var ganske upolitiske, forestille sig ved »patriotiske gaver«?

Desuden blev pastor Hansen opfordret til at undgå, at hans prædikener kunne tydes, selv om det også kun skete ved misforståelser, som om han ville føre sin menighed væk fra hengivelsen til hertugdømmene. Derefter måtte Fjolde sogn også yde flere rekvisitioner³.

Helt og aldeles svarede Fjolde sogn nu i virkeligheden ikke til pastor Han-

sens politiske ønskedrøm. To unge mænd, som ved krigsudbruddet gik på seminariet i Segeberg i Holsten, tjente frivilligt i den slesvig-holstenske hær – en af dem, Claus Theodor Jessen, havde efterkommet indkaldelsen til Rendsborg i bestyrelseskommissionens tid og til trods for dennes protest – og dette gav anledning for pastor Hansen til at nægte dem understøttelse fra Lorenz Jensens legat. Og i 1850 er der også 120 underskrifter fra Fjorde sogn på en petition fra Bredsted amt og flække, som kræver ophævelse af bestyrelseskommissionen. I petitionen kritiserer man bestyrelseskommissionen for, at den stræbte efter »ikke blot at foreholde os det, som vi har tilkæmpet os siden rejsningen, men også at løsne det gamle bånd, som knytter os til Holsten og dermed til Tyskland. Vi er rede til også i fremtiden at holde fast ved vore gamle rettigheder. Siden våbenstilstandens begyndelse har vi måttet nøjes med at værne disse rettigheder ved passiv modstand«⁴. Dermed havde en betragtelig del af fjordeboerne for første gang bekendt sig til den slesvig-holstenske bevægelses mål, så vidt det drejede sig om at værne den gamle retstilstand. (En tidligere petition, som indeholdt en udtrykkelig bekendelse til Tyskland havde de endnu ikke underskrevet). Dermed havde de vendt sig mod de første varsomme fordanskningsforsøg, som kunne mærkes allerede under bestyrelseskommissionen, hvis danske medlem, Tillisch, havde den største indflydelse.

Om krigshændelserne i 1848 fortæller pastor Hansen nogle enkeltheder, så vidt som de har fundet sted i Fjorde sogn. Den 9. april kom tre frivillige fra Husum by til Fjorde. Blandt dem var der en søn af advokat Storm – en broder til Theodor Storm – som bragte budskabet om det slesvigsk-holstenske nederlag ved Bov.

Derefter kom frikorpset Bracklow på 44 vogne, som var rekvireret i Handved og omegn, igennem sognet. »Der hændte ikke nogen noget ondt«. I løbet af ugen tog en lille afdeling danskere kvarter i Jørl, »og desuden så man fra Bondelum mark danskere og fik at vide, at de danske soldater opførte sig meget ordentligt, at de ikke rekvirerede noget, og at de betalte alt, hvad de krævede, på stedet. Efter disse efterretninger var man her i almindelighed indstillet på, at man ville tage godt imod danskerne, hvis de kom her til Fjorde.«

Derefter rykkede danskerne langsomt fremad og dukkede op i Fjorde den 16. april, netop da konfirmationsgudstjenesten gik for sig. Derved blev denne »i nogen grad forstyrret, foruroliget og afkortet. Danskerne optrådte meget fredeligt og gav ikke anledning til nogen som helst klage. De blev også så vidt muligt godt beværtet af landsbyens beboere«.

Manuskriptet ender så midt i en sætning, som oprindelig har sluttet på et andet blad, som dog er gået tabt, så vi ikke får mere at vide om krigens videre hændelser, således som de skete i Fjorde. Men vi ved dog mere om pastor Hansens videre skæbne, fordi han ved sit forhold til den politiske udvikling har skabt sig et navn både på dansk og tysk side. I 1850 forfattede han et skrift mod superintendenten for den sydlige del af Slesvig, Nielsen, som var

slesvig-holstensk sindet, og som havde understøttet præsternes passive modstand mod bestyrelseskommissionens anordninger.

Samme dag, om bestyrelseskommissionen blev ophævet, den 13. juli, kort før krigen atter udbrød, blev pastor Hansen på grund af sin danske indstilling hentet af borgere fra Bredsted på foranledning af landfoged Carstens. Ved det første forsøg havde han gemt sig og blev ikke fundet, og den 20. juli blev han sendt til Pløn. Men dernede holdt man ham ikke fast ret længe, og efter fire uger vendte han over Lübeck og København igen tilbage til Fjolde.

Efter at rejsningen var mislykket, herskede danskerne igen i Slesvig-Holsten og forsøgte nu at bringe Slesvig i den nærmest mulige forbindelse med Danmark for at gøre det dansk. Det vigtigste skridt på denne vej var indførelse af dansk skolesprog og afvejslende dansk og tysk kirkesprog i de såkaldte blandede distrikter den 7. februar 1851. Det var regeringens mål at indføre rigsdansk som kultur- og skriftsprog i dette område, hvor det højtytske kirke- og skolesprog eksisterede ved siden af det danske og delvis også det plattyske folkemål. Kun ved hjælp af det rigsdanske sprog kunne slesvigerne blive sig nationalt bevidste som danske, for de bøger, som havde givet danskerne deres bevidsthed som folk, og som i Nordslesvig havde vækket danskheden, var rigsdanske.

Til at begynde med stillede pastor Hansen sig til rådighed for disse bestræbelser på at fordanske landet. Således skriver han i månederne april til juli 1851 til professor P. Hjort i København: »Jeg er overbevist om, at det er muligt at gøre det danske sprog (og hermed mener han det danske kultursprog) til det normale kirke-, skole- og forretningssprog her i Fjolde. Jeg har opfordret til at gå til sagen med alvor og tilbudt hele min personlige indflydelse på sindene for at få bragt sagen til udførelse. Man må indgyde både børn og voksne kærlighed til det danske sprog. Det er min opfattelse, at man ikke skal sky nogen som helst omkostninger for at få det danske sprog til at slå rod i det mindste i ét sogn her i den sydlige del af hertugdømmet og således opbygge et åndeligt og gejstligt Danevirke.«

Den 16. maj 1851: »De er sikkert af samme mening som jeg, at man bør indføre det danske sprog på en sådan måde, at folk bliver glade for det og får det kært, og at de bliver sig bevidst som danske. – Frem for alt må vi have gode skolebøger og gode skolelærere. – Den væsentligste mangel er, at det danske skriftsprog her er aldeles ubekendt.«

Den 31. maj 1851: »Først og fremmest min varmeste tak for de to sidste sendinger. Intet kan være mere virksomt til udryddelse af alle fordomme mod det danske skriftsprog end uddeling af bibler, testamenter og katekismer.«

Efter hvad pastor Hansen skrev, var der i menigheden en stor efterspørgsel, ja, de agtværdigste personer i menigheden benyttede denne lejlighed til at få danske bøger. Ved et møde med de 14 kirkeforstandere ytrede disse ønske om at måtte tage nogle af de danske bøger, som var lagt frem i mødeværel-

set, med til deres naboer og slægtninge, og kirkeforstanderne forlod mit hus belæst med bøger ligesom gymnasieelever forlader deres latinskole.«

Men allerede den 17. juni beklager han sig over, at »der fra ministeriet endnu ikke er sket det mindste for at ansætte danske skolelærere. Det er et ulykkeligt forhold, at folkesangen uden for kirken helt igennem er tysk, og at man slet ikke kender danske sange. Så længe ungdommen, når den vil synge, som nu faktisk er tvunget til at synge tyske sange, for den har jo ikke andre sange og kender ikke andre sange, så længe kan der heller ikke være tale om en fuldstændig indførelse af dansk sprog.«

Den 1. juli 1851: »Dog er det mig mere om skolelærere at gøre end om bøger, og jeg må på det bestemteste klage over, at regeringen ikke drager omsorg for at udnytte de gunstige omstændigheder.«

Professor Hjort i København har dog i sit skrift »Rüge einer Lüge«⁵, som disse brevcitater er taget fra, kun aftrykt dele af pastor Hansens breve, og derfor får vi ikke noget at vide om de bevæggrunde, som pastor Hansen havde for at stille sig til rådighed for den danske sprogpolitik, for han var jo tysker og hans brevveksling med professoren i København blev meget betegnende ført på tysk.

Nøglen til forståelse af pastor Hansens optræden er hans ubetingede kongetroskab. Han tænkte stadig i de gamle, helstatslige rammer. Hans loyalitet mod den danske konge støttede sig på Kongeloven, og den var nært knyttet til religiøse forestillinger om kongedømmet af Guds nåde. Derfor var kongen for ham urørlig og enevældig. Dertil kom, at kongen for ham var kongen af Danmark. Han følte sig altså som dansk patriot, selv om han selv var tysk af dannelse og tysktalende. Men i dette var der i den helstat, hvor tyske og danske følte sig som undersåtter af den samme konge, ingen modstrid. Ud fra denne tankegang skal man forstå hans holdning ved modtagelsen af kongen ved dennes gennemrejse, hans modstand mod hertugdømmernes opstand og også hans optræden i sprogsagen, som vi skal se det ud fra de argumenter, han brugte, da han senere tog afstand fra den danske sprogpolitik.

Men hans tankegang, som for øvrigt dengang endnu fandtes i store kredse af den slesvigske befolkning, var i modstrid med de herskende strømninger i tiden, som gik ud på en indskrænkning af kongens enevælde ved hjælp af en fri forfatning. Til denne politiske bevidsthed sluttede sig en national. De tyske slesvigere ville ikke være kongen af Danmarks undersåtter, og danskene ville gerne have, at slesvigerne også blev danskere, og det skulle sprogreskripterne hjælpe med til. Pastor Hansen sluttede sig til disse anstrengelser, fordi han troede, at det var kongens vilje, og at det var gavnligt for den danske konges forhold til hans undersåtter, hvis også de talte dansk. Når han derfor i sine breve til professor Hjort omtaler sine fjoldeboere som danskere, så mener han dermed først og fremmest, at de er kongen af Danmarks

undersætter og danske patrioter i gammeldags forstand. Men han havde en egen forestilling om, hvorledes man kunne indføre det danske sprog, uden at dette kom til at føles som noget påtvungent og derfor ville fremkalde modstand. Han krævede, at man gik så langsomt og forsigtigt frem som muligt. Frem for alt burde man begynde med skolen og bygge videre på dette grundlag.

Derfor er han en modstander af at prædike afvekslende dansk og tysk, for den rigsdanske prædiken ville slet ikke blive forstået. Han gør det ganske vist to gange, men kun for at vise, at han er i stand til det. Kirken var ganske vist ved denne lejlighed fuld af folk, »men man siger, at det kun har været af nysgerrighed«. Men i løbet af månederne august og september 1851 må pastor Hansen langsomt have fået færtten af den egentlige mening med disse danske forholdsregler, for i et brev til kirkevisitatorerne af 29. september 1851 hedder det nu:

»I almindelighed, med meget få undtagelser, anser indbyggerne i sognet det for en sand straf for sognet, at det danske sprog skal indføres her, og mangel en spørger oprigtigt sig selv, hvormed sognet har forbrudt sig over for kongen, når det nu skal straffes så hårdt, og hvem der vel har en sådan magt, at han kan befale over, i hvilket sprog Guds ord skal høres. Jeg vover at sige, at næsten intet sogn i det danske rige holder så meget af og holder så fast ved alt, hvad der er gammel sæd og skik, som Fjorde sogn, og til gammel sæd og skik hører i særdeleshed det tyske kirke- og skolesprog. Mangel en siger sit hjertes oprigtige mening, når han spørger: Hvorfor kan man ikke være en lige så tro undersåt og kongen hengiven på tysk som på dansk?

Hvis det danske sprog bliver indført her i sognet med magt, på upassende måde og ved en ligefrem junkeragtig behandling, så vil der ikke kunne opnås andet, end at alle hjerter vender sig fra deres konge og landsfader og al øvrighed, og at alle sind bliver ophidset mod Danmark, og at det danske sprog bliver fuldstændigt udryddet her i sognet, thi øksen ligger allerede ved træets fod. Og det værste er, at vor kirke vil komme til at stå tom, og således vil Guds rige iblandt os blive lagt øde. Dette vil virkelig ske, hvis indførelsen af det danske sprog skal begynde med, at der afvekslende skal prædikes den ene søndag på tysk og den anden søndag på dansk. Der er mange, der ikke kan tro på, at det virkelig er regeringens alvor at indføre det danske sprog, og de mange rygter om den modstand, som denne indførelse vækker overalt, er meget skadelig. Men hvis alvor parres med skånsomhed, og man fjerner alt, som ligner tvang, så tror jeg, at det danske sprog kan indføres i Fjorde sogn, uden at det vil støde på virkelig modstand.«⁶

Men man hører ikke på hans advarsler og prøver fremdeles at gennemføre indførelsen af dansk sprog på en junkeragtig måde. Med dette tillægsord mentes især amtmand i Bredsted Johannsens fremgangsmåde. For denne var det i grunden lige meget, om det danske sprog blev indført eller ikke, men

»det er Regjeringens Villie, at det skal være dansk, og om det skulle vil altsaa ikke raisonnere.«⁷

Han var ogsaa modstander af ethvert mådehold ved gennemførelsen af bestemmelserne og følgelig ogsaa modstander af pastor Hansen i Fjorde.

Denne ser nu ikke nogen anden udvej end at henvende sig direkte til kongen, for han levede endnu i den naive tro, at kongen var den højeste magt i staten, og at kongens vildledte vilje atter kunne bringe sagen i orden, hvis blot man gjorde ham opmærksomhed på forholdet. »Thi,« og således begrundede han over for kirkevisitatorerne den 6. oktober denne ansøgning til kongen, »det er uden for enhver strid og tvivl, at foranstaltninger til indførelse af det danske sprog i Fjorde sogn kun kan føre til helt og aldeles at sønderrive de hellige bånd, som bør forbinde og forene min konge og landsfader med hans landsbørn og undersåtter her i Fjorde sogn.«

Men foruden hans vægning ved at prædike dansk hveranden søndag fik man endnu en grund til at suspendere ham den 12. november. Han nægtede nemlig ogsaa at bruge den af kirkevisitatoriet foreskrevne form for kirkebønnen for kongen og det kongelige hus. Den begyndte således: »Herre Gud! Velsign Hans Majestæt Kongen, Frederik 7. osv.« Hansen ville fortsætte med at bede for »vor« konge, fordi udtrykket »kongen« kunne dække over en skjult slesvig-holstenisme. Han nægtede altsaa ogsaa på dette punkt lydighed og blev suspenderet. Nu vendte han sig i to skrifter 1854 og 1855, som hertugen af Augustenborg betalte!⁸, med overordentlig skarphed mod indførelse af det danske skolesprog og det blandede kirkesprog, imod »fordanskningen af hertugdømmet Slesvig og mod ødelæggelsen af kirke og skole«, imod den hærgende virkning af den danske sprogpolitik, for hvem det er ganske ligegyldigt, »om ogsaa hele slægtled timeligt og evigt går til grunde ved dette forehavende«, og som sønderriver det religiøse bånd, som bør forbinde konge, øvrighed og undersåtter, og som vækker nationalhad mod Danmark. Skolen lider stærkt under mangel på danske skolelærere, og tyske må man ikke ansætte. Han protesterer imod, at sproget kun skal være et middel til at nå politiske mål, og det er simpelt hen en menneskeret, at gudstjenesten bliver holdt i et sprog, som folket forstår, og den danske prædiken forstår folket ikke. Frem for alt vender han sig nu mod den danske bibeloversættelses videnskabelige pålidelighed – han havde selv været ivrig til at uddele den. For disse skrifter blev han stillet for retten i Slesvig i 1855 og dømt til 3 års fængstningsarrest. I februar 1856 fik han anvist Rendsborg som opholdssted. Om dagen kunne han frit bevæge sig i fængstningen og være sammen med sin familie, og han fik fortsat sin pension⁹. Her i Rendsborg døde han i 1867.

I den nationale brydning i vort land mellem tysk og dansk i midten af forrige århundrede måtte pastor Hansen komme i klemme mellem de to fronter, fordi han med sin konservative, kristelig-monarkiske tankegang endnu levede inden for rammene af den overnationale dansk-tyske helstat. Men en sådan

holdning var dengang slet ikke mulig mere, for hans tids historie blev bestemt af de nye nationale og liberale tanker, som han ikke kunne undgå at komme i modsætning til. Således var den slesvig-holstenske rejsning for ham et frafald fra den ved Guds nåde indsatte konge og landsfader og ubetinget forkastelig. Kongen og landsfaderen var for ham genstand for den største ærbødighed på jorden, og han nærede ingen tvivl om kongens retfærdighed og visdom. Da kongen i København af ham ønskede indførelse af det danske sprog, satte han sig først ind derfor og blev således næsten et redskab for den ejderdanske politik ud fra en kongetro indstilling. Men han adlød ikke blindt kongens vilje, men gjorde sig tanker om sit pålagte hverv, og da opdagede han, at indførelsen af det danske sprog slet ikke havde befolkningens vel for øje, men at formålet var en fordanskning for enhver pris, og at det slet ikke mere var kongen, som rådede i København, men det nationalliberale parti. Der var to grunde til hans afsættelse. For det første, at han ikke længere ville understøtte sprogskiftet som et middel for politikken, men også for det andet, fordi han var for konservativ-kongetro og ville fortsætte med at bede for »vor« konge i stedet for at gøre den taktiske indrømmelse til de slesvig-holstensk sindede at bede for »kongen«. Dermed havde man fra dansk side skuffet ham dobbelt, og grundlaget skred bort under hans hidtidige holdning. Fra nu af kom for ham al ulykke fra nord, og han bekendte sig som tysker, hvad han jo også var af fødsel, opdragelse og dannelse. Så følger hans skarpe angreb på den danske sprogpolitik, som altid blandes med hans sorg over, at den gode gamle helstatstid var gået til ende i det blandede område i Slesvig,

Wo der dänische Pflüger den deutschen,
Dieser den Dänen versteht.
(Hvor den danske plovmand den tyske,
og denne den danske forstår)¹⁰.

Men pastor Hansens historie får almen gyldighed, idet hans konservativ-kongetro tankegang dengang var vidt udbredt i Mellemslesvig, særligt i Fjolde, og hans måde at tænke og handle på kan stå som udtryk for en stor del af hans landsmænds holdning. Deres vedholden ved det overleverede, hvortil også kongetroskaben hørte, og deres liv, som endnu levedes ligesom under tidens politiske strømninger, hindrede dem i at tage aktivt del i den slesvig-holstenske rejsning. Først det danske angreb på det ligeledes overleverede tyske kirke- og skolesprog vakte modstand og førte til, at også disse kredse af folket blev politisk vågne. Man følte sig skuffet i sin troskab mod kongen, hvad man kan se af de ytringer af nogle fjoldeboere, som pastor Hansen indberetter til kirkevisitoriet. Deres svar på regeringens forsøg på at indføre det rigsdanske sprog ved tvang var som hos pastor Hansen, at de blev tysk-sindede. Det var ikke det danske folkemål, men det tyske kirke- og skole-

sprog, som gjorde udslaget, da danskerne tvang dem til at tage stilling i nationalitetskampen. Det var ikke rigsdansk, men plattysk, som blev det nye folkesprog, og det danske folkemål er nu til dags helt forsvundet. Pastor Hansens skæbne kan til en vis grad forklare, hvorledes det har udviklet sig sådan.

L. PETERSEN

Ungdomsminder fra vort modersmåls sydligste grænseegne

Sønderjyske Årbøger 1895

Dette tidsskrift har i de senere år indeholdt så mange interessante afhandlinger om forholdene på vort folks og vort modersmåls sydgrænse, at det vel kunne synes overflødigt at skrive endnu mere derom. Når ikke des mindre en mand, der nu hører til den ældre slægt og i mere end en menneskealder kun har stået i fjernere forbindelse med den egn, hvor han tilbragte sin barndom og første ungdom, her forsøger at meddele lidt af sine minder fra tiden mellem 1840 og 1860, da er det væsentlig foranlediget ved hr. pastor emer. C. Mules afhandling i »Sønderjyske Årbøger« for 1891, hvis læsning vakte den tanke hos mig at føje nogle træk til det meget sympatiske billede, som der (side 147) er givet af en gammel hædersmand, og dertil at knytte nogle af mine egne livserindringer, hvorved der muligvis kunne fremkomme et lille tidsbilde fra hine bevægede år.

*Fjorde*¹ sogn var omkring midten af dette århundrede det sydligste sogn i Mellemlesvig, der endnu kunne betegnes som væsentlig dansktalende. En menneskealder tidligere havde det samme været tilfældet med nabosognene mod sydvest, syd og øst, nemlig Olderup, Svesing og Jørl; men allerede før det skæbnesvange år 1848 var tysk blevet det overvejende talesprog i disse sogne, ligesom tyske (schleswigholsteinische) sympatier utvivlsomt var meget mere udbredt der end i Fjorde sogn. Om det danske talesprog i denne grænseegn skal her blot bemærkes, at det i de tre sogne Fjorde, Svesing og Olderup i alt væsentligt er ens og meget ejendommeligt, ikke alene med hensyn til bevarelsen af mangfoldige ældgamle ord, men navnlig også *med hensyn til ud-talen*, der slet ikke ligner de omliggende sognes, men har adskilligt tilfælles med den færøske (søndenfjords²) og den skånske dialekt, hvorfor det heller ikke er så forunderligt, at den bekendte frisiske sproggranser, pastor N. Outzen i Breklum, kunne falde på den tanke, at indbyggerne i Fjorde skulle være en »dansk koloni« *fra Skåne*³ – en mening, der næppe vil finde tilhængere blandt de sagkyndige. Så snart man derimod kommer til nabosognet mod nord, Hjoldelund, får sproget straks et mere »nordligt«, men »jysk« præg, og i nabosognet mod øst, Jørl, begynder det at ligne »angeldansk«. Jeg må her

dog gøre opmærksom på, at der i Fjorde sogn er den for fremmede sprogranskere meget uheldige omstændighed til stede, at når mænd, der ikke er indfødte »fjoldinger«, giver sig til at tale dansk med beboerne, vil disse altid søge at pynte på sproget ved at give det et mere »nordligt« præg, idet de synes at mene, at sproget i de nordligere egne ubetinget må være bedre dansk end deres eget; dette er grunden til, at de sprogrøvere, der foreligger fra denne egn, ofte – trods kendelig anvendt umage – lader adskilligt tilbage at ønske; således indeholder den af *C. F. Allen* meddelte prøve fra Fjorde (»Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland«, 2. bind, side 698–99) flere fejl i henseende til ord og ordformer netop i den angivne retning.

At folkesproget her i 1840–50 allerede havde optaget en stor del ord og vendinger både fra plattysk og højtysk, er bekendt nok og kunne efter omstændighederne vel ikke godt være anderledes; disse ting hørte imidlertid ikke med til sprogets kerne, men dannede snarere en skal, et løst påhæng til samme. Gamle folk i min barndom vidste også besked om mange gode gamle danske ord, der allerede dengang var gået af brug, og sikkert er nu atter flere ord forsvundet, som endnu brugtes for en menneskealder siden. Med hensyn til det danske sprogs udbredelse i Fjorde sogn i *de allersidste år* kan jeg henvise til hr. *H. V. Clausens* afhandling i »Sønderjyske Årbøger« for 1892 og det tilhørende kort; hans resultater stemmer godt med mine iagttagelser under et kort besøg for få år tilbage. Det glæder mig, at min lille fødeby⁴ med rette er betegnet som den mest dansktalende i sognet (hele 80 pct.); men jeg skulle næsten tro, at forholdet for flere af de andre sognets vedkommende er lidt gunstigere, end Clausen angiver.

Et mærkeligt vidnesbyrd om det danske folkesprogs livskraft i disse egne haves deri, at de tyske kolonister fra Rhin-egnene, der omtrent 1760 indkaldtes for at opdyrke hederne, og hvoraf nogle nedsatte sig i sognets nordlige del, allerede i det næste slægtled var lige så danske som de andre beboere. Jeg har endnu kendt én af dem, der var kommet herind som et lille barn. Selv nedstammer jeg på mødrene side i fjerde led fra en af de indvandrede kolonister. Som bekendt havde tysk dengang i århundreder været det offentlige forretningssprog samt kirke- og bogsprog; men man må dog ikke tro, at der aldeles intet kendskab fandtes til det danske bogsprog. Enkelte af beboerne havde familieforbindelser nordpå i de egne, hvor der prædikedes dansk. Enkelte havde som soldater ligget i garnison i København eller andetsteds i kongeriget, og ad disse og måske mange andre veje havde allerede før 1848 enkelte danske bøger forvildet sig så langt sydpå; i mit fædrethjem havde vi således (dog nok kun som lån) stykker af en gammel dansk salmebog (formodentlig *Ægidius'*) og af en bibelhistorie, hvilke jeg i min barndom læste med megen interesse og ret godt kunne forstå, skønt jeg ikke havde fået mindste vejledning i dansk skriftsprog.

Sognets beboere er ofte blevet omtalt med ros, og det i flere henseender.

Lourents (Lorenz) Petersen. Født 12.9. 1839 i Østenå, Fjorde sogn. Konst. lærer i Stiglund biskole, Jørl sogn, 1855. Hjælpelærer i Treja 1856. Konst. lærer ved Arlevad skole, Olderup sogn, 1856. Skårup seminarium 1858–61. Andenlærer i Jørgensby, Adelby sogn, 1861. Lærer i Østermarie 1862–76. Førstelærer og kirkesanger, siden overlærer (skoleinspektør) i Allinge 1876–1904. Død 1.8. 1904.

Allerede dr. Jensen («Kirchliche Statistik», side 753) betegner menigheden som meget kirkelig sindet og bemærker, at den »lever meget afsluttet for sig selv, har bevaret mange ejendommeligheder og viser stor tarvelighed, sparsommelighed og arbejdsomhed; ingen slags udsvævelser finder sted, men et stille og alvorligt væsen er fremherskende; et offentligt fattigvæsen haves ikke, men der ydes frivillig understøttelse til de trængende; disses tal er ikke stort. Derimod findes der hos mange en vis grad af velstand, hvor man ikke skulle formode det.» Denne skildring passer meget godt på tiden 1840–48; senere er der vistnok sket en del forandringer i disse henseender og det ikke til det bedre; dog må det siges, at de sociale og særlig de sædelige forhold der i sognet endnu den dag i dag er bedre end i de fleste nabosogne og meget bedre end mangansteds i kongeriget. Da jeg for fire år siden sidste gang besøgte

egnen, fortalte man mig, at man for nogle dage siden havde begravet sognets næstsidste egentlige fattiglem, og at offentlig fattighjælp nu væsentlig kun ydedes til opdragelse af »nogle få« uægte børn. Jeg havde da for nylig haft meget arbejde med fattigvæsenets bestyrelse i den lille købstadskommune, i hvilken jeg bor, og måtte vel udbryde: »Lykkelige sogn!«

Man har grund til at antage, at der gennem hele det forrige århundrede har hersket megen sans for åndeligt liv og kristelig oplysning i Fjorde sogn; derom vidner bl. a., at der mangelsteds i husene findes temmelig betydelige bogsamlinger, indeholdende især gode opbyggelige skrifter fra 17. og første halvdel af 18. århundrede, ofte i en noget pietistisk retning. Enkelte af disse bøger er bevislig dele af den store samling, som den bekendte rige bonde og legatstifter *Lorenz Jensen* i landsbyen Kollund ejede, og som efter hans død i 1807 blev solgt »i flere læs«. (Det var at ønske, at denne mands mærkelige levnedsløb måtte blive nærmere beskrevet, end det hidtil er sket; han skal have efterladt sig en interessant dagbog). Og når dr. Jensen beretter (side 58) efter gamle dokumenter, at det allerede år 1612 blev gjort kapellanen (»diakonus«) til pligt, at han »ligesom hans fader og formand« skulle holde skole for ungdommen, og at det seks år derefter gentoges i eftermandens, *Florus Florentius's* bestalling, at han om vinteren skulle undervise ungdommen i »læsning, skrivning og andre dyder«, så ser man tydeligt, hvor tidlig man der havde fået øjet åbnet for folkeoplysningens betydning især for det kristelige, men også for det borgerlige liv. Det er også bekendt, hvorledes pietismen i sin tidligste og reneste skikkelse fik betydelig indgang i sognet, især ved den meget fortjente *Frederik Petersen*, som i over tredive år og lige til sin dødsdag (1664–95) var først personel kapellan (»adjunctus«) hos den gamle residerende kapellan (nævnte *Florus Florentius*), siden selv diakonus, samtidig med at *Paulus Fabritius* var sognepræst (1648–1703). Sidstnævnte var den første, der prædikede højtyisk her i kirken, og får i øvrigt det vidnesbyrd, at han »har stiftet meget godt«, uden at vi dog får at vide, i hvilken retning hans virksomhed gik. Et godt udført billede af ham og et af en anden samtidig gejstlig (så vidt jeg mindes af *Florus Florentius*) hang endnu i 1855 i kirkens kor og hænger der måske endnu den dag i dag. Desto mere kender vi til *Frederik Petersen* (*Fridericus Petri*). Denne var fra Hersbøl på Nordstrand, en af de byer, som gik under i den store vandflod 1634, hvilken begivenhed han selv må have oplevet; han var i øvrigt nær beslægtet med den bekendte urolige *Frederik Brekling*, af hvem han rimeligvis var stærkt påvirket⁵. Som kapellan i Fjorde mærkede han snart, at der ikke kunne udrettes meget ved en prædiken, som de enfoldige ikke kunne forstå (væsentlig vel på grund af det uvante højtyiske sprog), hvorfor han så meget ivrigere lagde sig efter katekisationen efter søndagsprædikenen, hvorved han rimeligvis har benyttet sig af det mere jævne og folkelige plattysk, måske endogså af det danske folkesprog. (I min barndom fortalte man anekdoter, der åbenbart var meget gamle og kunne tyde hen på

folkesprogets brug i kirken, uden at de dog just kunne henføres til en bestemt tid). Disse katekisationer kunne de kirkelige myndigheder ikke lide, hvorfor de forbød ham at katekisere efter prædikenen; han tog da fat på gerningen tidlig om søndag morgen i god overensstemmelse med den gamle kirkeorden⁶. Alle sognets »skolemestre« måtte da møde i kirken tillige med deres skolebørn, for at lade sig undervise i børnelærdommen af den »studerede« degn, hvilket efter tidens lejlighed var i sin rette og gode orden; thi disse »skolemestre« var i virkeligheden ikke andet end store børn, unge mennesker på omkring en snes år, der som omgangs- eller vinterlærere holdt skole i sognets mange (15) landsbyer, af hvilke næsten enhver havde en lille skole. I kirkebyen skulle degnen (kapellanen), som anført, selv besørge skolen, men de følgende degne gjorde det vistnok i reglen ved en antagen hjælpelærer, der underviste under deres tilsyn; Fr. Petersen forestod imidlertid selv sin skole, men forsøgte derfor ikke sin gejstlige embedsgerning; han besøgte flittig sine sognefolk og bragte det så vidt, at enhver familie i sognet ejede det nye testamente og mindst halvdelen af dem hele Bibelen; var folk så fattige, at de selv ikke kunne skaffe sig disse dengang endnu meget kostbare bøger, så vidste han råd til at skaffe dem som gave, uagtet han selv levede i stor fattigdom. Medens sognepræstens embede (»højtjenesten«, som det kaldtes af sogneboerne) var ret godt lønnet, var det modsatte tilfældet med diakonatet. For dog at bøde noget på de små indtægter var der lige fra 1612 af tillagt kapellanen et privilegium på krohold; dog synes det, som om derved oprindelig kun forstodes ret til at udskænke (hjemmebrygget?) øl for fremmede gæster (altså næppe for sognets egne folk), hvilket kapellanens kone passende kunne besørge. Denne rettighed vedvarede længe, vistnok lige til diakonatets ophævelse i 1813, men var dog i den senere tid stadig overdraget til en privatmand, hvis hus derfor kaldtes Degnekroen »e Køsterkro«. – En ejendommelig kirkeskik kan her passende omtales. Hver søndag, når man sang højmessesangen, gik en af sognets 12 »ældste« (han kaldtes »e krokikker«) fra kirken ned i begge kirkebyens kroer for at se efter, om der fandtes siddende gæster i skænkestuen; fandtes sådanne, blev de mulkerede. Denne gamle skik overholdtes endnu i 1861, og vel også senere.

Denne pietistiske påvirkning varede længe, ja, i form af flittig bibellæsning og stadig kirkegang holdt den sig gennem rationalismens tider lige til henimod midten af dette århundrede og er vel heller ikke uddød endnu. Også for almindelig menneskelig oplysning var sansen ikke ringe i min barndom; mange læste gerne rejsebeskrivelser og historiske skildringer, ligesom der endnu fandtes en levende tradition om gamle begivenheder, der havde berørt denne egn, således om »Stenbokskrigen« og om »moskovitterne« (1713–14), der siges at have afbrændt en af sognets landsbyer (*Påbøl*) på en eneste gård nær, ligesom de gamle kunne fortælle meget om franskmændene i 1808 og kosakkerne i 1813–14. Også på andre områder kunne folk være med; enkelte havde et be-

tydeligt matematisk talent; man kunne træffe bønder, som væsentlig ved selvstudium havde bragt det temmelig vidt i almindelig regning og algebra; en anden (da afdød) bonde havde lært sig selv at blive en duelig urmager o.s.v. Husfliden var meget betydelig, især blandt kvinderne, og det hørte derfor også til de store sjældenheder i dette sogn at træffe folk, der ikke gik klædt i hjemmeverket tøj.

Skolevæsenet var efterhånden blevet omordnet og væsentlig bragt i overensstemmelse med anordningen af 1814. Kapellan-embedet var blevet nedlagt, så sognepræsten nu var sognets eneste gejstlige; i kirkebyen ansattes en seminarist som degn og skolelærer, ligeledes i sognets største by *Bjerndrup*; i stedet for de øvrige mange små skoler indrettedes fire distriktsskoler og to vinterskoler, men til disse seks embeder, som kun var meget tarveligt lønnet, måtte man som oftest nøjes med lærere uden seminarie-dannelse, ofte indfødte fjol-dinger. En af disse var *Jens Petersen*, som vi nu skal sysselsætte os noget nærmere med.

Han var født år 1799 i sognets vestligste by *Nordsted*, hvor hans fader *Thomas Petersen* dengang var gårdmand; tidligere var han smed, og rygtet ville vide, at han dengang havde misbrugt sin kunst til fabrikation af falske penge, hvad man i øvrigt ikke regnede for nogen stor misgerning, da mange af de i omløb værende tyske småmønter også kun var lidet »ægte«, og statens egne seddelpenge var jo som bekendt så »falske« som vel muligt. Forhåbentlig har der dog ikke været megen sandhed i dette rygte, thi *Thomas Petersen* blev ingen rig mand; ved sin død (han blev henimod 100 år gammel) efterlod han sig så lidet af jordisk gods, at hans enke, der overlevede ham i mange år, måtte ty til gode menneskers barmhjertighed for at have sit tarvelige livsophold. Af hans fem sønner blev de to skolelærere; den ældste af disse, *Hans Petersen*, blev seminarist i Tønder 1817 og siden ansat som lærer i Husum, hvor han nåede til at blive overlærer ved en af borgerskolerne og kantor ved byens kirke; han vandt særlig berømmelse som geografilærer, og vi vil siden komme tilbage til ham. Broderen *Jens* derimod begyndte som tømmermand og snedker, men om vinteren, når dette arbejde standsede, tog han fat som skolelærer i *Bondelum*, den mærkelige lille by, der endnu stadig danner ligesom en dansk oase helt nede i sydøst henimod Træåen. Efter at have tjent kongen som soldat i Nyborg voksede hans lyst til lærergerningen; han tog dog ikke på noget seminarium, men fik ansættelse ved distriktsskolen i *Løvnsted*⁷, hvor han nu virkede som lærer både vinter og sommer i 28 år (1828–56). I denne lange tid blev han efterhånden lærer for mange børn, deriblandt også for nærværende meddeler, som søgte hans skole i årene 1845–54, i de sidste år dog nærmest kun om vinteren. Skolegangen var nemlig således ordnet, at om sommeren mødte næsten kun de mindre børn i seks- til niårsalderen, og disse kunne da lære de første begyndelsesgrunde under lærerens personlige vejledning; om vinteren derimod, når alle de store børn, der om sommeren

var sysselsat med vogtning eller arbejde i mark, eng og mose, kom tilbage til skolen, steg antallet ofte til 50–60 børn i alderen fra 6 til 16 år, og arbejdet måtte da blive uoverkommeligt selv for den dygtigste lærer; hans virksomhed måtte væsentlig omfatte de ældre børn, der havde været borte om sommeren, og de yngre måtte som oftest overlades til nogle af de flinkeste blandt de ældre til en slags »indbyrdes undervisning«, som dog ingenlunde foregik efter kunstens regler med skilt, stokke, piber o.s.v., men på en langt mere naturlig måde.

Selvfølge lig var undervisningssproget det tyske, og i dette sprog var alle vore skolebøger skrevet; men ligeså selvfølge ligt var det, at børn i seks- til syvårsalderen, som altid talte dansk i hjemmet og der kun meget sjældent havde lejlighed til at høre plattysk, end sige højtysk, næsten intet forstod af det fremmede skolesprog, som de lærte at læse, og at de meget ofte måtte forbinde de besynderligste forestillinger dermed, når de så jævnlig traf på et tysk ord, der kunne have en nærmere eller fjernere lydlighed med et ord af det danske folkesprog, som det dog stod grumme langt fra med hensyn til betydningen. Der kom det nu Jens Petersen til overordentlig stor nytte, at han var en indfødt »fjolding«, der ikke skammede sig ved at bruge sit modersmål ikke blot som dagligt omgangssprog med beboerne, men også i skolen, så vidt det var ham tilladt. Vistnok var det oftere blevet pålagt lærerne i disse sprogets grænseegne i deres samtaler med børnene kun at benytte det officielle undervisningssprog; men der fandtes dog heldigvis mange præster, selv blandt dem med udelukkende tysk dannelse, der ikke havde det mindste imod, at læreren talte med de mindre børn i egnens folkesprog, for at han derved lidt efter lidt kunne forberede overgangen til det tyske skolesprog, hvorved der dog kom nogen forbindelse i stand mellem hjem og skole. Således var det også med præsterne i Fjolde i hine år, både *N. C. Stuhr* (til 1831), *J. H. Deckmann* (1832–45) og især *Hans Hansen* (1845–51); den mellemste af disse havde vistnok kun ringe kendskab til det danske folkesprog, men han optrådte ikke fjendtlig derimod (hans hustru var dansk født), og den sidstnævnte havde afgjort sympati for folkesproget og talte gerne dansk med folk, som dårlig kunne tale tysk. – Når det altså jævnlig forekom, at skolelærerne i Fjolde og nabosognene ikke selv brugte et eneste dansk ord i skolen, ej heller tålte, at børnene indbyrdes talte dansk, så var dette næppe altid tilsynets skyld, men lå vel oftest deri, at lærerne var fra sydligere tyske egne og ikke anså det for nødvendigt, ja, næppe engang for rigtig sømmeligt at lære det ringeagtede »fattige« folkesprog at kende. De berøvede derved sig selv et hjælpemiddel af stor vigtighed, ved hvis fornuftige anvendelse de kunne have gjort sig deres møjsommelige arbejde meget lettere og undervisningen meget behageligere for børnene, og selvfølgelig kunne have opnået et langt bedre resultat. Jens Petersen talte altså i begyndelsen altid dansk (naturligvis i sognets dialekt) med de små børn, fortalte dem endogså de første bibelske historier på dette sprog, og først når de således

havde fået et lille forråd af religiøse begreber gennem modersmålet optaget i det barnlige sind, begyndte den mere systematiske undervisning, idet de som tilhørere og deltagere trådte ind i række med de større børn og fik det samme udførligere på tysk. Det faldt i min lod i flere somre at vogte vore kreaturer på den tæt op til skolen stødende udmark, og mangen en gang kunne jeg da, 12-14 år gammel, en morgen- eller eftermiddagstime stå tæt op til skolens østre gavlvæg og stille høre til på hans lige så fornuftige som enfoldige undervisning af de ganske små børn. Når pastor Mule ved at omtale denne hædersmand blandt sognets lærere siger, at »følgen af denne hans praktiske fremgangsmåde var da også den, at hans skole indtog en fremragende plads blandt de øvrige,« da har han vistnok ret; men man må da vel spørge: Hvorfor gjorde ikke alle de andre lærere, der kunne tale folkesproget, det samme som han? Thi af sådanne lærere fandtes der dog flere, også i Fjolde sogn, navnlig den i øvrigt særdeles dygtige *Hans Jessen* i Bjernstrup; mon det var, fordi de ved deres uddannelse på et tysk seminarium var blevet fremmede for modersmålet, eller var det måske snarere politikken, der var med i spillet? Sandsynligvis var det sidste tilfældet.

Thi det var noget, som alle fremsynede folk, også i Fjolde sogn, i årene 1844-47 nok kunne mærke, at det trak op til et uvejr; enhver politisk artikel i »Itzehoer Wochenblatt«, et blad, der læstes af mange bønder, virkede som en fjern tordensky med varslende glimt, der ikke lignede kommod, men virkelige skarpe lynstråler. »Det bliver rebellion!« plejede den ivrig dansksindede bonde *Thomas Jessen* i Bondelum at sige, når han disputerede alvorlig med broderen, den ovennævnte lærer i Bjernstrup, om »hertugdømmernes rettigheder« og de danske mangfoldige krænkelse af dem. Og det blev rebellion. Jeg mindes endnu tydelig, hvorledes en lørdag middag, netop da vi skulle gå hjem fra skolen, budskabet om Christian 8.s død nåede derhen, og en af de første skoledage derefter, da vi skulle skrive stil, fortalte Jens Petersen os på dansk noget om den afdøde konges planer, for så vidt de berørte denne egn (jernbanen fra Flensborg til Husum, havneanlægget ved denne by, anlægget af en stor plantage på Horsted hede m. m.), og hvorledes man nu ventede og håbede, at den nye konge ville optage og fuldføre disse og flere vigtige foretagender, hvilket vi så skulle genfortælle skriftligt på tysk. Men begivenhederne udviklede sig jo desværre ganske anderledes. Vistnok berørte den treårige krig direkte kun lidet Fjolde sogn, det nærmeste slag foregik ved Solbro (24. juli 1850), og kun en eneste gang havde vi i sognets nordlige del prøjsisk indkvartering i et par dage; men en meget stor del af den værnepligtige ungdom blev (til dels ved tvangsforanstaltninger) taget til tjeneste i den schleswig-holsteinske oprørshær, og iblandt befolkningen opstod en stærk spænding mellem »dansk« og »tysk« i mere end sproglig betydning, hvilket skilte brødre og tidligere venner fra hinanden og på mange måder havde onde og sørgelige følger. Naar pastor Mule udtaler, at schleswig-holsteinismen kun havde fået meget li-

den indgang i Fjorde sogn, vel ikke hos mere end 5–6 af de derværende familier, da turde det dog nok være, at den velvillige bedømmer har set alt for mildt til sine sogneboere; antallet af tysksindede familier i sognet var virkelig ikke så ringe i krigsårene og nærmest derefter; jeg kunne med lethed opregne mere end det dobbelte antal alene i sognets tre nordligste byer, hvor jeg var bedst kendt med forholdene, og den sydlige del af sognet var nok endda gennemgående mere ikke blot tysktalende, men også tysksindet end den nordlige. Men vistnok holdt mange af tyskerne deres sympatier så temmelig skjult, og kun meget få optrådte som »wühlere«; i denne henseende dannede Fjorde en heldig modsætning til de omliggende sogne. Af ægte dansksindede folk var der heller ikke få, selv midt under krigen, da udsigterne kun var trange og mørke; men kun få havde mod til at fremtræde som bekendere, f. eks. ved deres omgang med friserne og med de tyske borgere i Bredsted (husumerne var meget mere moderate), da det let kunne bringe dem i livsfare, hvad man havde et eksempel på med en bonde fra Nordsted. De fleste dansksindede fjoldinger foretrak at tie og tåle, at se tiden an i det håb, at den retfærdige Gud nok til sidst ville give den retfærdige sag sejr.

Hvorledes stod nu *Jens Petersen* i denne kampens tid? Ja, han stod nok så temmelig ene, som den eneste virkelig dansksindede mand blandt sognets lærere; muligvis var der én eller to af de andre, der stod noget tvivlrådige om, til hvilken side de ville hælde, men de fleste var afgjort tysksindede. *Jens Petersen* blev imidlertid ved med at tale dansk både uden for skolen med de voksne og i skolen med de mindre børn (ja, når det kneb, også med de større og største), lige så fuldt under krigen som før samme, og han lagde aldeles ikke dølgsmål på, at hans hjerte hang ved Danmark. Det kunne jo under disse omstændigheder ikke fejle, at flere af hans tysksindede naboer, der ellers intet kunne have at udsætte på »den gamle skolemester«, benyttede den lejlighed, som politikken gav dem, til på mange måder at drille ham; men han forstod at tage sig sagen let. Heldigvis havde han hele tiden en kraftig støtte i præsten *Hans Hansen*. Denne var under hele krigen Danmark tro, i øvrigt demokrat i bedste forstand, altid rede til at antage sig de ringes og de forurettedes sag, selv om han derved mangen en gang måtte få sognets storbønder til modstandere. Under krigsårene vakte hans politiske prædikener et stærkt røre i sognet; han blev et »modsigelsens tegn« for mange, og selv hans bedste venner fandt det i grunden ganske naturligt, at nogle af Bredsteds ivrigste schleswig-holsteinere en skønne dag belejrede præstegården, tog præsten til fange og førte ham til Rendsborg, hvorfra han dog et par måneder efter igen vendte tilbage til sin menighed. *Jens Petersen* led nu vel ingen personlig overlast for sin troskab mod konge og fædreland; men politikken bragte ham i et spændt forhold til hans ældre broder, den før nævnte *Hans Petersen* i Husum, der allerede længe før krigens udbrud havde begyndt at give efter for det stærke tryk søndenfra. Det er bekendt af Allens værk (bd. 2, side 415 og flg.), hvor-

ledes denne i øvrigt dygtige lærer før 1840 udgav en Danmarks-beskrivelse og i forening med et par andre lærere en Danmarks-historie, begge på tysk, men i dansk ånd, hvorimod han efter 1840 udgav tilsvarende bøger i aldeles modsat ånd; disse bøger så vel som hans kort over det danske monarki, hvorpå hertugdømmerne udtrykkelig var betegnet som »deutsch«, var også blevet anskaffet til skolen i Lyngsted og blev af Jens Petersen benyttet til undervisningen; men han forstod nok som bien at udsuge honningen og lade giften blive tilbage. Jeg mindes godt, at han engang begyndte en geografitime – efter at vi var blevet færdige med en oversigt over Europas geografiske forhold i almindelighed – omtrent med disse ord: »Nu skal vi særlig sysselsætte os med vort eget land, som vi ser afbildet på dette kort (over Danmark med Slesvig, Holsten og Lauenburg); vistnok er det nu i de fleste skoler her rundt omkring blevet skik og brug at regne Tyskland som vort fædreland i videre betydning; men vi vil her indtil videre holde os til den gamle skik og regne kongeriget Danmark med til vort fædreland« – og i denne ånd fortsatte han.

Det var dog ikke blot i henseende til geografien, at »den gamle skolemester« var en konservativ natur; det samme gjaldt om hans religiøse standpunkt. Her var han strengt rettroende og bibeltroende, og han læste derfor helst gode gamle bøger fra det forrige århundrede. Jeg ved, at han også ejede enkelte bøger, der gik i moderne rationalistisk retning; han læste disse, for at han kunne lære af dem i formel henseende, med hensyn til lærestoffets metodiske behandling; men af indholdet tog han intet med, hvad der ikke stemmede med hans personlige opfattelse af kristendommen. I enkelte retninger førte dog konservatismen ham utvivlsomt alt for vidt. Medens der således i de fleste skoler som læsebog brugtes en eller anden »Kinderfreund« af almindeligt fortællende og belærende indhold, ville Jens Petersen ikke bruge andre bøger til læseøvelse end Bibelen og salmebogen, ligesom han ved sangen ikke brugte andre »Lieder« end salmer. I begge dele havde han vistnok flertallet af beboerne på sin side, men undervisningen vandt ikke derved, og jeg tror også at have bemærket, at han i sine side år anså dette standpunkt for uheldigt. I de sidste år af min skoletid gav han således ofte os større drenge interessante og lærerige stykker af sine egne bøger til gennemlæsning, ja endog passende artikler af den dansksindede »Flensburger Zeitung«, som da på mange steder var trådt i stedet for »Itzehoe Wochenblatt«. Men han var da på sine gamle dage alt for fastgroet i vanen til at foretage en vending.

Treårskrigen fik da om sider ende, og det var utvivlsomt en stor lettelse for Jens Petersen og mange andre dansksindede fjoldinger, at de nu var sig bevidst at høre til det sejrende parti. Men snart efter fulgte der som bekendt en foranstaltning, som kom til at gribe dybt ind i disse egnes åndelige livsforhold og måtte blive en forargelsens klippe for mange. Vi sigter naturligvis til sprogordningen fra 1851, hvorved bl. a. de fire sogne Fjold, Hjøldelund, Olderup og Svesing kom til at høre med til det »blandede sprogdistrikt«, med

fuldstændig dansk skolesprog (undtagen fire tyske timer egentlig) og afvekslende dansk og tysk gudstjeneste. Der er skrevet meget om denne sprogordning, også i dette tidsskrift; her skal kun tales ganske kort om sagen, der nu må overlades til historiens dom, som sikkert nok i det hele vil falde nær sammen med biskop *Martensens*⁸. Var en lignende ordning blevet gennemført dengang, da den var påtænkt af Frederik 6. i 1810–11, ville det hele vistnok være gået med stor lethed; 40 år senere var det desværre mangelsteds for silde. Om Fjorde sogn gælder dette dog efter min mening ikke ubetinget⁹, men vistnok burde der tages fat med stor varsomhed, og netop det før omtalte turde indeholde et og andet fingerpeg i så henseende. Kunne man ikke overalt, både med gamle og unge, have begyndt omtrent på lignende måde, som Jens Petersen begyndte med sine skolebørn, og så lempelig gå over fra folkesproget - ikke til det højtyske, men til det danske skriftsprog? Naturligvis måtte man da have søgt at få skolelærere – og så vidt muligt også præster – der hørte hjemme i den pågældende egn; for lærernes vedkommende måtte dette også kunne være nået i løbet af ganske få år, for præsternes vedkommende noget senere; men havde det ikke også været heldigere, om fremgangen var sket lidt langsommere? Men mon ikke hele bygningen ville have vundet i soliditet derved? Og kunne man ikke nok have indrømmet folkets selvbestemmelsesret et noget større spillerum?¹⁰ – Dette må nu ikke betragtes som blot »bagklogskab«; jeg mindes godt, at pastor Hansen engang i sommeren 1851 udtalte sig på lignende måde hos mine forældre. Han holdt et par gange en dansk prøveprædiken i Fjorde kirke; det sagdes, at han lempede sig meget efter folkesproget (jeg havde ikke selv lejlighed til at høre disse prædikener), og vist er det, at fjoldingerne strømmede til for at høre den folkelige mand tale Guds ord på modersmålet. Men som bekendt faldt han straks efter i unåde hos de nye myndigheder, blev vel endogså betragtet som »tysksindet« og var fra nu af en modstander af sprogordningen.

Så skulle der da begyndes på indførelsen af dansk i sognets skoler. Et par af lærerne, indfødte yngre mænd, i øvrigt af meget tvivlsomt dansk sindelag, gik ind på at undervise på dansk, hvorved de beholdt deres embeder og fik udsigt til forfremmelse; de øvrige afgik efterhånden og erstattedes af »danske« lærere. For Jens Petersens vedkommende stillede sagen sig på en ganske ejendommelig måde. Jeg er tilbøjelig til at tro, at hans nærmeste foresatte helst ville beholde ham i embedet, og der var heller ikke det mindste i vejen for, at han kunne have begyndt at undervise på dansk, når det måtte ske med list og lempe. Men han var en konservativ natur, nu over de halvtreds, og – det var måske hovedsagen – ved at komme på pension havde han udsigt til at komme i en bedre økonomisk stilling end ved at blive i embedet. Vi må her kortelig omtale, hvorledes en fortjent lærer som Jens Petersen blev lønnet for sit arbejde. Han havde, om jeg mindes ret, 100 mark kourant i skoleløn og 200 mark i kostpenge, desuden et lille værelse i skolehuset og formodentlig

frit brændsel, når han boede der; han benyttede dog ikke den yderst tarvelige bolig, thi han havde giftet sig ind på et lille parcelsted i byen, hvor han i sin fritid drev en lille jordlod. I grunden var der ved udskiftningen tillagt skolen en temmelig stor jordlod, mest bevokset med lyng, tæt ved skolen, og desuden en noget fraliggende meget god englod; men byens borgere havde foretrukket at beholde disse lodder som en fællesejendom for byen, hvilken de årlig bortlejede til indtægt for byens kasse, og hvorfor de bl. a. hvert efterår kunne gøre sig en glad aften. Det var først flere år efter den gamle skolemesters afgang fra embedet, at disse lodder blev anvendt efter deres bestemmelse, og at embedet blev således lønnet, at en familie nogenlunde kunne leve deraf. Det må nu vistnok siges, at de fleste beboere på egnen var vant til stor tarvelighed og derfor måske syntes, at 300 mark kourant (= 160 rigsbankdaler = 360 mark rigsmønt) om året var mange penge for en landsbyskolelærer; men det er ligefuldt et vidnesbyrd om, at folk, der i øvrigt nok ved at værdsætte en god undervisning for deres børn, ikke des mindre har påfaldende tungt ved at påskønne dette i gemingen lige over for de personer, der må opslide deres livs bedste kræfter ved at meddele en sådan undervisning.

Man kan da nok forstå, at der for den gamle veltjente lærer ikke var noget særlig tiltrækkende ved at forblive længere end nødvendigt i et så ringe lønnet embede. Myndighederne bestemte da omsider, at han skulle have afsked i nåde og hele sin gage i pension, så snart man kunne få embedet besat med en duelig dansk seminarist. Men dermed kneb det, thi der var i hine år just ikke overflodighed af seminarister, og de duelige ville tilmed ikke gerne så langt ned mod syd og til så små embeder. Dette var grunden til, at Jens Petersen måtte vedblive at fungere indtil 1856. Det skal nu siges til hans ros, at han heller ikke i disse sidste år stod ledig på torvet. Kunne han end ikke gennemføre sprogforandringen, så kunne han dog i flere henseender forberede den, og det gjorde han med glæde. Som ung havde han under garnisonslivet i Nyborg haft nogen lejlighed til at lære det danske skriftsprog og det dannede talesprog at kende; som ældre mand begyndte han nu – ligesom i øvrigt ikke så få andre fjoldinger, selv enkelte med tyske sympatier - med megen flid at læse danske bøger, nærmest vel kun for sin egen fornøjelse, men til dels dog også for sin skolegernings skyld; således fortalte han os undertiden stykker af Hjorts »Børneven«¹¹ til fri genfortælling på tysk. Der blev anskaffet danske landkort og danske regnebøger med rigsmøntberegning, og den aldrende mand veg ikke tilbage for det bryderi, som disse nye undervisningsmidler måtte volde ham. Et ret karakteristisk træk fra denne tid fortalte han os engang i skolen. Den regnebog, der indførtes, var ret god med hensyn til indholdet, men dens sprog var meget skødesløst behandlet; den var nemlig en dårlig oversættelse af en tysk original (Grünfeldts)¹² og overfyldt med trykfejl. Da kirkevisitoriet nu forlangte den indført i alle sognets skoler, også i Jens Petersens, uagtet undervisningssproget der endnu var det tyske, gik han meget villig ind derpå, men

bad blot om, at der til hans eget brug måtte blive anskaffet et eksemplar af den tyske original, da han uden den ikke overalt kunne forstå den danske udgave og altså heller ikke kunne forklare den for børnene. Til dette beskedne forlangende bemærkede den ene af visitatorerne: »Å hvad, ved regningen kommer det jo ikke an på ordene, men på tallene!« – og troede naturligvis dermed at have rettet et knusende slag imod den stakkels bondefødte og ulærde skolemester¹³. Men denne viste, at han ikke havde glemt sit ellevte bud; han svarede ganske »gelassen«: »Jo, undskyld, Deres høj¹⁴, når børnene skal lære at regne med grundighed, kommer det fuldt så meget an på ordene som på tallene!« Den høje herre måtte vel give ham ret, og han fik den forlangte bog.

Omsider lykkedes det dog at få en seminarist – rigtignok uden eksamen – til at afløse ham, og den gamle skolemester kunne nu trække sig tilbage i stilhed. En plejesøn, han længe havde haft i huset (selv havde han ingen børn), forestod hans lille avlsvæsen, så han havde det mageligt, vistnok alt for mageligt, på sine gamle dage. Jeg besøgte ham flere gang, når jeg kom der på egnen, sidste gang i 1871. Meget var da forandret i Fjolde sogn, men Jens Petersens danske sind var endnu uforandret; med megen interesse hørte han på, hvad jeg kunne fortælle ham om det fjerde Bornholms mærkværdigheder, hvorom han i øvrigt havde læst adskilligt i sine danske bøger, som han ikke havde opført med at bruge. I de følgende år begyndte hans sanser stærkt at svækkes, og i 1882 afgik han ved døden.

Han var en af de stille i landet, og mindst af alt havde han vel drømt om at blive omtalt mange år efter sin død i et dansk tidsskrift; men en af hans forlums disciple har troet at burde rejse ham denne lille bautasten.

Breve til departementschef A. Regenburg

*H. F. Petersen: Fra sydslesvigske Præstegaarde. Træk fra Kirke- og
Folkelivet 1850–64. Kirkeligt Samfunds Forlag 1938.
Her efter H. F. Petersens afskrift*

5. februar 1853. Efter nu at have levet mig noget ind i forholdene her på stedet tillader jeg mig at tilskrive D. H.¹ og benytter mig således af den frihed, De gav mig, da jeg sidst havde den ære at tale med Dem. Jeg ytrede dengang, at min stilling her i menigheden lod til at ville blive gunstig, og at det er mig en glæde, efter nu at have fungeret her i lidt over et halvt år, at kunne meddele Dem, at mit håb endnu ikke er blevet skuffet, og at der er god grund til at antage, at det i fremtiden ej heller vil blive det. Mine sognefolk kommer mig stedse med velvilje i møde, og jeg har ingen som helst ubehageligheder haft imellem dem. De havde vel i almindelighed gerne ønsket, at det tyske var vedblevet som kirke- og skolesprog, men dette ønske er vel fornemmelig fremkaldt ved vanens magt. Man ringeagter ikke det danske sprog i dette sogn, og da folkekarakteren her er rolig og besindig, ytrer der sig ingen modstand, hverken aktiv eller passiv, mod den nye tingenes orden. Vel er der også her enkelte tysksindede, men de taber sig i massen, og, så vidt jeg har kunnet mærke, er deres indflydelse kun ubetydelig.

Kirkebesøget vedbliver at være tilfredsstillende: ved den tyske kirketjeneste indfinder sig i reglen en tre hundrede tilhørere, undertiden også flere; ved den danske har jeg stadig en fyrretyve, undertiden et halvt hundrede tilhørere, og ikke få af disse har sagt mig, at de forstår mine prædikener fuldkomment. Det er mig en glæde, at flere og flere af mine sognefolk nu af egen drift begynder at tiltale mig på dansk. Jeg tiltaler dem naturligvis stedse i vort fælles modersmål, og kun i få tilfælde får jeg et tysk svar. I tolvmands-kollegiet finder også det danske mere og mere indgang, men her vil det tyske dog holde sig en tid endnu, da et par af de mere anselige medlemmer ikke kan tale dansk.

Et godt hjælpemiddel til det kære modersmåls oprejsning og renselse besidder jeg nu i et lånebibliotek, der er oprettet dels ved bidrag fra den københavnske komité til oprettelsen af danske folkebiblioteker i Slesvig, dels ved bidrag fra Fyn, og består af henved 600 bind. Disse danske bøger har vakt meget mere interesse, end jeg vel havde håbet fra begyndelsen af: i næppe et fjerdingår har biblioteket bestået, og i denne tid har dog over 200 udlån fundet sted.

Dog fra skolen skal jo nationalitetens og modersmålets egentlige genfødsel udgå, men desværre har forholdene hidtil lagt hindringer i vejen for skolevæsenets fuldkomne ordning her i sognet. Kun i 3 distriktsskoler og 2 biskoler er det danske sprog indført, derimod ikke endnu i 3 andre distriktsskoler (hver med omtrent 60 børn), da lærerne ved samme ikke er sproget mægtige. Dog disse har allerede for omtrent et halvt år siden indgivet deres ansøgning om afsked, og tingen gad vel således snart komme i rigtighed. Blandt de danske skolelærere må jeg især med ros omtale degnen Beyerholm og skoleleder Jensen i Haselund, der begge arbejder med megen iver og dygtighed for den gode sags fremme. Den sidste er født her i sognet og søger i denne tid om seminaristrettigheder, da han ikke har eksamen. Jeg beder D. H. virke Deres til, at hans ønske måtte blive opfyldt.

En kærkommen gave fra regeringen til skolevæsenet var de 70 mark kurant, jeg forleden modtog fra visitatoriet; de er nu anvendt til at købe 40 eksemplarer af Hebels fortællinger² og 36 eksemplarer af Rasmussens fortællinger og sagn³, bøger, som skolebørnene læser med megen fornøjelse. Heldigvis understøtter kirkevisitatoriet os danske præster i vore bestræbelser. Amtmanden hører vel til dem, der anser det for ligegyldigt, enten folket taler dansk eller tysk, og dette ytrer han ligefrem, »men,« føjer han til, »det er regeringens vilje, at det skal være dansk, og om det skal vi altså ikke ræsonnere«; han gør også sit for at fremme det danske. Provsten er en særdeles human mand, og jeg glæder mig meget ved at have ham til foresat. Han er det danske sprog og alt, hvad dansk er, meget hengiven, og da han tillige er en dygtig og talentfuld mand, vil han vist bidrage meget til den gode sags fremgang. Han gør sig megen umage for at lære det danske sprog og taler det allerede ret godt . . .

30. april 1853. Af sognets 6 faste skoler er kun de 3 forsynede med dansktalende lærere, og i disse gør det danske sprog god fremgang, medens i de 3 øvrige den hele undervisning endnu meddeles på tysk, da de herværende lærere ikke er det danske sprog mægtige. Følgen deraf er, at omtrent 120 børn endnu ikke har begyndt at læse dansk i skolen, og dog er de byer, hvor de hører hjemme, nemlig Løwensted, Nordsted og Solved, lige så danske som de øvrige byer i sognet. Den indbildning har rodfæstet sig temmelig stærkt blandt beboerne, at tysk undervisning igen vil blive eneherkende, og i den del af sognet, hvor det danske er indført, begynder der at ytre sig en del misfornøjelse over, at de ikke alle er stillet under samme vilkår; helst så jo flertallet, at børnene efter gammel skik ene undervistes på tysk. Også af hensyn til konfirmationen vil de nuværende omstændigheder udøve en skadelig indflydelse: i de omliggende sogne har man til hensigt allerede til næste år at holde denne i modersmålet; her vil dette ikke så snart kunne blive tilfældet. . . . Til slutning må jeg endnu meddele, at jeg har været så heldig ved flersidig understøttelse at få et dansk lånebibliotek oprettet her i sognet, der nu består af 600 bind. Dette

har fundet manges interesse, og i det forløbne vinterhalvår har omtrent 300 udlån fundet sted.

18. august 1854. I den korte tid, det danske sprog har været anvendt ved undervisningen i Fjorde, Bjerrup og Haselund skoler, har børnene med lethed gjort meget glædelige fremskridt i dette og dermed bevist, hvor naturligt det er, at de undervises i det sprog, som forældrene taler. ... Bitter stemning mod det danske kirke- og skolesprog findes her ingenlunde, hvilket også ses deraf, at der i sidste vinterhalvår har været 341 bøger udlånte. Kirkebesøget ved dansk gudstjeneste vedbliver at være tilfredsstillende her, og menighedens forhold til mig er således, at det ikke let kunne være bedre i et rent dansk distrikt. Dog er det en stadig genstand for uvilje i den del af sognet, hvor børnene nu undervises på dansk, at de ikke alle er stillet under samme betingelser; herom taler de bestandigt, og man hører idelig misfornøjede bemærkninger desangående. Jeg tillader mig derfor ærbødigt at bede Dem bevirke, at de nuværende skolelærere i Nordsted, Løwensted og Solved afløses af danske, så snart omstændighederne tillader det. Modersmålet vil da om nogle få år uden vanskelighed komme til sin fulde ret her i sognet.

3. marts 1857. Pastor Mule sender Regenburg et eksemplar af J. F. Starks andagtsbog⁴ i dansk oversættelse og skriver: Hvad der nærmest har foranlediget mig til at oversætte samme, er den omstændighed, at netop denne bog er den mest udbredte og yndede andagtsbog såvel her i Fjorde sogn som også i nabosognene heromkring. Forældrene vil altså nu dog ikke kunne klage over, at denne bønnebog, hvoraf de selv har fået megen trøst, bliver lukket for deres børn, fordi disse nu bliver oplært på dansk i skolerne. ... Hvad modersmålet angår, da har dette forønsket fremgang i skolerne, og alle mine skolelærere arbejder samvittighedsfuldt til den gode sags fremme ...

Kun i kirkelig henseende vedbliver jo endnu den passive modstand at ytre sig, og dette onde har naturligvis også her forøget sig efter stændernes sidste optræden. Til slutning beder jeg D. H. være forvisset om, at jeg stadig har mine tanker henvendt til den opfordring, De engang gjorde mig den ære at stille mig, nemlig at underkaste det danske modersmål her på stedet – »fjoldemålet« – en behandling, som Hagerup gør det i Angel. Hidtil er jeg imidlertid kun kommet til det resultat, at sproget her med temmelig få undtagelser er det samme som i Angel.

CARL MULE

Minder fra Fjolde

Sønderjyske Arbøger 1891

Når der stundom endnu lyder stemmer iblandt os, som fælder forkastende domme over den ordning, den danske regering i året 1851 traf med hensyn til sprogforholdene i Mellemslesvig, domme, der dog kun støtter sig til løselig kundskab om tilstandene i de pågældende egne eller er en efterklang af usande påstande fra modstanderes side – kunne det mulig have sin interesse også at høre et vidnesbyrd, der lyder ud af mangeårig erfaring, indsamlet navnlig under tolv års embedsvirksomhed ved den sydligste danske sproggrænse i Slesvig. Forfatteren af disse linier fungerede fra 1852 til 1864 som sognepræst for Fjolde menighed i Husum-Bredsted provsti, et sogn, som ligger to mil nord for Husum og lige så langt fra Bredsted, grænsende mod vest til de frisiske egne, med et folketal af 1700 indbyggere. Når slesvigeren dr. Jensen, forhen præst i Gelting, i sit skrift: »Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig 1841«, efter at have omhandlet de øvrige til Husum-Bredsted provsti henhørende menigheder, siger: »Es folgen nun die beiden östlichen dänischen Kirchspiele Joldelund und Viöl« (tysk forvanskning af det oprindelige Fjold eller Fjolde)¹, da fandt jeg ved min embedstiltrædelse denne hans betegnelse af sognets sproglige forhold fuldelig stadfæstet. Folkesproget var gennem det hele, henimod to kvadratmile store sogn dansk, en dansk dialekt med indblandede tyske ord, hentet fra det tyske kirke- og skolesprog, der hidtil havde hersket, medens det dannede danske skriftsprog aldrig forud havde lydt i disse egne. Fra tysk havde dette landskabsmål således været nødsaget til at låne en del udtryk for åndelige begreber, medens det på den anden side havde fredet om mange gamle danske ord, som nu er forsvundet andetsteds, men hvis genoptagelse ville være til berigelse for vort skriftsprog og gøre brugen af en hel del fremmede ord overflødig. Ved siden af dansk lød for øvrigt det slesvigske plattysk i Fjolde sogn navnlig blandt den yngre slægt og i samfærdslen med sydlige naboer og med købstæderne. Men hvor stærk en overvægt det danske modersmål trods al undertrykkelse og mangel på pleje dog havde vedligeholdt blandt den derværende befolkning, viste sig klarlig på mange måder. På ganske få undtagelser nær var dansk det daglige omgangssprog mellem

mine sognefolk og mig; vi måtte have følt os i en ret komisk stilling over for hinanden ved uformødent at bruge et fremmed tungemål til vore gensidige meddelelser. Forholdet i så henseende var vel heldigere på min egn end på adskillige andre steder, navnlig i Angel; i mit sogn fandtes nemlig ingen herregårde og ingen tysktalende familier uden for bondestanden. Befolkningen blev således ikke i det daglige liv truet eller lokket til at skjule sit modersmål eller hånet på dets vegne². Kun fra de nærmest liggende tyske købstæder Husum og Bredsted udgik en agitation imod sprogsagen, og i tidens løb blev denne stærkere og stærkere, idet man der så en hindring for slesvig-holstenismens sejr i det danske landskabsmåls ophjælpning.

Ikke alene i det almindelige daglige samkvem med mine sognefolk, men også mangan gang i min embedsgerning, navnlig ved den private sjælesorg, var jeg naturlig henvist til brugen af vort fælles danske modersmål. Således var der blandt kvinderne, særlig de ældre, ikke få, som var ude af stand til at forstå det højtyske sprog. Når sådanne blev syge og ønskede sakramentet, var altså anvendelse af dansk fornøden ved den forudgående tiltale, medens jeg derimod vel måtte anse det for rigtigst, at selve nadverhandlingen udførtes i det tyske sprog, i hvilket man var vant til at høre sakramentet blive administreret, og som derfor i dette tilfælde har fået en hellig klang i vedkommendes øre. I denne forbindelse må jeg dog tilføje følgende:

Et ungt menneske, som havde modtaget en del af sin skoleundervisning på dansk, faldt i en livsfarlig sygdom; da jeg kom til ham for på hans ønske at meddele ham den hellige nadver, lod jeg først forældrene (der nærede tyske sympatier) spørge ham om, hvad sprog han helst ønskede handlingen udført i; han svarede fast og uden tøven: »I det danske.«

Kirkebesøget var godt såvel ved dansk som ved tysk prædiken, og dansk salmebog indførtes snart i forbindelse med førstnævnte uden mindste indsigelse fra menighedens side. Gammel vane medførte dog, at tilstrømningen var stærkest ved tysk gudstjeneste, ligesom man i reglen ønskede de kirkelige handlinger udført på tysk, medens sådanne nu og da også forefaldt i det danske sprog. Man måtte have tid til at blive fortrolig med det nye; højtysk havde jo fra midten af det syttende århundrede været enerådig på det hellige sted, så det ved det tilvantes magt endnu længe måtte stå for befolkningen som noget, der ret egentlig hørte hjemme i Guds hus; det gik i så henseende som i katolicismens tider, da latin tyktes selv lægmand det eneste rette sprog ved de hellige handlinger.

Et bibliotek til udlån af danske bøger blev oprettet dernede, navnlig ved etatsråd *Mangors* og professor *Hjorts* bistand, og dette blev meget flittigt benyttet af mange forskellige læsere, hvad der var så meget mere betegnende, som de allerfleste af disse indtil året 1852 aldrig havde haft en dansk bog i hånden og i deres skolegang havde modtaget al deres undervisning på tysk. Mange af bøgerne var stærkt medtaget af den idelige gennemlæsning; navnlig

Carl Laurits Emil Mule. 1818–1902. Sognepræst i Fjorde 1852–64.

faldt Ingemanns romaner, Blichers noveller og Holbergs komedier i befolkningens smag, og indholdet deraf blev livlig opfattet. Således mindes jeg, hvorledes jeg engang kom ind til en gårdmand i sognet, der just havde fået fat på en af Holbergs komedier; han gav sig da til under megen latter at oplæse for mig et langt stykke af »Gert Westfaler eller den meget talende barber«; hverken over denne eller over »Den politiske kandestøber« kunne han blive træt af at more sig. Også var P. P.s romaner en meget yndet læsning dernede. Hvorledes lysten til at benytte dette folkebibliotek voksede, kan skønnes deraf, at medens der i vinterhalvåret 1852–53 udlåntes 341 bøger, så beløb de udlånte bøger sig i vinterhalvåret 1859–60 til 864. Man vil af disse tal tillige kunne se, hvorledes de danske bøger grebes med villighed og lyst allerede ganske kort tid efter sprogforholdenes ordning og straks efter bibliotekets oprettelse. Efter 1860 tager den slesvigholstenske agitation til med stedse stigende voldsomhed, og hermed følger så, at lånernes antal lidt efter lidt aftager.

Mange i denne min slesvigske menighed satte for øvrigt megen pris på at

eje danske bøger, særlig af gudeligt indhold; flere sådanne blev sendt mig fra kongeriget til uddeling efter eget skøn; en mand, hvem jeg således havde kunnet give et eksemplar af biskop Mynsters prædikener, kom nogen tid derefter til mig, og idet han takkede på ny ret meget for gaven, udtalte han sin dom om den gamle biskop med de ord: »Det er en god mand.« Man ofrede også gerne noget for besiddelsen af slige skrifter, navnlig af dem, som udgives ved »Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse«, hvorefter mange eksemplarer blev købt af forskellige mænd og kvinder i sognet.

Skolesproget i Fjorde var, som i alle de blandede sprogdistrikter, tysk indtil 1852. Læreren første arbejde ved modtagelsen af de små børn gik altså ud på at lære dem det sprog, hvori de skulle nyde hans undervisning, og da dette var det højtyske mål, der ved sine udtryk og sine hele sætningsbygning ligger så langt fra det danske og navnlig i sidste henseende også fra det plattyske, var den opgave, der således var stillet læreren, såre vanskelig og i høj grad hindrende for børnenes fremskridt. Gennem hele deres skolegang måtte de kæmpe med det fremmede tyske sprog, og den sum af kundskaber, de havde erhvervet ved slutningen, kunne følgelig kun være ringe i de fag, hvori der i almindelighed undervistes i de tyske skoler, og som i reglen indskrænkede sig til religion, læsning, skrivning og regning. Dog traf jeg ved min embedstiltrædelse dernede i året 1852 en lærer ved en af sognets skoler, der på egen hånd alt i mange forudgående år havde lempet sig efter småbørnenes fatteevner og tarv. Han begyndte nemlig deres undervisning i egnens danske landskabsmål (som født i sognet, var dette hans eget modersmål), for siden lidt efter lidt at gøre overgangen med dem til det tyske sprog. Følgen af denne hans praktiske fremgangsmåde var da også den, at hans skole indtog en fremragende plads blandt de øvrige. Her som på så mange andre steder stadfæstedes således angelboens udtryk: »Dat Dänsche stickt in de Kinder«³, og dette end mere, efter at undervisningen på dansk efterhånden var gennemført i alle sognets skoler, dog med fire timers ugentlig undervisning i tysk, hvad der måtte anses fornødent i et grænseland; livlig og let svarede nu børnene ved prøverne, og ved afslutningen af deres skolegang havde de tilegnet sig et mål af kundskaber og færdigheder, som fuldelig kunne stilles ved siden af det, der opnås i kongerigets folkeskoler.

Således var sprogforholdene i min slesvigske menighed fra 1852 til 1864, så livskraftig havde det danske modersmål bevaret sig på folkets tunge ved den sydlige danske sproggrænse, og man vil da lettelig kunne slutte sig til, hvorledes forholdet i så henseende har været i de nord for mit pastorat beliggende sogne, hvilke i langt mindre grad var udsat for umiddelbar tysk påvirkning. Allerede i det en mil nordlig for Fjorde liggende Nørre-Hagsted sogn udførtes efter begæring den overvejende del af de kirkelige forretninger på dansk. Som tidligere berørt, var forholdene i sproglig henseende gunstigere i de vestlige slesvigske egne end imod øst, navnlig i Angel. Slesvigholstenismen

havde kun fundet meget liden indgang i mit sogn, vel ikke mere end hos 5–6 af de derværende familier, og på lignende vis stillede sagen sig overhovedet i hine egne. I Angel derimod, hvor de slesvigholstenske indflydelser gjorde sig så mægtig gældende også blandt landbefolkningen, havde vel i følge hermed et sejt plattysk lag lejret sig over den danske grund i folket, navnlig i sognene op imod sproggrænsen, såsom i Nørre-Brarup og Satrup, men lidt længere nordpå brød også her på talrige punkter det naturlige og medfødte sig kraftig vej gennem det kunstige dække. Betegnende er det således, at der i året 1853 i Sterup sogn, som grænser op til Nørre-Brarup og Satrup, dannede sig en dansk læseforening, hvis medlemmer sammenskød bidrag til årlig anskaffelse af gode danske bøger. En sådan forening stiftedes ligeledes af beboerne i det nærliggende Grumtofte sogn, hvor for øvrigt angelboernes danske natur vel kom til kraftigst gennembrud også i kirkelig henseende.

Vil man kalde sproget demede »råt, fattigt, udannet, berøvet åndelighedens karakter«, så må alle øvrige dialekter i vort folk komme ind under samme dom; i højere forstand er de alle fattige, trængende til afslibning og nødsaget til at hente mangehånde udtryk for abstrakte, åndelige, særlig religiøse begreber fra skriftsproget. Havde ordningen af sprogsagen i de mellemslesvigske egne fået lov til at virke frem igennem tiderne, da måtte den nu klart og uimodsigeligt have stået for alles øjne som et mægtigt middel til fremme af den hele åndelige udvikling og til ophjælpning af det forkuede modersmål i hine landsdele.

Ovenstående er altså et billede af det danske sprog, således som det havde bevaret sig indtil 1864 i Fjolde sogn, efter i *århundreder* at have været kuet af tysk kirke-, skole- og retssprog.

København, i februar 1891.

C. Mule, sognepræst.

Mine oplevelser i Olderup i den nærmeste tid efter Dannevirkes rømning den 5. februar 1864

Sønderjyske Årbøger 1903

Ved krigens udbrud i 1864 var jeg sognepræst i Olderup ved Husum, et af de sydligste sogne med blandet kirkesprog. Da de forenede tyske armeer i begyndelsen af februar 1864 besatte Sønderjylland, var det mig klart, at der ville indtræde meget vanskelige forhold, især for os danske embedsmænd, og nærmest for at have et samlet og pålideligt overblik over begivenhedernes gang begyndte jeg straks at føre en dagbog. Det er denne dagbog som nedenfor meddeles, kun med ganske enkelte rettelser og tilføjelser.

Et meget kort udtog af dagbogen er, under form af en vidneforklaring aflagt den 6. april 1864 for Københavns kriminal- og politiret, optaget i de »Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion«, som den 1. november 1864 blev udgivet i København.

Lørdag den 6. februar 1864. På min sædvanlige morgentur traf jeg bondefoged Andreas Duus, som fortalte mig, at tyskerne nu var »brudt igennem«, og at danskerne trak sig tilbage. En mand her fra byen, som om natten kørte til Husum efter læge, havde på Flensborg landevej mødt masser af infanteri, og efter andre folks beretninger var en mængde artilleri i morgenstunden draget ad den vestre landevej op mod Bredsted. Denne efterretning gjorde et dybt indtryk på mig, og bekymringen var af en dobbelt art: dels sorgen over vort nederlag og frygten for armeens skæbne, dels bekymringer af en mere privat natur; thi vi var jo nu i fjendens vold, afskårne fra al forbindelse med fædrelandet, og det var let at forudse, at oprørspartiet straks ville rejse hovedet og udøse sin galde over os danske embedsmænd. Hidtil havde rigtignok stemningen her i Olderup været så fredelig som mulig, og det hed sig bestandigt: »Bare vi måtte beholde fred, så forlanger vi det ikke bedre, end vi har det«, men jeg troede ikke på denne tilsyneladende ro, thi jeg vidste, at oprøret var så godt forberedt i stæderne, at det kun behøvede luft for at bryde ud i lys lue, og at vi snart ville høre nyt fra Husum. Det varede heller ikke længer end til om eftermiddagen, da kom gårdejer Hans Feddersen hjem fra Husum og fortalte, at byen var smykket med tyske flag og alt derude i den største

bevægelse. Borgmester Grüner var allerede forjaget, pastor Hasselriis ligeledes, og om aftenen skulle det gå løs på de andre embedsmænd.

Søndag den 7. februar. Som jeg stod færdig til at gå i kirke, kom bondefoged Duus og viste mig en seddel, undertegnet af købmand Gurlitt på Husum borgerskabs vegne. Den indeholdt en meget svulstig opfordring til olderupperne om at møde samme dag klokken 11 på torvet i Husum for at deltage i hyldningen af »unsern rechtmässigen Erbherzog Friederich VIII«, og endte således: »Kommt zahlreich, kommt alle, Ihr seid herzlich willkommen«. Jeg sagde straks: »Kast det i kakkellovnen«, men hørte da til min forbavselse, at han, der er en virkelig dansksindet mand, og som bondefoged havde aflagt troskabsed til kongen, ikke blot havde sendt opfordringen rundt i byen, men endogså sendt en afskrift til sognets anden by: Arlevad. Jeg skammede ham ud for hans fejhed, at han ville, til trods for sin overbevisning og sin ed, løbe oprørernes ærinder, og han følte sig øjensynlig ulykkelig derved, men erklærede, at han ikke turde andet, da han ellers ville miste sin næring som kromand. Det var stærkt snevejr, hvorfor kun få fulgte opfordringen, og det endda vistnok mere af nysgerrighed end egentlig iver for sagen, thi den hertug havde de ikke synderlig lyst til – en gammel bonde sagde til mig: »Han er dog af en dårlig familie.« Gudstjenesten, som var dansk, var kun dårligt besøgt, men alt gik roligt som sædvanlig. Om eftermiddagen voksede bevægelsen her ved de hjemkomnes beretninger om, at der lørdag aften havde været stort spektakel i Husum. Mange steder var vinduerne slået ind, og de fleste embedsmænd, både danske og tyske, forjaget, særlig nævntes den konstituerede amtmænd Malling, landfoged Dethlefsen, vandbygningsdirektør Grove, digeinspektør Carstensen og lærer Magnussen. Kun provst Caspers var blevet, da han fuldstændigt havde sluttet sig til oprøret, både stukket fanen ud og fra sit vindue nikket venligt til folket. Om søndagen var han mødt i ornat til hyldningen, som foregik på torvet meget højtideligt med afsyngning af salmer.

Mandag den 8. februar. Det var fastelavns mandag, og vi gik hele dagen i frygt for, at fastelavnsløjerne fra Husum skulle forplante sig ud på landet. Jeg frygtede ikke så meget for sognets folk, thi jeg antog, at om der også fandtes nogle, som kunne have lyst til at gøre optøjer, så manglede de dog mod dertil, men derimod kunne der være fare for, at en pøbelhob fra Husum kunne få i sinde at gøre et strejftog herud, da afstanden kun er en lille mil. Vi kunne derfor ikke få øjnene fra vinduerne den hele dag, og så snart der rørte sig noget, anede vi uråd. Ved middagstid kom degnen og fortalte, at en mand, Lorentz Petersen, havde kaldt ham til sig og sagt, at der var noget i gære imod ham, men tillige, at han ikke skulle blive bange, da de fleste dog holdt med ham. Meget rigtig kom hen på eftermiddagen skoleforstander Thomas Thomsen til degnen og rådede ham til at rejse bort straks, »da han ikke var sikker«, men i tillid til den tidligere erholdte trøst besluttede han at blive, så meget mere som han dårligt kunne forlade sin hustru, der hver dag kunne

vente sin nedkomst. Om aftenen kom min ven Ingver Carstens – en brav gammel bonde, der vel ikke er dansksindet, men dog loyal – til mig og sagde med bævende stemme: »Hr. pastor, der er noget i gære, ikke mod Dem, men mod Andersen (degneren); Dem har folk ikke noget imod, thi De har altid forholdt Dem rolig og ikke drevet politik, men degnen er så fanatisk dansk, og Thiessen (skolelæreren i Arlevad) er den allerværste,« og til denne uddyldelse knyttede han det råd, at degnen for at aflede bevægelsen skulle begynde næste dag at undervise på tysk. Jeg tog sagen ganske roligt og sagde, at det var en misforståelse, når han og andre folk troede, at degnen var mere dansk end jeg, og hvad begæringen om sproget i skolen angik, afslog jeg den rent ud og forklarede ham det ulovlige og ufornuftige, ja umulige deri. Da han var gået, sendte jeg bud efter skoleforstander Thomsen og spurgte ham om, hvad han ville hos degnen. Medens han hos degnen havde været ret stortalende, var han hos mig fuldstændig ydmyg og erklærede, at det slet ikke var hans mening at forlange, at degnen på egen hånd skulle forandre sproget. Vistnok ønskede han, at det blev tysk, men måtte indrømme, at børnene lærte mere i den danske skole end tidligere i den tyske, og han ville være fuldstændig tilfreds, hvis degnen, indtil der kom anden bestemmelse fra øvrigheden, uden for skoletiden ville læse noget mere tysk med børnene end de lovbe-falede 4 timer om ugen. Herpå gik jeg villigt ind, og efter at have mindet ham om hans pligter som skoleforstander lod jeg ham give mig hånden på, at han ville gøre sit til, at skolen kunne gå sin rolige gang.

Tirsdag den 9. februar. Ved middagstid kom lærer Thiessen løbende og fortalte, at der var hejset 2 flag – et tysk, »schwartz-roth-golden«, og et slesvigholstensk, blå-t-hvidt-rødt, på skolen. Jeg svarede: »Tag dem ned og kast dem i kakkellovnen, hvis De tør«. Det turde han nok, og fulgte rådet bogstaveligt. Henimod aften gik jeg hen til degnen og hørte da, at begge skoleforstanderne – Thomsen altså trods sit løfte til mig – tilligemed en tredje mand havde været hos ham om eftermiddagen og atter rådet ham til at forandre undervisningssproget. Han forlangte, at de skulle give ham en skriftlig befaling dertil og som skoleforstandere tage ansvaret på sig, men det ville de ikke; de ville blot *råde* ham til det, da de ellers ikke kunne indestå for hans sikkerhed. Af frygt for at de bebudede pøbeloptøjer skulle virke skadeligt på hans frugtsommelige kone, var han gået ind på at følge deres råd og havde straks begyndt at læse og tale tysk med børnene, så godt det lod sig gøre. Vi gik da sammen ud at spadserere, men indhentedes snart af min tjenstepige, der kom løbende og under gråd berettede, at lærer Thiessen var kommet til præstegården ganske forslået og blodig, og at min forpagter Carsten Jensen havde sagt, at der var 3 vogne fulde af folk på vej fra Husum for at jage os og degnens ud samme aften. Det var jo glædelige udsigter. Jeg skyndte mig hjem for at berede mig til modtagelsen af disse gæster. Først løb jeg dog til forstanderne og opfordrede dem til at møde med nogle af

Lars Simon Hansen. 1829–1914. Sognepræst i Olderup 1861–64.

byens folk for at beskytte deres præstegård og skole mod pøbelanfaldet, men ingen vovede det »for så tør vi aldrig vise os i Husum mere«. Der var altså ingen anden udvej end at holde tønnen ud alene. Dog fik jeg to af de modigste eller mindst feje til at komme hen i præstegården for at være mellemhandlere ved de forventede underhandlinger med fjenden. Af Carsten Jensen fik jeg lidt nærmere underretning. Han havde været i Husum og deltaget i en stor forsamling af by- og landboere, hvori der valgtes nye embedsmænd i stedet for de forjagne; han vidste ikke nærmere besked, om hvem der var valgt, kun dette, at Thomsen Oldensworth var valgt til amtmand. I denne forsamling havde provst Caspers deltaget og ytret, at det var ham berettet fra Olderup, at de der ville vedblive at være danske. Disse ord vakte selvfølgelig et voldsomt røre, og de stormede ind på Carsten Jensen, som erklærede det for usandt og opfordrede provsten til at nævne sin hjemmelsmand. Det ville provsten ikke, men det besluttedes nu straks, at der skulle udsendes et tog for at jage præsten og degnen i Olderup væk, siden olderupperne ikke selv

havde besørget det, og C. Jensen fik befaling til også at køre med dem. Da han kom med sin vogn, blev det imidlertid sagt ham, at han gerne kunne køre hjem, da der allerede var afgået 2 vogne og 1 slæde samt nogle ryttere. De skulle dog køre om ad Svesing for at jage pastor Hamburger og degnen bort, og når det var besørget, skulle de til Olderup, hvor de kunne ventes hvert øjeblik. Jeg klædte mig på, så at jeg med kort varsel kunne drage bort, og min hustru satte lys i stagerne osv., for, hvis truppen kom på en høflig måde, at underhandle med dem i skikkelihood, hvorimod vi, hvis de kom som en pøbelhob, var bestemt på at barrikadere døren og udholde en belejring. Således forberedte sad vi og ventede på angrebet i en just ikke hyggelig stemning. Efter et par timers venten gik jeg ud for at se, om de ikke snart kom, men det viste sig da, at den stærke snestorm, det efterhånden var blevet, havde optårnet så store snedriver, at ingen kunne komme igennem den aften. Da vi således var kommet i ro, fortalte Thiessen, hvordan det var gået ham. Han havde, som sagt, taget fanerne ned og begyndt undervisningen. Da kom en ubekendt karl og forlangte, at han skulle hænge dem op igen, hvad han jo ikke kunne, da de var brændt. Karlen gik da igen, men et øjeblik efter kom kromanden, en bomstærk mand, tilligemed flere bønder og nogle karle, i alt 10 à 12 personer, styrtende over mod skolen som rasende mennesker. Thiessen lukkede hurtigt døren i lås, men de brød den op. Kromanden tog ham i brystet, og en anden gav ham flere drøje ørefigener, slog hans næse til blods, alt ledsaget af skældsord og befalinger til at hænge fanerne op. En af dem ville bevise Thiessen, at han var en født slesvig-holstener, hvortil han svarede: »Nej, jeg er en født holstener (han er født i Kiel), men dansk i sind. I kan slå mig ihjel, om I vil, men I kan ikke tvinge mig til at hænge tyske faner op.« Endelig kom skoleforstander Matthias Matthiessen og forenede sine begæringer med de andres, uden nytte. »Ja! da sind Sie entladen,« sagde han (»Så er De afskediget«). »Det er godt,« sagde Thiessen, hvorpå han slap fra dem og løb over til mig. Efter nogen rådslagning besluttede Thiessen og jeg foreløbig at drage bort, hvilket jeg sagde til de to tilstedeværende bønder, der også fandt, at det var det rigtigste, vi kunne gøre. De mente, at degnen også burde rejse, men på grund af hans kones tilstand lovede de dog at beskytte hans hus mod pøbelanfald, skønt dog ingen vovede at tage hans kone til sig, hvis han skulle blive nødt til at rejse.

Onsdag den 10. februar. Om morgenen sendte jeg en pålidelig mand til Svesing for at høre, hvordan det var gået der. Han kom tilbage med den besked, at toget fra Husum virkelig havde været der tirsdag aften og tvunget pastor Hamburger til at forlade sognet; han var da med degnen under armen vandret bort i det stærke snevejr. Toget var derefter kørt ad Olderup til, men kunne ikke komme igennem snedriverne. Under stadig forventning om det bebudede togs ankomst beredte vi os til at drage bort. Dagen forløb dog roligt, og der kom ingen. Op ad dagen kom der bud fra pastor Mule i Fjolde for at

høre, hvordan det stod til hos os. Det var derovre fortalt, at vi var drevet ud og alle vore møbler slået itu. Hos dem stod det omtrent til som her, og de tænkte også på at rejse. Om aftenen kaldte jeg forstanderne sammen, og erklærede dem, at såsom bønderne tog magten over skolerne fra mig og på egen hånd skaltede og valtede med lærerne, og ingen mere ville agte på, hvad præsten sagde, fandt jeg det rigtigst at drage op til general Wrangel for at høre, om han ikke ville hjælpe mig med at holde orden her. Jeg gjorde dem imidlertid ansvarlige for kirken, præstegården og skolerne.

Samme eftermiddag havde der været en forsamling her i byen, hvor alle myndige mandfolk mødte og efter ordre fra købmand Kaftan i Husum underskrev en hyldningsadresse til »Herzog Friederich VIII«. Så stor var fejheden, at selv de, der havde aflagt troskabsed til kongen, ikke vovede at modsætte sig, men uden videre skrev under. Samme aften afsendtes gårdmand Andreas Hansen som deputeret, uagtet han aldeles ikke kan tale højtysk.

Torsdag den 11. februar. Om morgenen tidlig pakkede jeg min vogn så fuld som mulig med vore bedste sager og drog da bort med min kone uden at vide, når vi ville blive i stand til at vende tilbage. Alt vort indbo måtte vi lade blive stående, men vor pige lovede at sørge for det, så godt hun kunne. Vi kom dog ikke længer end til Fjolde. Her fortalte pastor Mule os, at tyskerne ikke, som vi hidtil havde troet, havde erobret Dannevirke, men at general de Meza havde fundet det nødvendigt frivillig at rømme stillingen. Tillige så vi for første gang efter oprørets udbrud en avis, nemlig »Flensburger Zeitung«, med general Wrangels bekendtgørelse af 7. februar, hvori han stadfæster alle embedsmænd og forbyder alle politiske demonstrationer. Så snart jeg havde læst dette, besluttede jeg straks at vende tilbage, men lod dog min kone blive i Fjolde. Stor var olderuppernes forbavselse, da de om eftermiddagen så mig køre ind i byen med frejdigt åsyn, og inden jeg kom af vognen, var den omringet af byens folk. Jeg rejste mig da op og forklarede dem, at det var en misforståelse, når de mente, at embedsmændene skulle afsættes, hvorpå jeg forelæste dem general Wrangels bekendtgørelse med eftertryk på de behørigte steder. Det gjorde langt større indtryk, end jeg havde ventet, og de blev åbenbart bange for at være gået for vidt. Flere erklærede, at hvis denne proklamation havde været her dagen i forvejen, var adressen til hertugen ikke kommet i stand. Endnu samme aften hørte jeg, at man ude i sognet opfattede situationen således, at jeg på vejen til Flensborg havde mødt general Wrangel og fortalt ham, at jeg var forjaget fra mit embede, hvorpå han havde befalet mig at vende tilbage og medgivet mig et brev – bekendtgørelsen – på, at ingen måtte gøre mig noget. En forsamling, der var berammet til samme aften for at rådslå om, hvordan de skulle få degnen jaget bort, fik under omslaget i stemningen det udfald, at der forfattedes et højst komisk inserat til »Husumer Wochenblatt«, hvori provsten får læst og påskrevet, fordi han ved sine ytringer i tirsdagsmødet havde søgt at forstyrre en fredselkende kommu-

nes ro, ledsaget af forskellige hånlige udbrud såsom: »Und dieser Probst ist orthodox. Er rief aus ein dreifaches Wehe über alle die, die der schleswig-holsteinischen Fahne geschworen; schwört wieder, nachdem der Friede geschlossen, den Dänen treu zu sein, und schwört nun wieder, wie man sagt, dem Herzoge Treu und Glauben. Reime das zusammen, wer kann, wir können es nicht!« Dette inserat vil dog næppe blive optaget i det tysksindede blad.

Fredag den 12. februar. Om formiddagen mødte konfirmanderne som sædvanligt, og jeg læste med dem uden forstyrrelse. Ved middagstid fik jeg bud fra Fjorde om at komme derover, da pastor Jessen fra Hjoldelund var kommet der for at rådslå med Mule og mig, og desuden ville min kone gerne hjem igen. Jeg kunne ingen vogn opdrive, da byens fleste vogne og heste var i krigskørsel – de var mødt ved Dannevirke før rømningen og taget med på tilbagetoget – hvorfor jeg måtte vade derover gennem sneen. I Fjorde havde nogle af bønderne allerede om tirsdagen truet præsten og lærerne til at forandre sproget i skolerne, og 3 af sognets 8 lærere var gået ind derpå for at undgå spektakler. Men ikke fornøjet hermed havde mænd af oprørspartiet, der i øvrigt kun var svagt repræsenteret i dette dansktalende sogn, om torsdagen været hos provsten for at spørge, hvordan de skulle få præsten afsat, og han havde givet dem det råd, at de skulle holde en forsamling og blive enige om at indgå med et andragende til den preussiske civilkommissær, og det helst snarest muligt. De var naive nok til at bede pastor Mule om at sammenkalde en sådan forsamling. Det ville han naturligvis ikke, men så holdt de selv en forsamling på kroen fredag eftermiddag, der dog fik det udfald, at præsten foreløbig måtte blive, men det skulle så overlades til visitoriet at afgøre, *om han kunne tysk nok*. Dette spørgsmål dristede bønderne sig ikke til selv at afgøre, uagtet de havde hørt ham prædike tysk i 12 år.

Da jeg kom derover, begyndte rådslagningen med, at pastor Jessen foreslog, at vi skulle føje oprørspartiet i dets ønsker om forandring af kirke- og skolesproget og i det hele taget rette os efter dets forlangender så meget som muligt. Han havde, før min ankomst, halvvejs fået Mule til at gå ind på forslaget, men da jeg bestemt modsatte mig det, afbrød han hurtigt forhandlingerne og tog bort. Efter at Jessen var kørt, fik vi fat i en »Flensburger Zeitung«, der indeholdt den preussiske civilkommissær, friherre v. Zedlitz's bekendtgørelse af 8. februar, hvori han erklærer, at de bestående love for civilforvaltningen indtil videre skal forblive gældende, lover at beskytte embedsmændene, på det strengeste forbyder alle politiske demonstrationer og giver mange andre skønne løfter og befalinger. Efter grundigt at have gransket dette aktstykke begyndte vi at rådslå om, hvordan vi skulle stille os med hensyn til vor embedsførelse. Vi var i dette stykke ganske henviste til os selv, da vi ingen instrukser havde at rette os efter og heller ikke havde nogen som helst idé om, hvordan andre embedsmænd bar sig ad. Efter at have debatteret sagen hele aftenen og langt ud på natten, kom vi til det resultat, at vi

tjente sagen bedst, og handlede i bedste overensstemmelse med vor pligt og samvittighed ved straks at afgive den i Zedlitz's bekendtgørelse fordrede erklæring om at ville underkaste os civilkommissærernes myndighed, men i øvrigt modsætte os revolutionære forlangender og trusler af befolkningen. I overensstemmelse hermed besluttede vi førstkommande søndag at oplæse bekendtgørelsen fra prædikestolen, og derefter at tilkendegive menigheden, at da de bestående love herved var bekræftede, og der nu var en ordentlig myndighed til at herske over os, så anså vi det for uforsvarligt på egen hånd at indføre forandringer i lovene for kirke- og skolevæsen, hvorimod vi var villige til at gennemføre sådanne forandringer, så snart der kom befaling fra civilkommissærerne eller et af dem stadfæstet kirkevisitatorium. Vi nærede just ingen overdrevne forestillinger om ærligheden af bekendtgørelsens løfter, men på den anden side fandt vi det heller ikke umuligt, at den kunne være alvorlig ment, og at det var preussernes oprigtige hensigt at holde orden i landet. I denne tro bestyrkedes vi ved den overordentlige hast, som oprørspartiet øjensynligt havde med at forjage de danske embedsmænd og omstyrte den bestående tilstand for at konstatere, hvor forhadet det danske herredømme var og dermed tilvejebringe et »fait accompli«. Og i et hver tilfælde anså vi det for bedre, at kuldkastelsen af de bestående love udgik fra fjenden, end at det skulle slås fast, at befolkningen selv havde tiltrodsat sig dem.

Lørdag den 13. februar. Op ad formiddagen vendte jeg tilbage til Olderup med min kone. Det tilsyneladende omslag i stemningen, der havde vist sig torsdag aften, var hurtigt forduftet, og min fraværelse var benyttet til at hejse 2 flag – et tysk og et slesvigholstensk – på kirken. Jeg gik straks til bondefogden, der tillige er kirkeværge, og spurgte, om han havde tilladt dette, eller vidste, hvem der havde gjort det. Han erklærede ikke at vide det. Jeg befalede ham da at sørge for at disse flag kom ned inden søndag morgen, idet jeg viste ham Zedlitz's bekendtgørelse, hvori slige demonstrationer strengt forbydes, og tilføjede, at jeg ikke ville holde gudstjeneste under oprørsflaget. Under vor samtale var der kommet flere folk til, og en snu gammel bonde rådede mig til, at jeg søndag morgen skulle trykke hatten ned over øjnene og lade, som om jeg ikke så flagene. »Det vil jeg ikke,« svarede jeg, »men dersom flagene ikke er borte, når jeg i morgen kommer til kirken, erklærer jeg kirken for vanhelliget og skal da tage mine forholdsregler.« »Ja, hvad vil præsten så gøre?« »Jeg vil straks tage til Husum, hvor der nu er kommet østrigsk militær, og henvende mig til den højstkommanderende officer med opfordring til at sende nogle folk herud for at holde orden, så kan I prøve at få østrigsk indkvartering.« Med et lunt smil svarede han: »Ja, men så får præsten også indkvartering.« »Det er rimeligt, men jeg får officererne og I de menige, så kan I se, hvem der står sig bedst.« Med disse ord gik jeg, men bondefogden fandt det dog klogest at holde en forsamling, og her viste det

sig, at der dog endnu var så megen sund sans tilbage hos olderupperne, at de blev enige om at tage flagene ned.

Søndag den 14. februar. Gudstjenesten – tysk – var ret godt besøgt, især af kvinder. Dog var det klart, at parolen lød på også at blive borte fra den tyske gudstjeneste, så længe den forrettedes af en dansk præst, thi jeg savnede flere stadige kirkegængere, især min ven Johan Henrik Hansen, en gammel ungkarl, der ellers aldrig forsømte nogen gudstjeneste, hvad enten den var dansk eller tysk. Han, der var afgjort dansksindet, var nu blevet så forskrækket og fej, at han end ikke tør vise sig i præstegården, hvor han tidligere var en stadig gæst. Han har deltaget i alle galskaberne og turde ikke lade være at underskrive adressen til hertugen, fordi han så, som han sagde, frygtede for at miste sin aftægt. Efter prædikenen oplæste jeg, som bestemt, bekendtgørelsen fra Zedlitz, og gudstjenesten gik uden nogen forstyrrelse med undtagelse af, at et par unge karle løb ud af kirken og smækkede døren hårdt i, da jeg bad for kongen; men denne råhed fandt dog, som jeg efter tjenestens slutning hørte, almindelig misbilligelse.

Mandag den 15. februar. Efter aftale med degnen indfandt jeg mig om morgenen i skolen for ved min autoritet at forhindre tumult, når han begyndte med det danske. I forrige uge var det nemlig gået med skolen, som det bedst kunne. Onsdag og torsdag havde den været lukket, men fredag og lørdag havde han undervist på tysk, så godt det lod sig gøre. Nu begyndte han efter den gamle skoleplan, og børnene var meget glade derved. Men hvad oprørspartiet ikke havde kunnet sætte igennem ved trusler eller tumulter, skulle nu prøves ved passiv modstand, thi allerede om eftermiddagen blev de fleste børn fra skolen. Ved middagstid kom lærer Thiessen, der var rejst bort i onsdags, tilbage fra sin landflygtighed. Jeg gik da med ham til skoleforstander Matthiessen, som havde afsat ham, og sagde, at nu måtte han indsætte ham igen. Matthiessen, der er en meget selvbevidst mand, som i denne løvløse tid ret føler sig, modtog os med kold høflighed, og sagde, at det var tvivlsomt, om kommunen ville have Thiessen igen, da det var meldt til provsten, at han var forjaget, og denne havde lovet, at han snart skulle sende en anden lærer. I alt fald skulle Thiessen da, hvis han ville blive, straks begynde at læse tysk. Både Thiessen og jeg erklærede, at dette ikke kunne ske, førend der kom befaling fra øvrigheden, og at vi ikke ville handle stik imod lovens klare ord. »Ja i denne tid gælder jo slet ingen love,« svarede han – og det er desværre sandt nok. På mit bestemte spørgsmål, om han som skoleforstander ville sende bud til forældrene, at skolen åbnedes på onsdag, svarede han dog omsider »Ja«.

Tirsdag den 16. februar. Mine konfirmander mødte som sædvanlig på 4 nær; dog var sikkert kun den ene udeblevet af politiske grunde. Også her forsøgte en demonstration, idet nogle havde medbragt tyske bibler og salmebøger, nogle både danske og tyske. Jeg lod, som om jeg slet ikke lagde mærke

til dette, og da vi skulle læse i bibelen, rakte jeg, uden at sige noget, dem, der ikke havde dansk bibel med, hver et eksemplar. Børnene sagde ingenting, men var øjensynlig flove ved situationen. Om aftenen hørte jeg, at der havde været en deputation hos visitatoriet angående sproget, men at hverken provsten eller amtmand Thomsen ville påtage sig ansvaret for at forandre det uden højere ordre. På spørgsmålet, om de da skulle lade børnene gå i den danske skole, indtil denne ordre kom, havde Thomsen svaret, at det kunne de gøre, som de ville.

Onsdag den 17. februar. Om morgenen kørte min kone og jeg til Fjolde for at høre, hvordan det stod til der. Der var fastegudstjeneste, og efter denne en sammenkomst af alle sognets lærere og præsten. De havde naturligvis også mødt passiv modstand ved den danske undervisning, og nogle af dem med lærer Jessen – en broder til præsten i Hjoldelund – i spidsen, mente, at man burde give efter for oppositionen, da lærerne ellers risikerede at blive slået ihjel. Sagen var egentlig den, at han intet havde imod at give efter, da han i hjertet var tysksindet. Pastor Mule og jeg bekæmpede ham, og præsten erklærede, at han intet ansvar ville påtage sig for, hvad lærerne gjorde. Til sidst besluttedes det, at Mule og jeg skulle rejse til Flensborg næste dag for at tale med biskoppen og høre, hvorledes det stod til i andre egne. Samme dag holdt bønderne i Fjolde en forsamling angående sprogsagen, hvori der underskrevs en erklæring om, at de ikke forstår dansk, uagtet Gud og hver mand ved, at de til daglig brug aldrig taler andet end dansk.

Torsdag den 18. februar. Med pastor Mules befordring kørte jeg tillige med min kone og fru Mule til Flensborg. Mule blev hjemme, fordi han var for- kølet. Det gjorde et ubehageligt indtryk at se Flensborg forvandlet til en helt tysk by; overalt vrimlede det af preussere og østrigere, og fra mange huse vajede oprørsflaget, dog mest i byens sydlige del, thi i norden var der næsten ingen. Jeg gik først hen til pastor Graae, hvor pastor Brammer fra Eggebæk opholdt sig som flygtning; han var blevet tvunget til at rømme præstegården med alt sit gods. Graae og Brammer var ganske på det rene med, at civilkommissærerne var i oprørernes kløer, og dansede efter deres pibe, hvorfor vi danske præster snart kunne vente at få afsked. I Angel sad de fleste præster endnu i embederne, men havde naturligvis haft mange ubehageligheder. Så vidt de vidste, var præsterne ikke gået ind på at forandre sproget på egen hånd. Derefter besøgte jeg adjunkt Blicher. Som nygift mand var han glad, men bekymret for, hvordan det ville gå, da skolen var lukket, og gagen formentlig ikke ville blive udbetalt mere. Pastor Bekker fra Treja havde nogle dage boet hos ham som flygtning. Han havde henvendt sig til Zedlitz om hjælp til at blive genindsat i sit embede, men var blevet henvist til den nye amtmand Jacobsen i Gottorp. »Ved Deres excellence,« sagde Bekker, »at denne Jacobsen er en person, som efter de bestående love er landsforvist.« (Han havde nemlig været medlem af oprørsregeringen i 1848 og var udelukket fra amnestien). Zedlitz

svarede: »Efter de nu gældende love er han amtmand i Gottorp, og vil De ikke gå til ham, så kan De gå til Danmark.« Bekker bed i det sure æble, men var omtrent blevet kastet på døren af hr. Jacobsen. Hos biskoppen fik jeg intet at vide. Han ville ikke indlade sig på at give noget råd eller anvisning, men sagde, at enhver måtte se at hjælpe sig, som han bedst kunne. Med den besked vendte vi om aftenen tilbage til Fjorde.

Lørdag den 20. februar. Mine konfirmander mødte alle om fredagen uden at medbringe tyske bøger, og såvel den dag som i dag gik alt roligt her.

Søndag den 21. februar. Til gudstjenesten, som var dansk, mødte foruden min kone og degnens pige kun 2 unge piger samt 2 fremmede personer, der, som jeg senere hørte, var fra Horsted. Det var vistnok spioner, der skulle høre, om jeg prædikede dansk. Der stod desuden et par karle fra Arlevad ude i våbenhuset, men de vovede sig ikke ind. De to fremmede karle gik, da prædikenen begyndte, men der forefaldt ingen uorden. Om eftermiddagen hørte jeg, at det efter tilskyndelse fra Hatsted sogn var besluttet, at de arlevadter ville komme i optog med en stor fane til kirken, men der kom dog ingen den dag.

Mandag den 22. februar. Henad middagstid kom et stort optog fra Arlevad med den omtalte fane. Det standsede først ved skolen og sang »Schleswig-holstein meerumschlungen«, men da degnen ikke havde kirkenøglen, som jeg havde taget i forvaring, gik toget til præstegården. Det standsede dog uden for havelågen, og en deputation bestående af 5 bønder – for resten nogle af sognets mindst ansete mænd – kom ind og forlangte at få kirkenøglen. Jeg nægtede at udlevere den og læste dem ordentligt teksten: »Kirken er Guds hus og ingen flagstang, og jeg vil ingen flag have på den, hverken danske eller tyske og allermindst oprørsflag; politik skal holdes borte fra kirken, og I skal betænke, at I er kristne mennesker og ikke vanære Guds hus osv.« De indvendte, at det jo var en prydelse og en ære for kirken, og at såvel provsten som alle præsterne her på egnen nu havde flag på deres kirker uden at gøre indvendinger, og jeg ville dog vel ikke sige, at de overalt var »in Irrung« (hildet i fejltagelse). »Jo til visse er de »in Irrung«,« svarede jeg, »og om også provsten og alle de andre præster her omkring bryder deres ed og vanærer deres kirker, så vil jeg ikke gøre det. I kan slå mig ihjel, om I vil, men jeg holder ingen gudstjeneste i Olderup, så længe kirken er vanæret ved oprørsflaget.« Det var en meget stormende scene, thi de var alle 5 halvfulde, snakkede i munden på hverandre og blev mere og mere uforskammede. Jeg skaffede mig dog ørenlyd og fik sagt omtrent, hvad jeg ønskede. Hele forhandlingen foregik i min forstue, hvor arkivskabet stod, og til sidst sagde jeg til dem, at nøglen lå i skabet, og der kunne de tage den, hvis de vovede at brække skabet op. Dermed gik jeg ind i min stue. De prøvede på at lirke skabsdøren op, men uden nytte, og til at brække låsen op var de for feje. Dermed drev de af. Jeg ventede nu et anfald på huset af den udenfor stående flok, hvorfor

jeg barrikaderede døren og var bestemt på kun at vige for overmagten. De nøjedes dog med at opløfte nogle vældige hyl, hvorpå de sang »Schleswigholstein« – som de for resten kunne meget dårligt – og vandrede bort med deres fane. De gik imidlertid til kirkeværgerne og tvang 3 af disse – den fjerde undslog sig under påskud af at være syg – til at gå hen i præstegården og forlange kirkenøglen udleveret. Jeg forestillede disse mænd, der alle havde aflagt troskabsed til kongen, at de ved at deltage i oprørske demonstrationer brød deres ed, hvortil de svarede: »Ja det indser vi godt, men vi tør ikke andet, da vi ellers ikke er vort liv sikkert,« og da jeg mærkede, at alle forestillinger var forgæves, kastede jeg nøglen hen til dem med de ord: »Så tag den da, I feje menedere.« Om eftermiddagen blev flaget hejst på kirken og tillige Olderups flag, der siden lørdag den 13. havde hvilet.

Tirsdag den 23. februar. Konfirmanderne kom som sædvanligt, og såvel den dag som om mandagen holdtes der igen skole i Olderup på dansk. I Arlevad var skolen fremdeles lukket, fordi der ingen børn mødte. Det synes i det hele taget, at stemningen i Arlevad er mere oprørsk end i selve Olderup, hvilket vistnok skyldes påvirkning fra det stærkt opagiterede Hatsted sogn.

Onsdag den 24. februar. Denne dag kom det store slag. Præsterne i de fire blandede sogne i Husum provsti, alle lærerne, forstanderne og adskillige bønder, for det meste af de værste »wühlere«, var stævnet ind til amtmand Thomsen. Kl. 9 mødte jeg hos ham tillige med forstanderne og wühlerne. Disse kom først ind, og efter hvad jeg senere hørte, var der blevet spurgt dem, om de ville af med deres præst, hvortil de selvfølgelig svarede ja. Derefter kom jeg selv ind, og uden noget som helst forhør eller spørgsmål meddelte han mig, at da det tyske sprog nu skulle være eneherskende i Olderup, og jeg ikke var dette sprog tilstrækkelig mægtig, havde han herved at suspendere mig, hvortil han var bemyndiget af civilkommissærerne, fra hvem den endelige afsked ville kunne ventes med det første. På mit spørgsmål, om den angivne grund var den eneste til at suspendere mig, da jeg fandt den ret intetsigende, eftersom jeg i over 2 år havde fungeret som tysk præst, uden at der var ført klage over mit sprog, svarede han, efter at have kigget i et papir, at han fra en pålidelig kilde vidste, at jeg ikke kunne tale ordentligt tysk, men hvad det var for en kilde, nægtede han at angive. Samtalen førtes naturligvis på tysk, og da jeg mærkede, at jeg talte i det mindste lige så godt tysk som hr. Thomsen, sagde jeg til ham: »Jeg står jo her og taler tysk med Dem, kan De påvise nogen fejl i mit sprog,« hvortil han svarede: »Freilich nicht, aber Sie sprechen mit dänischem Accent, und Sie sind ja ein geborner Däne, und haben wahrscheinlich dänische Sympathien,« »Ganske vist ikke, men De taler med dansk accent, og De er jo indfødt dansker og har sandsynligvis danske sympatier.« Ja, det kunne jeg jo ikke nægte; hvorpå jeg tilføjede, at skønt jeg ikke kunne anerkende hans ret til at suspendere mig, fandt jeg det nødvendigt at bøje mig for overmagten og forlangte at få en skriftlig meddelelse om suspensionen med

angivelse af de angivne grunde: min danske fødsel og sympatier. »Dazu have ich gar keine Zeit,« svarede han, og med den besked måtte jeg nøjes. Han var i øvrigt meget høflig og sagde til afsked, at jeg gerne måtte blive boende i præstegården indtil videre, når jeg blot afholdt mig fra alle embedsforretninger. Derefter kom pastor Mule ind. Han suspenderedes af de samme grunde som jeg. Hamburger i Svesing, der var en født tysker, på hvis sprog der altså ikke kunne udsættes noget, blev suspenderet, fordi han havde danske sympatier, som han vel sagtens ikke kunne aflægge. I øvrigt synes hr. Thomsen at have et noget uklart begreb om, hvad suspension er, thi i Fjælde sogn suspenderede han alle lærerne – undtagen Jessen i Bjerup – men pålagde dem samtidigt at vedblive med deres embedsforretninger indtil videre. Pastor Jessen i Hjøldelund fandt ligesom broderen – læreren i Bjerup – nåde for hans øjne, hvoraf man vel tør antage, at de ikke mistænkes for at have danske sympatier. Begge mine skolelærere blev i embedet, »indtil nærmere undersøgelser bliver foretaget«. Jeg benyttede opholdet i Husum til at besøge flere af de fordrevne embedsmænds familier, som alle var i færd med at træffe anstalter til at rejse. De fleste steder var vinduerne til gaden slået ind og erstattet med brædder, så at beboerne måtte opholde sig i værelserne til gården. På »Slottet« – amtmandsboligen – boede endnu den slesvigske minister Johannsens moder og søster, som ikke var videre glad ved den gæst, hun havde fået i hr. Thomsen Oldensworth. Hun fortalte mig, at han havde ladet hejse en stor blå-hvid-rød fane på slottet, men dagen efter var det blå blæst af, så at Dannebrogts farver vajede, hvad der ikke synes at varsle godt for det nye regiments varighed.

En anden flaghistorie må jeg dog også omtale. Der bor i Husum en fotograf Strøm, en brav dansk mand, som kom hertil fra Fyn for et årstid siden, købte et hus og oparbejdede en ganske god forretning. Det var fortalt mig, at han havde hejst oprørsflaget, og jeg gik da hen for at høre, om det var sandt. På mit spørgsmål stak hans kone og svigerinde, en unge pige, i heftig gråd, og manden fortalte da, at der den aften, embedsmændene blev fordrevet, kom en pøbelhob hen til ham, og stillede ham valget imellem at hejse flaget eller blive jaget bort og få huset og alle sine ejendele ødelagte.

Da dette ville være hans økonomiske ruin, bekvemmede han sig meget modstræbende til at hejse flaget, og lod sin kone i en fart lave et trefarvet flag. »Og da det så var færdigt,« faldt svigerinden stadigt grædende ind, »så spyttede først Strøm på det, og så spyttede min søster, og til sidst spyttede jeg, og da vi så syntes, at vi havde hånet det tilstrækkeligt, stak vi den klud ud; det blev for resten kun hængende et par dage, så tog vi det ned og brændte det.« Det hele var så tragikomisk, at jeg ikke kunne bare mig for at le, og det var dem øjensynlig en trøst, at jeg tog det på den måde. For resten vajede oprørsflaget endnu fra mange huse, og der skulle om aftenen være stor fest med fakkeltog til ære for Thomsen – for at hylde ham, som bønderne siger.

Torsdag den 25. – søndag den 28. februar. I disse dage forefaldt intet af be-

tydning. Nu havde jeg jo den yndigste fred og otium, og skønt jeg både for sagens og min egen skyld hellere var blevet i embedet, var det dog en stor lettelse at være befriet for at have mere med den oprørske regering og den vildledte, ja, næsten vanvittige, befolkning at gøre. Flere konfirmander kom til mig, og var helt bedrøvede over, at de nu ikke mere måtte læse hos mig, og at de nu skulle begynde på tysk lige før konfirmationen. En dreng sagde: »Jeg kan slet ikke tysk, og jeg troede dog, at de havde ladet os, som altid har lært dansk, blive ved dermed i den korte tid, vi har tilbage.« Forsamlinger holdes med bønderne næsten daglig, vel sagtens for at holde dem i ånde; en aften var det for at sende en takkeadresse til civilkommissærerne, fordi Thomsen var blevet amtmand; en anden aften for at vælge en mand til den store deputation, der skulle ned til Kiel for at hylde hertugen. Olderupperne ville dog nødig give for meget ud i den anledning, og de stillede derfor sagen til licitation, og en af sognets fattigste og mindst ansete mænd, husmand Chr. Selmer, blev valgt, fordi han ville gøre det billigst. Om fredagen besøgte vi Mules, og om søndagen var de her, og hvem der havde set vort muntre selskab, ville vist ikke faldet på, at det var to afsatte præstefamilier. Om lørdagen gjorde degnens kone barsel; hun havde en meget svær forløsning, efter lægens sigende fremkaldt ved for stærk sindsbevægelse. Barnet var levende, men måtte dræbes under fødselen – det har olderupperne på deres samvittighed.

Mandag den 29. februar. Om eftermiddagen kom pastor Hansen i Hatsted, som var beskikket til at vikariere i Olderup, herover, og tog ind i kroen, hvor han havde forstanderne og degnen samlede. Degnen blev skarpt eksamineret og fik pålæg om med iver at lægge vind på tysken i skolen. Derefter kom Hansen herhen med alle 4 forstandere. Han var særdeles »freundlich«, beklagede meget, at jeg var blevet afsat, og at han ikke mere skulle nyde den glæde at have mig til nabopræst osv. Da jeg modtog hans forstilte venskabsytringer ret køligt, brød han snart om, idet han blot bad mig om at forvare kirkens arkiv indtil videre. Hvad forstanderne skulle her, ved jeg ikke. De blev siddende, også efter at Hansen var taget bort, men da jeg ikke indlod mig på nogen samtale med dem, stak de endelig af.

Torsdag den 3. marts. I de første dage af marts forefaldt intet. Kun var pastor Hansen fra Hatsted her i byen om onsdagen og sendte bønderne hen for at hente kirkebøgerne og nogle arkivsager. Jeg var ikke hjemme, men de fik nøglen hos min kone og rodede om i arkivet, hvorefter de tog nøglen med. Hvad dette skulle betyde, forstod jeg ikke, men anede, at der var noget i gære.

Fredag den 4. marts fik jeg opløsningen på gåden. Ved middagstid kom alle forstanderne, og efter at have siddet nogen tid, kom de frem med det spørgsmål, om jeg straks ville betale de 300 rigsdaler, jeg havde lånt af kirkekassen. Kirken var nemlig selvejende og havde nogle kapitaler, hvoraf 300 rdl. fra gammel tid stadig havde været udlånt til præsten – som en slags indløsningssum – mod pant i præstens ejendele, og hvad han ved embedsfratrædelse

havde til gode hos eftermanden. Jeg svarede, at jeg ikke i øjeblikket havde så mange penge, men selvfølgelig ville indløse obligationen, når den blev lovlig opsagt med – så vidt jeg husker – $1\frac{1}{2}$ års varsel. Da de ikke var fornøjet dermed, lod jeg dem åbne arkivskabet og tog pakken med kirkens obligationer frem for at se, hvorledes min var stilet; men til min store forundring fandtes den ikke i pakken. Det oplystes da, at pastor Hansen havde taget den ud og sagt, at den ikke måtte blive liggende i mit væрге, og hvis jeg ikke straks betalte, skulle de lægge beslag på mit indbo. Dertil svarede jeg, at det kunne de jo gerne, da jeg jo ikke, selv om jeg rejste bort, kunne tage mit indbo med, men tilføjede, at jeg betragtede det hele som en slyngelstreg, der gik ud på at sætte mig i forlegenhed, og måske tillige for at kunne få et påskud til at beskylde mig for uredelighed. Jeg tilføjede dog, at jeg mindre lagde bønderne det til last end min noble kollega i Hatsted, hvis ærinde de gik. Bønderne var åbenbart flove ved historien og drev af uden at sige mere. Henimod aften kom gamle Ingver Carstens, en af sognets rigeste mænd, og spurgte mig, om det var sandt, at de truede med at lægge beslag på mit gods. Da jeg svarede ja og forklarede ham, hvordan det hele forholdt sig, sagde han: »Det er dog for galt, at forstanderne vil løbe ærinder for det æsel i Hatsted og behandle vor præst som en kæltring.« hvorpå han tilbød mig, at han ville gå i kaution for de 300 rdl. Dertil sagde jeg tak, og han gik straks hen og påtegnede obligationen som kautionist, hvorved den sag var bragt i orden.

Lørdag den 5. marts fik vi besøg af pastor Mules, og samme dag modtog vi for første gang siden tumultens begyndelse breve fra mine forældre og min kones moder.

Onsdag den 9. marts. Søndag den 6. kørte vi med Mules til Lindeved skov for at besøge skovfoged Nielsens. Det var en lang, kold tur, vel omtrent 4 mil, men den lønnede sig rigeligt, da det gjorde os rigtigt godt engang igen at leve sammen med gode danske folk. Vi blev kærligt modtaget og godt beværtet. Om mandagen besøgte vi pastor Feilberg i Store Vi. I denne egn syntes det, som om man var noget tilbage med oprøret; først lørdag den 5. marts var der hejst flag på Store Vi kirke, og såvel dette som de omliggende sogne havde endnu blandet sprog, ligesom også hele Tønder amt var uberørt af sprogforandringerne. Men desværre var der ved præsternes kujoneri og kejtethed i flere sogne indført tysk i kirke og skole, således i Nørre Haksted, Medelby og måske flere steder. Men nu måtte de på de tyske civilkommissærers ordre vende tilbage til dansken igen. I sognene i Vis herred gik der i de dage skemaer omkring, hvorpå beboerne skulle anføre, hvad deres familiesprog var. Uagtet alle i disse sogne, på enkelte indvandrede nær, har dansk familiesprog, skrev dog mange »tysk« eller »afvekslende«, så der vistnok snart indføres tysk. Feilberg og Vogt i Vanderup havde trofast holdt på dansken, og i Store Vi var endogså flere børn udtrykkelig forlangt konfirmerede på dansk. Flaget på kirken blev om mandagen taget ned, da det blå var blæst – eller måske snarere

revet – af, hvorfor konfirmanderne mandag morgen meget fornøjede forkyndte præsten, at nu var »æ fan« blevet dansk. Om tirsdagen kørte vi til Fjolde og i dag hjem, trætte på legemet, men oplivede på sjælen.

Søndag den 13. marts. De sidste dage forløb roligt. I fredags var degnen og lærer Thiessen inde hos provsten for at prøves i tysk og kom hjem med den besked, at de indtil videre kunne blive i deres embeder. I dag var 20 mand her fra byen og 12 fra Arlevad tilsagt til at møde i Husum for at bringe Thomsen et fakkeltog i forening med Hatsted sogn. I dag, såvel som de to foregående søndage, var der messefald i kirken, og der har i det hele taget ikke været holdt nogen gudstjenester her i sognet, siden jeg blev suspenderet. I al denne urolige tid har jeg haft en fortrinlig støtte og rådgiverinde i min hustru. Som datter af Gustav Lassen, der døde 1854 som overpræsident i Flensborg, men ved oprørets udbrud i 1848 var borgmester i Haderslev, havde hun i sin tidlige ungdom oplevet begivenheder, som i høj grad lignede, hvad der nu mødte os her i Olderup, og særligt havde hun af sin fader fået grundigt indprentet det 11. bud: »Man muss sich nicht verblüffen lassen«. Dette hjalp hende og derved også mig til at bevare modet og ikke tabe hovedet i de mest kritiske øjeblikke, så at vi ikke så let lod os forskrække af trusler eller forlokke ved de venskabelige råd, der i regelen også udgik fra oprørslejren.

Hermed ender min dagbog. Da jeg imidlertid blev i Olderup til slutningen af marts måned, vil jeg, dels efter nogle optegnelser, dels efter hukommelsen meddele lidt om, hvad der tildrog sig i den sidste tid, jeg var der.

Den 16. marts modtog jeg med posten min afsked i følgende form:

Flensburg, den 11ten März 1864.

Auf Grund der in der Anweisung zur Ausführung der Verordnung vom 19ten Februar angeordneten Untersuchung, welche ergeben hat, dass Sie der deutschen Sprache nicht hinreichend mächtig sind, um nach Einführung der deutschen Kirchen- und Schulsprache Ihr Amt als Prediger der dortigen Gemeinde verwalten zu können, enthebt die oberste Civil-Behörde Sie hiermit Ihres Amtes als Pastor zu Olderup.

Die Kaiserlich Oesterreichische
und Königlich Preussische oberste Civil-Behörde
im Herzogtum Schleswig.
Frhr. v. Zedlitz. Revertera.

Hvori den omtalte undersøgelse har bestået, har jeg ingen anelse om, men de virkelige grunde, som Thomsen nævnte, da jeg blev suspenderet, at jeg var dansk født og havde danske sympatier, omtales ikke i afskeden.

Lørdag den 19. marts kom min gamle ven Ingver Carstens og præsenterede en ung mand, der fulgte med ham, som min efterfølger. Det var en kandidat

Fincke, der fortalte, at han havde været 2 steder i Angel for at søge embede, men der ville bønderne ikke have ham, fordi han ikke var ordineret. Derefter var han af visitatoriet i Flensborg sendt som vikar til Eggebæk, men i sin iver for at komme dertil tog han sig ikke i agt for, at det tog, han gik ind i, var et iltog, som ikke holdt ved Eggebæk. Han kom til Husum, hvor Thomsen fik fat i ham og sendte ham til Olderup. Han tilføjede: »For 24 timer siden havde jeg ingen anelse om, at der var et sogn, som hed Olderup – og nu er jeg præst her.« Han tog dog bort igen, men vendte tilbage påskeaften, og påskedag – den 27. marts – blev der for første gang efter min suspension prædikeret i Olderup kirke. Hans prædiken var i begyndelsen meget god og opbyggelig, men pludselig slog han over i en anden tone. Ligesom Kristus opstod af graven påskemorgen, således var nu frihedens sol oprundet over dette folk, der i 13 lange trængselsår havde sukket under trældommens åg. Nu er tyranniets lænker afkastet, nu skal I hver søndag høre Guds ord forkyndt i eders kære modersmål, og eders børn skal ikke mere gøres fremmede for eder ved at undervises på et sprog, som hverken I eller de forstår osv. Under disse udgydelser så bønderne med stor forbavselse afvekslende på ham og på mig. Jeg gik, så snart tjenesten var forbi uden at hilse på prædikanten. Anden påskedag var jeg ikke i kirke, men om eftermiddagen kom hr. Fincke, der havde taget ophold hos Ingver Carstens, hen i præstegården for at gøre mig en visit. Jeg tog imod ham med kold høflighed, men han var meget venlig, og da vi havde vekslet nogle ord, spurgte han mig meget beskedent om, hvad jeg som ældre erfaren præst syntes om hans prædiken. Hertil svarede jeg, at begyndelsen var meget god, men fra den tid, han begyndte at tale om »frihedens sol« var den afgjort uheldig, for ikke at sige noget værre. Ja, han havde også lagt mærke til, at bønderne forundredes, da han kom med politiske hentydninger, men det troede han, de var vant til, da de danske præster jo altid talte politik. »Ja,« svarede jeg, »deri tager De meget fejl, og jeg har i al fald aldrig prædikeret politik.« »Nej,« sagde han, »det har min vært allerede sagt mig, og jeg indser, at det var urigtigt af mig; det skal ikke ske oftere.« Da jeg bemærkede, at børnene ikke, som han havde sagt, blev gjort fremmede for forældrene ved at undervises på dansk, da både børn og forældre forstod dansk bedre end tysk, blev han åbenbart meget forbavset og sagde, at det stred imod alt, hvad han havde lært. I Kiel, hvor han havde studeret, var det altid blevet indprentet studenterne, at tysk var det herskende sprog i Slesvig, og at der kun i den nordligste del taltes en fordærvet dansk dialekt; at der taltes dansk så nær ved Husum – det havde han aldrig tænkt sig. Hertil kunne jeg kun svare, at der syntes at være noget sandt i det gamle ordsprog »Løgn er også en videnskab,« sagde fanden, da han studerede i Kiel, og at det praktiske liv, hvis han blev her, snart ville give ham et andet syn på forholdene, end det han medbragte fra Kiel. Samme Fincke gjorde indtryk af at være en ærlig mand, der fuldt ud troede alt det, han havde lært og følte sig meget trykket ved nu at mærke, at

det forholdt sig ganske anderledes. Han befandt sig åbenbart ikke vel i Olderup, men rejste nogen tid efter bort uden at vende tilbage, og da jeg i efteråret 1864 besøgte byen, var der ingen, som vidste, hvor han var kommet hen, men det antoges, at han ikke ville søge embede i Slesvig.

Endnu må jeg kun omtale fremgangsmåden mod skolelærerne. Da de ikke blev afskediget samtidigt med mig, indgav bønderne, efter pålæg fra Husum, klage over, at de ikke var det tyske sprog mægtige, men da de begge var opdraget på tysk, ville visitatoriet dog ikke afskedige dem af den grund. De blev da begge kaldt ud til provsten og fik det råd, at de godvillig skulle tage deres afsked, da de i så fald ville blive sat på en liste, som skulle indgives over de lærere, der var gået af, fordi de ikke kunne tysk nok, og blive anbefalet til at få embeder i Nordslesvig. De nægtede at følge dette råd og blev afskediget uden videre i slutningen af april.

Min nabo, pastor Mule i Fjælde, rejste bort straks efter afskedigelsen, overladende mig at sørge for hans hustru og børn, og da jeg indså, at der heller ikke for mig var nogen grund til at blive længere i Olderup, rejste jeg den 31. marts med min hustru og Mules familie over Hamborg og Lübeck til København. Alt mit indbo lod jeg med hr. Finckes samtykke blive stående i præstegården, men da han drog bort, og der hen på sommeren kom en præst, som selv ville benytte præstegården, kørte bønderne det til Husum og sørgede for, at det blev opbevaret der, så at jeg ved krigens ophør fik det alt sammen i god behold.

Af de erfaringer, jeg har gjort under oprøret, er det blevet mig klart, at mit sogn uden stærk påvirkning udefra, ville have holdt sig roligt, og at fejhed var den egentlige hovedgrund til menighedens optræden imod mig.

Det var også påfaldende så hurtigt den oprørske stemning forduftede, thi da jeg om efteråret kom til Olderup for at hente mit gods og ordne nogle sager med eftermanden, blev jeg modtaget særdeles venligt af hele befolkningen; flere beklagede, at jeg ikke længere var deres præst, og en gammel bonde tog mig afsides og sagde: »Tror De ikke, hr. pastor, at vi snart kan komme hjem igen; vi havde det dog meget bedre, end vi nu kan vente at få det?« Deri gav jeg ham ret, men erkendelsen kom desværre for sent.

F. OHRT

Fra den yderste sproggrænse

*Efterretninger om Sorø Skole og Opdragelsesanstalt for Skoleaaret
1913–14. 1914. (Med små ændringer også trykt i Danske
Studier 1919. Her efter første tryk)*

1.

Hvor land og hav mødes, kan overgangen være ret forskellig. Vi kender kyster, hvor bøgeskoven strækker sig tæt og frodigt helt ud på yderbrinken, der sænker sig stejlt ned i vandet. Ved andre kyster forberedes vandringsmanden lidt efter lidt på, at han nærmer sig det åbne, vilde hav. Først hører den lune skov op; men ude i blæsten trives endnu egepur, og vangen grønnes; længere ude kigger kun spredte strå på hverandre i sandbæltet, hvor havet slikker til sig tomme for tomme eller sluger favn på favn. Men helt ude ved havstokken kan ældgamle, tykke stammer stikke frem af sandet og minde om, at helt herude brystede engang jorden sig i sund avlekræft: Det hænder, at en brat overgang mellem de to magter i tidernes løb flyder ud til en jævn. Noget lignende love gælder for en helt anden art grænse, skellet mellem nationer, også for skellet mellem dansk folkemuld og tyskhedens mod nord skyllende bølger.

Hvor går sydgrænsen for, hvad der er dansk? I en fjern tidsalder var svaret let givet: Grænsen hørte til første type: der var kun et, klart skel; dansk rige, dansk folk og dansk mål, alt havde sin yderrand ved ødemarken langs Ejders bredder, der hvor Jernskoven, mosedrag og heder sagde stands til alt sammenhængende bygge. Siden mødtes hundredår på hundredår dansk og tysk i lange tag, snart favne-, snart brydetag – farligst for os de første. Og efter alt dette må svaret i vor tid lyde: grænsen er ikke længere én, men mange. Bedre: den er et bælte med flere overgange. Vandrer vi nordfra, kommer først det eneste bratte skel, grænsepælene: Danmarks *rige* ligger bag os. Vi går en del mil sydpå, stadig mellem dansk folk med samme sind som vi for, hvad dansk er: så føler vi lidt efter lidt den stille samhu glippe og briste: vi passerer *sindelagsgrænsen*, Flensborg-Tønder-strøget. Vi går endnu længere mod syd, og stadig lyder det tilvante, danske *sprog* på vor vej; men mil for mil begynder hernede det plattyske at svulme frem. Først hører vi endnu børn og unge på landsbygaden tale dansk; siden må vi mismodige gå den opvoksende slægt forbi og lytte til de fuldvoksne og de ældre; til sidst tyr vi til gamlinge alene, og endelig – tier alt levende dansk: Selv de ældste ryster på hovedet ad os;

kun markers og byers navne vidner (som egetømmeret i strandkanten) om, at vi endnu færdes i egne, hvor dansk var frodigt engang; og visse egenheder ved det plattyske mål ned mod den ældgamle folkegrænse kan røbe, at forfædrene har talt vort eget sprog.

Inden for hele det store grænsebælte bliver der da, set med tanken om fremtiden, tre strøg: Det nordlige, hvor vort sprogs fremtid, om menneskeviljen blot holder ud, trods al hindring er tryk; et midtstrøg, hvor der endnu står håb mod frygt; og det sydligste, hvorom enhver ved, at her må dansk dø. Dø, fordi det ingen næring kan få af viljens kilder og slet ikke er givet i arv til den unge slægt. For en dansk er det smerteligt, men næppe ligegyldigt at høre om hans sprogs sidste livstegn fra den yderste sydrand. Her følger nogle indtryk fra *Fjorde sogn* – alleryderst i den sydlige vinkelspids af den midtslesvigske trekant, hvor dansk endnu lyder i folkemunde.

2.

Fjorde sogn ligger på højderyggen i Mellemslesvigs indre, på engang centralt og dog ret ensomt. To gange årlig afbryder fra gammel tid et marked i kirkebyen den daglige ro; og hovedlandevejen Flensborg-Husum skærer gennem sognet; de store landeveje er jo endda ikke længere som i jernbanernes tidsalder øde og tomme; automobiler kan nu suse gennem Fjorde, men de standser bare ikke. Og ellers ligger sognet ret isoleret; mod nord spærrer store, næsten vejløse mose- og hedestrækninger; mod syd danner Arlå med sine enge samt den store Immingsted skov en naturlig afgrænsning. Sognet er meget udstrakt (Trap opgiver: ca. 17.000 tdr. land) og tæller hele 15 større og mindre landsbyer. Ret mager er jorden; mose og lynghede breder sig op ad markerne; et par idyller er Norsteds enge og elle i vest, Påbøls lille skov i øst. Egnen er ret flad, man ser milevidt; helt ude fra Vesterhavet skal man kunne se kirkens kampestenstårn; kirken ligger i sognets sydlige rand, 1½ mil nordvest for Husum. Indbyggertallet er vel ca. 3000; for oplysningen sørger (mindst) syv almueskoler, ikke for mange til de store afstande.

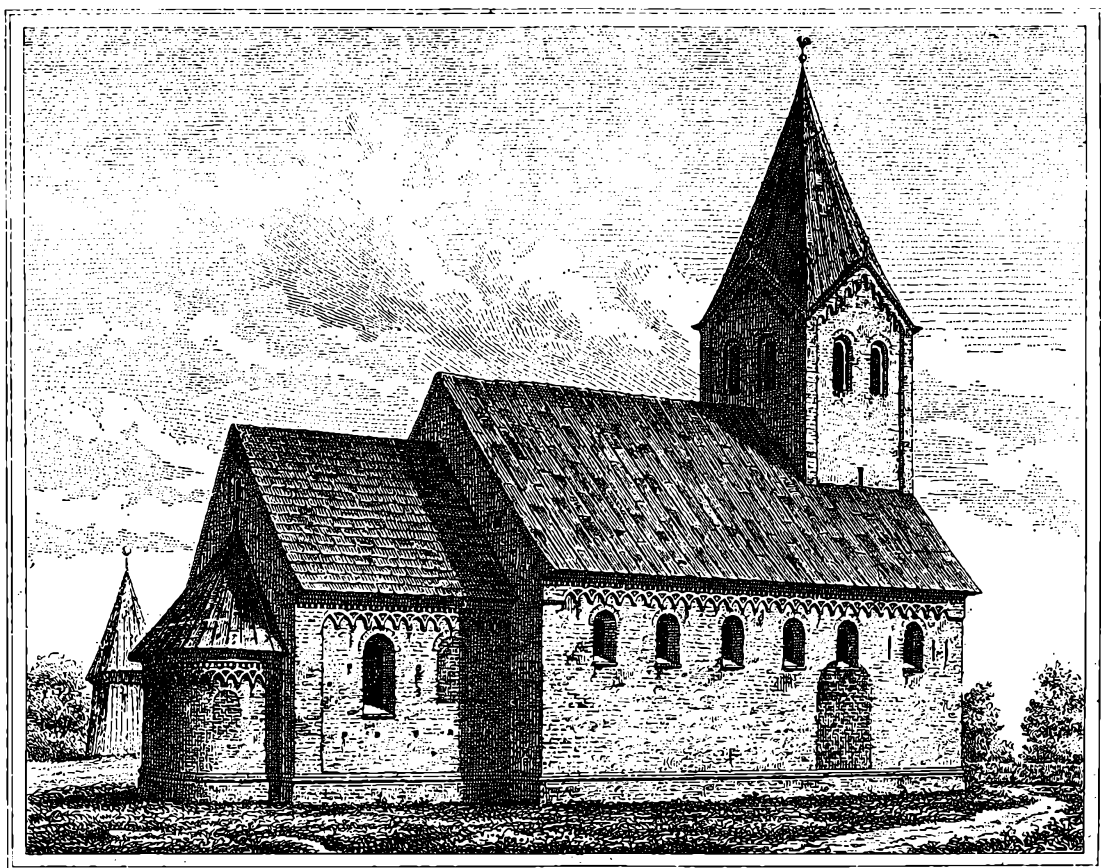
Og menneskene? Legemlig er de en prægtig type; høje, spændstige folk, gerne værdige og rolige i optræden; mænd og kvinder kan holde sig ranke og rødmossede, næsten rynkefri, til langt ind i de 70, ja længere. Ætlinger af en sej kæmpeslægt. Den danske lærde, der har fremsat gisningen om, at Fjordes og tre nabosognes mærkelige bygdemål skal stamme fra vikingetidens oldsvensk, kunne såmænd gerne stive sin måske ikke helt solide hypotese af med det alenmål, som Fjorde-boerne næsten alle går med i livet. Men i al fald har de indtil ned mod vore dage i sprog, sæd og folkeminder været et led af vort folk. Og endnu *kan* det hændes, at man uforvarende en søndag ved kirkegårdsdiget hører et par kvinder tale dansk sammen; endnu kan vi, når vi *søger* på rette sted, i de fleste af de 15 landsbyer, få en samtale på vort modersmål med folk, der har taget det i arv fra barndommen. Inden vi tager

disse vore sidste efterlevende sprogfæller for, vil vi dog se et øjeblik på de mere forstenede vidner, der ligger i sognets stednavne.

3.

De allerfleste af de 15 landsbynavnes danske præg er utvivlsomt. Byerne grupperer sig på en noget centrifugal måde i en ring om et ret øde indre. (I rund parentes sættes efter rigssprogets form det stedlige danske folkemåls, hvor der er større afvigelse). I sydøst ligger *Fjorde* (*Fjå'l*) kirkeby, *Bjærndrup* (*Bjærp*), *Bondelum* [ældre *Bondholm*]; i øst *Solved* og *Kollund* (*Køllin*), der næsten går i et med *Haselund* (*Ha'slin*); i nordøst og nord: *Påbøl*, *Østenå*, *Lyngsted* (*Løwnste*; sammenlign, at »langt« i flere sønderjyske mål hedder »lawnt«); i nordvest *Norsted* og *Spinkebøl* (*Spømbel* eller *Spøbbel*; oprindeligt frisisk? Friserne er nære naboer i nordvest); i sydøst *Kragelund* (*Kra'glin*), *Bøgslund* (*Bokslin*) og *Hokstrup*, nær centrum ligger det lille *Brook* (*Bruog*; oprindeligt en nedertysk koloni?); endelig hist og her nogle mindre gårdsamlinger (*Egstok*, *Agebro* o. a.). For *Fjå'l* siges i sammensætning -*fjøl*: *Hyfjøl* = Højfjorde, *A'renfjøl* = Armfjorde, begge i det sydligere Svesing sogn, *Østenfjøl* = Østfjorde, fortysket Ostenfeld, et sogn mod sydøst. Begge former, *Fjorde* og *Fjøl* kendes allerede fra middelalderen. – På plattysk bruger man nu, så vidt jeg kan skønne, altid de officielle tyske navne for disse byer; men selve disse er kendt fra meget gammel tids dokumenter, og de fleste er næsten lig de »rigsdanske«; nogle af dem støtter sig til det danske folkemål: *Viöl* (udtalt *Fjøl*), se ovenfor; *Löwenstedt* med underlig menageriodeur i stedet for den hjemlige lyngduft; dansk officielt sprog skrev med artig efterligning: *Løvested*. – Ejendommeligt er det, at hvor en ældre slægt kort og godt sagde *Bjærp*, *Spømbel*, der siger bonden nu *Behrendorf*, *Spinkebüll*: På de gamle former (*Bjærndrup*, *Spinkebøl*) havde sogneboernes danske tunger slidt i hundreder af år, så det fik klem; nu da tråden er klippet over, begynder den ny slægt forfra med de officielle, gammeldags, lange navne – indtil man vel i hundredårenes løb får slidt dem lige så korte på en anden måde.

Gamle hjemlige navne interesserer almuen. For at komme i gang med folk, hvor jeg som vildfremmed trådte ind, tog jeg da gerne og med held først den ting op: Hvad kalder I jeres *marker* og *moser*, *stier* og *lunde*? Først lidt senere i samtalen kom vi så ind på det andet emne: Hvem her i byen taler vel endnu dansk og hvor meget? – Stedlige navne var det let at få i hobevis; om de lød fra dansk eller fra plattysk tunge, gjorde i mange tilfælde næsten intet til sagen: adskillige har overlevet sprogskiftet uforandrede og kan længe vidne om, hvad mål forældrene har talt. Her kun nogle få eksempler, alle givet af plattysktalende, der ikke kunne tale dansk; i *Norsted*: *Hørtåwt* (= -toft), *Jåtki'l* (Hjortkile), *Tjæ'r* (Kær); i *Påbøl*: *Turstjær* (Tords kær?) og *Mikkels-tjær*, *Ry* (Ryd), *Klåwer-æng* (Kløver-eng). Danske marknavne ville utvivlsomt kunne hentes helt nede i det sydlige nabosogn Svesing, hvor vort sprog

Breklum kirke.

nu er aldeles uddødt. Personnavnene i Fjolde har visse ejendommeligheder (mulig tilfælles med nabosogne). *Carsten* og *Albert* er meget hyppige, *Synne* er et gængs kvindenavn i al fald i den ældre slægt. Den tyske endelse *-chen* synes tidligt at have fået indpas; den findes i gamle rim o. l.: *Hansjen*, *Law-sjen*; fra Amfjolde: *Pederken*. Og nu selve de levende vidner.

4.

En tysker ville formodentlig – med lidt held – kunne opholde sig måneder igennem i Fjolde sogn og komme en del rundt blandt folk uden at få nogen anelse om, at et for ham fremmed sprog endnu kendtes og taltes hist og her. Så dybt i skyggen lever det danskes rester. At fastslå hvem der taler dansk i Fjolde, er en noget vidtløftig sag; »tale dansk« er et ret rummeligt begreb. I første række kommer de få personer, der i indbyrdes *dagligt samvær* taler vort sprog. Det er kun gamle folk, omtrent fra 60 år og opefter (og vel at mærke ikke *alle* gamle folk), mand og kone, søstre eller andre gamle, der bor

sammen; i et eneste tilfælde meddeles et ca. 50-årigt (barnløst) ægtepar at tale dansk indbyrdes. Yderst få er de huse, hvor der til daglig *kun* lyder dansk: så snart der tillige bor yngre folk i huset, har dermed tysk indpas. På en gård i Norsted taler således manden kun tysk, konen Synne taler dansk med sin i huset boende søster Bothilde; »dog kommer der efterhånden mere tysk i«, tilføjer de selv. Et værn af egen sørgmodig art har det gamle sprog vistnok i – døvhed: tunghøre personer lader sig bedst råbe op i deres tilvante mål og venner dermed enhver, der evner det, til at bruge det over for dem. – I anden række kommer så de, der nok fra barnsben af har dansk til modersmål, men nu kun *lejlighedsvis*, når de træffer dansktalende kendinge, taler det, medens tysk til daglig er blevet den normale kost. De nævnte søstres broder på nabogården taler således tysk med sin kone, dansk med søstrene. Disse to rækker tilsammen tæller vel ca. 90 personer; lidt under halvdelen af disse ville jeg regne til første række; men grænsen er naturligvis vanskelig, ja umulig at trække skarpt, endog for hvem der kender forholdene nøje. Den solideste by, hvad de absolutte tal vedrører (procenttal kan jeg med mine herværende midler ikke give), er *Lyngsted* i nord med 10 »første klasses folk« (5 ægtepar). Derefter kommer vel *Kollund-Haselund* (9 personer?), og så den store kirkeby i syd (8?). De eneste byer, hvor formentlig ingen taler dansk, er Brook og Påbøl.

Hermed er vi dog ikke helt færdige. Vi stiger ned i de langt talrigere lag, der *ikke fra barnsben har talt dansk*, men dog endnu kender sproget. Som en tredje række træffer vi da her dem, som *kan tale* dansk og i ny og næ gør det over for ældre personer; samt som en fjerde dem, der uden evne til at tale det dog *forstår* det danske mål. Jeg blev efterhånden klar over, at så at sige hele den midaldrende (indfødte) befolkning, vel fra 30–40-årsalder af, må regnes til disse klasser: så kort ligger den tid tilbage, da dansk var almindeligt talesprog i hele den ældre slægt, så de unge ikke kunne undgå at lære det. Men det er for dem en væsentlig død skat, og deres Fjolde-dansk har næppe den friskhed og renhed som de gamles; de, der vil granske det gamle mærkelige mål af helt rene kilder, må haste.

Og endelig børnene. Til dem taler ingen dansk. At de små gryder i et og andet hjem, hvor »Oldefar« og »Oldemor« indbyrdes danskes, fanger noget med deres små øren og forstår lidt, er muligt; jeg ved ikke noget eksempel derpå. Man kan rolig sige, at dansk for næste slægtled vil være ganske dødt.

I grunden har vort sprog været forbavsende sejt henede. Hundredår igennem havde Fjolde tysk kirkesprog; da skolerne kom, var også de tyske. Fra 1836 af begyndte nogle forældre i sognet, med velberåd hu, at tale plattysk til deres børn; indbød ikke allerede alt det officielle væsen til at opgive modersmålet? – Endnu omkring sidste hundredårskifte sætter selv tyske skøn og statistikker ret høje tal for danskheden, især i de sydøstlige byer; i de aldersidste år synes nedgangen stærkt tiltagende.

5.

Helt nede i Bjerndrup, tæt ved Arlå, bænkes jeg hos et par fattige husmandsfolk (af første række) hyggeligt ved kaffen og smørrebrødet. En gæst er der i forvejen, en yngre mand fra Fjolde by; af hensyn til mig slår han straks over i helt godt måldansk; og vi snakker alle fire løs, som sad vi i ærkedansk land og ikke i det sydligste hus i hele Slesvig, hvor dansk endnu lyder. Marknavne hagler ned over mig. Talen falder på pastor *Muhle*, den sidste præst her i dansk tid (ca. 1852–64); hans første hustrus grav ligger ynkelig forsømt på kirkegården; selv får han det lov af værtinden, der har tjent i præstegården: »O hvor var de' en goj, goj mand!« – Jeg vandrer østpå over engen til *Bondelum*, til den gamle C. C. og kone; han sidder nu og fletter (»fli'er«) kurve til salg i Husum. De to taler ypperlig dansk med mig, men til daglig tysk sammen. Manden synger endda den danske tids pris, men rigtignok efter den Goetheske opskrift.

Wird es nicht alle Tage schlimmer?
Gehorchen soll man mehr als immer
und zahlen mehr als je vorher:

Vi var danske, siger han, så blev vi »drøwen« til tyskerne og skal jo lystre; men vi havde det bedre dengang; nu er skatterne så hårde.

Tydelig uvilje mod det danske mærker jeg kun et eneste sted; det er i sydvesthjørnet. I en gård i Hokstrup sidder jeg og taler dansk med den 80-årige ejer. Så træder en jævnaldrende af ham, en rask gammel mand, H. ind. Det var blevet sagt mig, at netop disse to plejede at tale dansk sammen. Men da H. hører, jeg er fra Danmark, kommer han hurtigt i krigshumør. Om den »gode« pastor Muhle fortæller han: Der var én der sagde til ham: *Goddag, pastor Snut'* (s: snude; vittigheden vil påskønnes); men det fik han bøde for. Tiden mellem de to krige var en slem tid; de danske myndigheder ophidsede befolkningen ved at lade gendarmen overvære ringridninger og andre fester; så blev der netop optøjer og politisager. Til sidst slog H. over i plattysk: Jeg ville gerne leve »Vier un søstig« om igen; det var en spas, dengang vi smed danskerne ud. Adjøs! Og rask sejlede han ud af stuen: Hjertet var lettet, og det lille Danmark overvundet endnu engang.

Flere steder nævner man mig en mand i *Kollund-Haselund*: Gå til P.; han har endog opdraget sine døtre på dansk. Og man fortæller videre: men der, hvor de nu bor – spredt inden (og uden?) sogns – taler de alle sammen tysk med deres mænd. Jeg træffer manden, en smuk og rank, ottiårig kæmpe med stort sølvgråt skæg og et karakterfuldt ansigt. Han og konen, der synes menneskesky, taler altid dansk sammen. Jeg står over for det sidste par mennesker, der så langt sydpå, men forgæves, har *stræbt* at holde på vort sprog. Der er en mærkelig forening af lun humor og sørgmodighed over den gamle mand.

Andre fortæller mig endnu enkelte af de lystige vittigheder, han sprudlede med som ung; og danske remser og viser kan han som vel ingen anden i sognet. Men hjemmet synes trist og stille; og kun tyske billeder og påskrifter ser jeg på væggen. Selv taler han ikke et ord om døtre eller sindelag, men er ellers livlig nok. Den maler, som kunne fæste denne oldings træk på lærredet – og de var det nok værd – ville dermed i én skikkelse give os den døende sydgrænsedanskheds sidste glimt og endelige resignation.

6.

Her er en lille sprogprøve fra hans mund (let tilnærmet til rigssprogets stave-måde), et »hyrdedrengerim« fra *Østenå* (hvor P. stammer fra); det kunne som motto have Jeppes ord til advokaterne: »Ach gid de kunne komme i hårsammen –«.

*Æ fæk morr å æ fæk knorr;
ek vess' æ, vo de' vå får.
Da vå de' får en gammel vo'ld:
Krisjen saw, æ ha lat æ kyør rænd' indynder;
Hante saw' næj, Krisjen saw' ja –
hælle die døjger, va sjældtes di da!*

Vo'ld her: gærde; *Hante* skal være husbondens, *Krisjen* madmorens navn; *hælle di D.* ♂: hillemænd, *døjger* vel af plattysk *Deuwel*, djævel.

En skæmt om to andægtige koner fortalte M. S. i Fjorde by således:

(A:) *Va gye vo' præst dåg en prietje edaw, va gø' han 'et då' vigte* (vægtigt)! – (B:) *Ja de' vår en dæjle prietje. Ku du hyer' vat* (plattysk: noget) *aw?* – (A:) *Næj, ek et ord; ku du?* – (B:) *Næj, æ ku åg ek.*

Målet skelner mellem verbers en- og flertalsform: *æ hær, vi ha; æ ska, vi sku* (♂: vi skal). – I *Arn fjolde*, Svesing sogn, syd for Fjorde, er dansk vel ganske uddødt; selv ældgamle folk kan her ikke fås på glee. Men mærkeligt nok gemte den gamle kæmpe P. i sin sikre hjerne endnu nogle småsætninger på Arn fjolde-mål, hvis forskel fra Fjordes dansk han var klar over. Indholdet er ubetydeligt; men det er vel de sidste danske ord, der vil lyde fra det sogn, som fra gammel tid var dansk sprogs alleryderste forpost. Et af stykkerne lyder som en vemodig, selvironisk gravskrift over alle de sydligste sognes dansk:

Do værst da olle bæt den kû'l, va do hå'r væt!

(Du »vorder« da aldrig mere den karl som du har været). For *hå'r* siger Fjorde: *hæ(r)*. – Det er slige almueminder, der henede betegner den åndelige til-

land. Disse mellemslesvigere blev yderst forbavsede over det højt udviklede danske landbrug. Den jyske gæstfrihed og de nørrejske bøndergårdes stil og indretning fik en af dem til at udbryde: »Men de' er jo akkurat som hjem' ve' vos!« Enkelte tog små dannebrogslag med hjem som minde om det gode besøg hos de nørrejske stammefrænder.

... Den 7. december 1919 optrådte præsten i Hjoldelund som tysk politiker i sognekirken. I sin prædiken appellerede han til menighedens tyske sindelag med de ord: »Verflucht seien die Hunde, die für Danemark agitieren.« Fra alteret opfordrede han mellemslesvigerne til at sværge det tyske flag troskab. I afstemningstiden var det forbudt embedsmændene at agitere i den ene eller anden retning. På møderne i Hjoldelund sogn optrådte præsten derfor i tavs og truende majestæt...

I trekantens sydlige spids ligger *Lyngsted*, den nordligste landsby i Fjorde sogn. En sandet hedevej fører hertil fra Hjoldelund. Befolkningen er ret gammel og taler endnu en del dansk. Dette er særlig tilfældet med folk i treserne, men også mange af den yngre slægt kan udtrykke sig på det ejendommelige sønderjyske, der i gamle tider taltes herfra og ned til Svesing ved Husum.

Her, som næsten overalt på højderyggen, forløb møderne meget roligt. Deltagernes stemning var på grund af deres sindige temperament og jyske inde-sluttethed ikke så let at fastslå. Trods deres tilsyneladende ligegyldighed hørte de med interesse på talerne, og en vittighed kunne godt fremkalde dæmpet lun munterhed.

Ved et dansk møde i Lyngsted ytrede en ældre mand fra »Løvnstej Mark« sine tvivl om, hvorvidt særlig mange ville stemme dansk, for »åll' vor' dø'e ligger jo å æ Kjergård i Fjold«. 2. zones sydgrænse skilte jo som bekendt Lyngsted fra kirkebyen Fjorde og det øvrige sogn. Dette skel var ikke draget af praktiske grunde, men fordi Lyngsted i 1864 var næsten rent dansktalende, hvorimod kirkebyens indbyggere allerede siden 1836 var begyndt at tiltale børnene på plattysk.

Tysk fanatisme eller had til Danmark er der kun lidt af. Om selve sprogforholdene siger de unge: »De ohlen Lüt snakken Dänisch«, og folk i en lidt modnere alder: »Jo, vi kan nok dansk, å de gammel snakker åll' sammel dansk.«...

I *Østenå* kom præsten og et par lærere fra Fjorde – altså fra 3. zone! – og samlede alle tyskerne sammen med de afhængige dansksindede. Præsten mødte i ornat og lod hver enkelt sværge på, at han eller hun næste dag ville stemme for Tyskland. Den 14. marts hang der over afstemningslokalet en plakat med indskriften: »Tut Eure Pflicht!« for at minde folk om deres aftungne ed.« Når Tage Jessen skriver, at en fjerdedel af stemmerne i Hjoldelund var danske, er han kommet til dette resultat ved at trække de tilrejsende fra. Det var folk, som var født i sognet, men havde bopæl uden for. De stemte aldeles

De fem landsbyer stemte således:

	danske stemmer	tyske stemmer	i alt	tilrejsende
Goldebæk	19	93	112	36
Goldelund	8	149	157	56
Hjoldelund	40	211	251	81
Hjoldelund sogn	67	453	520	173
Lyngsted	8	166	174	68
Østenå	—	53	53	16
I alt	8	219	227	84

overvejende tysk. Hjoldelund havde levet fuldstændig uden for det danske røre i Sønderjylland lige som det meste af det norden for liggende Kær herred, og på den baggrund er det danske stemmetals størrelse interessant. Den anførte ytring om de døde på Fjolde kirkegård rummer mere end samhörigheden med de døde. Den viser også hele den gamle opfattelse af sognets enhed, som uden for al tvivl har været stærk i sognet.

knytning mod nord; der er også lange skæmterim om byfæller, ganske som de, der ellers kendes fra Jylland. Men højere dansk åndsliv, således hele 19. hundredårs rige skatte, er aldrig blevet kendt og kært hernede.

7.

Den unge slægt i Fjolde kan vi give alle gode ønsker med på vejen, den som ved forældrenes hånd er ledet bort fra det ældgamle samvær med dansk folk og sprog. Den skilles for al fremtid fra os. Lad den vise sine ny sprog- og folkefæller, tyskerne, at der var krummer i den gamle danske æt. På et punkt skønnede jeg, at der findes vilje i ungdommen. Fra gammel tid vrimler sognet af kroer; nu er der vel en halv snes. I den, hvor jeg boede, var der svært stå-hej og nogen fuldskab lørdag, søndag, ja blåmandag. De optrædende var foruden et par tømrersvende og en ung suspenderet lærer ældre mænd. Overbacchant var en mere end 80-årig mand, der fra plattysk gled over i dansk, endog »højddansk«, når han meldte om den tid, han lå soldat i København. Hans lidt yngre svirefæller, ellers rent plattysktalende, stak ud på dansk: Du ska jæm å i seng! Og da oldingen på en rejse over gulvet faldt hjælpeløst omkuld, lempede værten ham ud. Men når de sidste gamle sviregaster er lempet ud, får de næppe tilbørlige afløsere. Sognets bondeungdom svirer – efter hvad jeg så og hørte om – ikke på kroen; det lader de gamlinge om. Det er næppe nogen dorsk og ligeglad slægt, vi skilles fra i vort sprogs sydligste hjemsovn. Men man ønskede den gerne endnu bedre vilkår til at spænde sit bælte og føre en klinge for en god sag; dem havde den haft, om den var blevet i fællesskab med sine nordslesvigske frænder.

POUL KÜRSTEIN

Folkeafstemningen 1920

Efter 1. verdenskrig skulle det gamle hertugdømme Slesvigs eller Sønderjyllands tilhørsforhold afgøres ved folkeafstemning, og eventuelt skulle det deles mellem Tyskland og Danmark.

Den 21. februar 1919 blev den danske regerings ønske om en folkeafstemning indbragt for den internationale fredskonference i Paris. Regeringen ønskede to forskellige afstemninger, en i Nordslesvig, den såkaldte 1. zone, og den anden i visse egne af Mellemslesvig, 2. zone. Grænsen for 2. zone skulle i vest være Soholm å, så at Kær herred kom til at stemme, men Nørre Gøs herred ikke. En kreds af danske borgere rejste imidlertid Danevirke-bevægelsen, og den fik fredskonferencen til at oprette endnu en afstemningszone, den såkaldte 3. zone, hvis sydgrænse gik ved Danevirke og sønden om Husum og således medtog hele Nørre Gøs herred og det meste af Sønder Gøs herred. Afstemningen i 3. zone faldt dog væk, da den danske regering bestemt satte sig imod den.

Dog kom en mindre del af Nørre Gøs herred til at deltage i afstemningen. Hjoldelund sogn blev lagt til 2. zone efter den danske regerings ønske og på grundlag af dens sagkyndiges, H. V. Clausens viden, og fordi der var fremkommet et ønske om afstemning fra indbyggere i sognet. Endvidere blev de to nordligste landsbyer i Fjolde sogn Lyngsted og Østenå lagt til 2. zone. Den franske professor Paul Verrier var afstemningskommissionens egen sagkyndige i slesvigske forhold. Han vidste, at de to byer endnu i stort omfang talte dansk, og han fik udvirket, at de kom til at deltage i afstemningen.

Redaktør Tage Jessen ledede flere danske afstemningsmøder i Hjoldelund og Fjolde:

»Helt nede i Hjoldelund, hvor alle gamle taler dansk, og selv yngre folk endnu kan tale det tusindårige modersmål, stemte en fjerdedel af de bosiddende for Danmark. Dette forholdsvis gode resultat i en egn, hvor der før krigen herskede den dybeste uvidenhed om vort land, skyldtes dels et vellykket dansk møde, men først og fremmest, at et selskab fra denne sydlige egn på en studierejse havde gæstet Danmark og blandt andet været på besøg i Nørrejylland.

Ifølge J. B. Høyer (Sønderjyske Årbøger 1905, s. 40, og 1908, s. 189) var omgangssproget i Bondelum dansk så sent som omkring 1880. Noget lignende har formodentlig også været tilfældet i sognets to nordligste byer, men i den øvrige del af sognet var dansk allerede på den tid kun de voksnes omgangssprog. Endnu værre stod det iflg. Adler⁹ til med hjemmesproget, idet kun 30 barnløse familier i 1885 havde dansk hjemmesprog, 137 familier dansk og tysk, og 232 tysk hjemmesprog. Denne statistik er ganske vist næppe helt pålidelig¹⁰, lige så lidt den følgende fra 1905¹¹, iflg. hvilken kun 51 personer talte dansk, 3 frisisk, og 2237 tysk. Men disse tal siger ikke i sig selv det væsentlige. Det væsentlige er dette, at den danske dialekt var blevet et ukendt sprog for de unge og for børnene og derfor dødsdømt. Da Marius Kristensen og F. Ohrt i 1913 besøgte Fjorde, havde kun ca. 90 personer, alle over 50 år, dansk som modersmål¹², og af dem talte lidt under halvdelen dansk i dagligt samvær; langt flere kunne tale dansk, selv om deres modersmål var nedertysk, og så at sige hele den midaldrende indfødte befolkning (fra 30–40-års-alderen og opefter) kunne forstå dansk, men ikke tale det, men de yngre forstod ikke dansk¹³. Da jeg i 1931 begyndte at optegne dernede, gjorde jeg tilsvarende erfaringer: Kun en halv snes personer, alle over 70 år, var opdraget på dansk, og af dem talte kun 5–6 lige så godt dansk som nedertysk¹⁴.

ANDERS BJERRUM

Fjoldemålet

*Uddrag af afhandlingen Om de danske dialekter i Sønderjylland
Sønderjyske Årbøger 1944*

Rim og ordsprog optegnede 1931–32 af forfatteren efter Tinne Carstensen i Bjerrup, Carsten Hansen på Kollund Mark og Carsten Carstensen i Fjølde.

*Skodåger der kun i ar eeng,
da kun vi goa ruoler i seeng;
skodåger der åw i ar hie,
da ær ar ræjn rie.*

*Der lyssener a der donneker,
der sier så groat i ar skøj;
Ach Gott, die stakkels hiereker,
di eer så långt froa ar bøj.*

*Far a muor a sønner di voor sammel om an sild:
Far tåw der imæld håwwer a skært, di ander kund tæj som di vild*

*Vet du ha mæ, da kat du foa mæ;
var æ hær, der hær æ oa mæ,
var æ tien der fortær æ,
såndt ær æ.*

*Di groa moarner a da uund kunner di vuur beer
når viider åp oa a daw.*

Tæj din fætter i agt, æjs trin æ dæ, såw ar kâk te ar hæst.

(Sødugger det kun i engen – verbet sødugge bruges om aftentåge i eng og mose – så kan vi gå rolige i seng; sødugger det også i heden, så er regnen rede. – Det lynet og det tordner, det ser så gråt ud i skyen; å Gud, de stakkels hyr-dedrenge de er så langt fra byen. – Far og mor og sønner de var sammen om

SPROG OG FOLKEMINDER

ANDERS BJERRUM

Fjolde sogn

*Uddrag af hans: Fjoldemålets lydsystem
Ejnar Munksgaard 1944 s. 6–8*

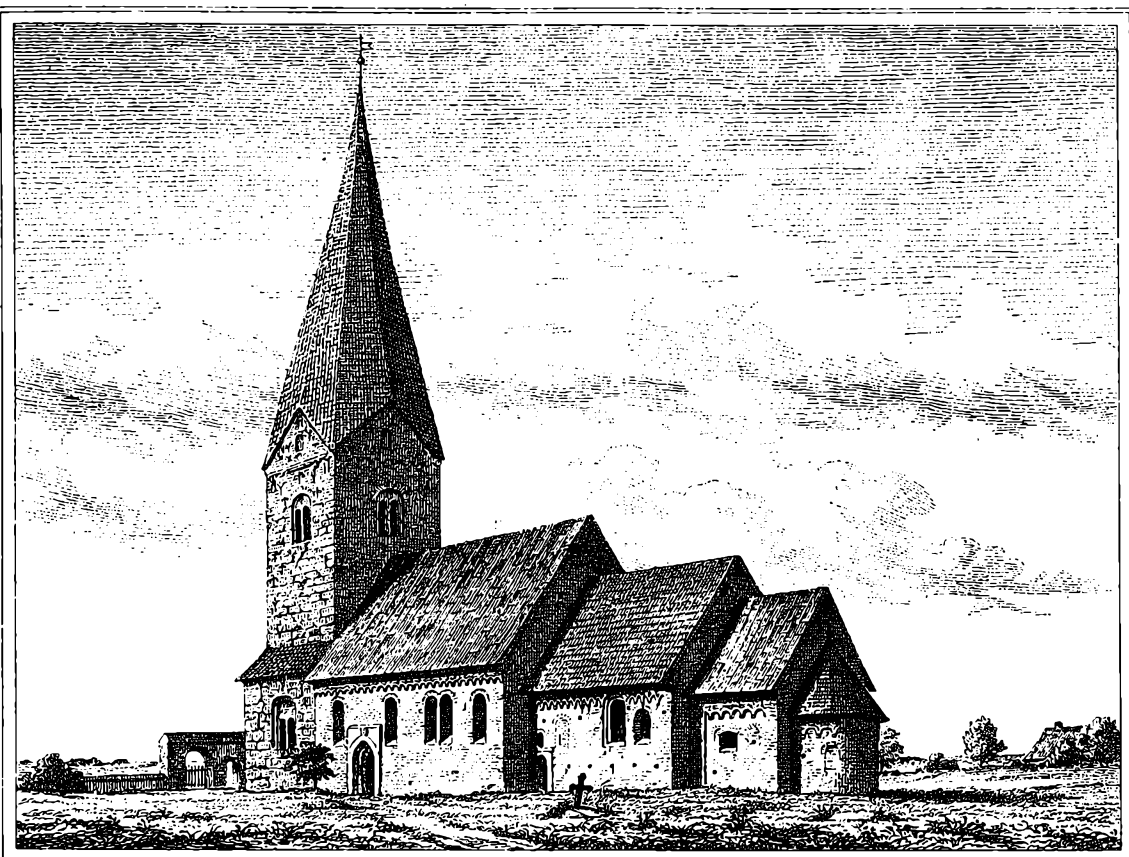
Sognet, hvis navn på tysk skrives Viöl, ligger i det gamle Nørre Gøs herred, tidligere Bredsted amt, nu Kreis Husum. Kirken ligger 14 km nordøst for Husum, ved landevejen til Flensborg. Sognet er stort, det omfatter 16 landsbyer og har vistnok nu op imod 3000 indbyggere (1846: ca. 1600, 1864: 1757, 1905: 2291). Befolkningen består næsten udelukkende af landbrugere. Der findes ingen herregårde, og bøndergårdene er alle temmelig små. Jorden er de fleste steder lidet frugtbar. Befolkningen anses i nabosognene mod nord og øst for gammeldags. Den danske dialekt i sognet var meget forskellig fra den rent mellemslesvigske dialekt i nabosognet mod nord, Joldelund, og noget mindre forskellig fra dialekten i de østlige nabosogne Jørl, Treja og Eggebæk, som danner en overgang til angelbomålet. Derimod havde nabosognene mod syd, Svesing og Olderup, en dansk dialekt, der kun afviger lidt fra fjoldemålet, og som man plejer at sammenfatte med dette under navnet sydslesvigsk (se f. eks. Marius Kristensen i Sønderjyllands Historie, bd. 1, side 72)¹.

Stednavnene og de ældste personnavne viser, at folkesproget i Fjolde sogn har været dansk så langt tilbage, som vort kendskab rækker. Ved reformationen fik sognet, som alle sognene i Sydslesvig og det sydlige Mellemslesvig, nedertysk kirkesprog, der i 17. årh. afløstes af højtysk kirkesprog. Omgangssproget i den nærmeste købstad, Husum, var nedertysk, og dette sprog taltes også af opkøberne på de store markeder i Husum. Det må derfor have været nødvendigt for en del af den voksne befolkning at have et vist kendskab til nedertysk; et sådant kendskab forudsættes da også af Fjolde kirkebys nedertyske vide fra 1669². Men hjemmesproget og det daglige omgangssprog mellem naboer må, iflg. topografier og andre efterretninger fra det 17. og 18. årh., have været dansk. De højtyske kolonistfamilier, som i 1760'erne bosatte sig i sognet, skiftede sprog, idet andet slægtled blev dansktalende (iflg. L. Petersen i Sønderjydske Aarbøger 1895, s. 254. Se også denne bog s. 132).

Først omkring 1800 synes kendskabet til det nedertyske og det højtyske sprog at være blevet almindeligt; 1811 siger amtmand Levetzow i en indberet-

ning (iflg. C. F. Allen, *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland 1858*, bd. 2, s. 76), at folkesproget i Joldelund, Fjolde, Olderup og Svesing sogne er »ganz Dänisch«, og at mændene forstår lidet og kvinderne til dels intet af den tyske gudstjeneste. Og først i 1830'erne og 40'erne begyndte man i nogle familier (især i sognets sydvestlige del og i kirkebyen) at tale nedertysk til de små børn (opdrage børnene på nedertysk) for at gøre det lettere for dem at følge med i den tysksprogede folkeskole. Herom gives der gode oplysninger i pastor Hansens indberetning fra 1846 (Allen, anførte værk, bd. 2, s. 387 ff.): Før skoleloven af 1814 var der kun en vinterskole i Fjolde kirkeby, og her talte læreren mere dansk end tysk med børnene; denne praksis fortsatte nogle år efter 1814, men så blev tysk efterhånden det eneste skolesprog her og i sognets andre skoler. »So, und durch den fast täglichen Verkehr der Viöler in Husum und Bredstedt, wo nur Deutsch gesprochen wird, ist es jetzt dahin gekommen, daß die gesammte männliche Einwohnerschaft des Kirchspiels Viöl, mit Einschluß des jüngern Theiles des weiblichen Geschlechts, außer der dänischen Sprache auch geläufig Deutsch spricht (nur der ältere Theil des weiblichen Geschlechts ist der deutschen Sprache weniger mächtig³), und daß es hier schon immer mehr Sitte wird, daß die Eltern zwar unter sich Dänisch sprechen, daß sie aber mit ihren kleinen Kindern nur Deutsch sprechen, damit sie der deutschen Sprache schon mächtig in die Schule eintreten mögen.« Denne skildring passer godt med en passus i brevet 30/10 1858 fra Lyngby til hans fader: »Deres plattysk er kommet fra Husum, sige de selv, og gamle folk erindre den tid, da man slet ikke brugte plattysk« (Danske Studier 1939, s. 61); disse ord er dog nærmest møntede på sognets østligste landsby, Bondelum, hvor nedertysk forholdsvis sent gjorde sig gældende.

Den nye skik at opdrage børnene på tysk vandt først indpas i nogle familier i Fjolde Kirkeby, vistnok i slutningen af 1830'erne⁴ og bredte sig derfra til de andre byer, først de sydvestlige, derefter de midterste og vestligste (i Nordest i 1840⁵, sidst til Bondelum og de to nordligste byer Østenå og Løvensted; i Løvensted skole (men ikke i de andre skoler) talte læreren dansk dialekt til de mindste børn indtil treårskrigen slutning⁶. Fra først af havde bevægelsen rent praktiske motiver, men i 1840'erne begyndte slesvigholstenske sympatier at gøre sig gældende i sognet⁷, og da skolesproget efter treårskrigen slutning blev dansk, og kirkesproget afvekslende dansk og tysk, vakte denne reform så megen uvilje mod alt, hvad der var dansk, at man i mange familier blev ved med at tale nedertysk til børnene. Indtil 1864 opdroges dog vistnok i de fleste familier børnene på dansk; men så vidt jeg har kunnet opspørge, gik så godt som alle over til at tale tysk med børnene straks efter nederlaget⁸. I nogle tilfælde havde de ældre medlemmer af en søskendeflok dansk, de yngre nedertysk modersmål. De sidstnævnte lærte dog dansk af deres ældre søskende og af deres skolekammerater.

Hatsted kirke.

træder langt tydeligere i fjoldemålet end i nogen anden dansk dialekt. Nogle eksempler.

Det danske ord *fiin* betyder »findelt«; når fjoldeboen skal udtrykke den anden betydning, dette ord har på dansk, nemlig »fornem«, må han bruge det højtyske låneord *fajn*. *An grawstien* er en gammeldags lav gravsten, *am no ha di jo bald old dænkmaier* (men nu har de jo næsten alle moderne gravmonumenter).

Julemanden hedder *ar viinachsman*. Gamle Tinne fortalte, at i hendes barndom plejede børnene juleaften at sætte en tallerken hen i *ar slavinding* (det vindue i dagligstuen, som kunne åbnes), *så sku kinneken kom – det ær jo ar viinachsman – a fyør var deæri*. *Der vår jo an frøwwer*. *Som æ vår at let myø, da fæk æ at par handklunger i ar fatjen* (så skulde kindeken komme – det var jo julemanden – og føre noget i den. Det var jo en glæde (*frøwwer* er et nedertysk låneord). Da jeg var en lille pige, da fik jeg et par vanter i *ar fatjen*). Det sidste ord er sammensat af det danske ord *fad* og den nedertyske diminu-

tivendelse *-jen*. Denne endelse (og sideformen *-ken*) er meget almindelig i fjoldemålet. *At skutjen* (*skjorte + jen*) er en barneskjorte, *at grytjen* en lille gryde, *at puosjen* (*pose + jen*) et barnesvøb; *æn hier* er en hyrde, *at hiereken* en hyrdedreng; *at teeskieken* er en teske.

Kinneken er identisk med det højtyske *Kindchen*, der i forbindelse med ovennævnte skik bruges om Jesusbarnet. Kinneken-skikken er eller har været almindelig i de fleste egne i Tyskland, og til Fjorde er den kommet sydfra.

Mange af de folkeskikke og trosforestillinger, som folklorister er letsindige nok til at anse for danske og urgamle, når de finder dem i Angel i tysk sprogdragt, afslører sig på den eleganteste måde som sene tyske indvandrere, når vi træffer dem i dansk sprogdragt i Fjorde. Svarende til folkesagnenes nisser og underjordiske, som driller gårdens folk på forskellig vis, finder vi her *ynderertsker* (nedertysk *Ünnerirdschen*). Varsel hedder *fåryøwen* (nedertysk *Vöröben*); *der kand nåk yow får, sej som* (det kan nok varsle, siger nogle), fortæller Tinne forsigtigt, *am æ hær just ingen truo deærte* (men jeg har just ingen tiltro til det).

Nedertyske låneord er vistnok trængt ind på alle mulige betydningsområder. Der findes dog områder, hvor de gør sig stærkere gældende end på andre. Fjordeboerne har vist lettere ved at bruge stærke udtryk end nordslesvigerne, som ellers ikke tør betegnes som sinker i denne henseende. F. eks. ejer fjoldemålet flere midler til at udtrykke det *i m p o n e r e n d e* i en foreteelse end de fleste andre dialekter. Jeg besøgte en gang Tinne i regnvejrs og noterede bl. a. de kommentarer, hun benyttede til det dårlige vejr i løbet af en halv times tid: *Der ær at grysseler veer, at skrækkeler veer; der ær rient at nyøveer* (nødvejr); *der ös nier mæ gevalt, der ær rient an grywl mæ sånt veer; at bøös brusker veer*. Oftest er det låneord, der bruges: *Der vå doch at bandich svin, eller an greesich guo stuur; hand hær an lomsk masser pænding* (penge) eller *ufårnünftich myl* (meget) *pænding*.

Når man tænker på, hvor nøjsomt livet i gamle dage har formet sig dernede på den magre sandjord, undres man ikke over, at fjordeboerne har gode danske ord for *s p a r s o m m e l i g h e d*. Man skal være *skoansom* ved sit tøj, og en husmoder bør være *sparsom* og *synner* (det sidste ord er lånt fra nedertysk). Mere påfaldende er det, at ordforrådet er så rigt, når det gælder nedsættende betegnelser for overdreven sparsommelighed; her er det eneste danske ord *purreker* »påholdende«; samme betydning har det tyske *kniper*; *an knipsak* er en påholdende mand; det stærkeste ord er det tyske *gitser* »ger-rig«.

Også ord for *dygtighed*, *raskhed* og *flid* er for en meget stor del nedertyske lån. *An flitteler mand* er en arbejdsom mand; men når man kan kalde ham *halat* (tryk på sidste stavelse) eller *flink*, er han flittig og rask til sit arbejde; samme betydning har de to ord i nedertysk. *Der æ tuorlai var an ær døchter ajter ek* (der er forskel på – es ist zweierlei – om man er dygtig

en sild: Far tog det mellem hoved og stjært (hale), de andre kunne tage som de ville. – Vil du have mig, så kan du få mig, hvad jeg har, det har jeg på mig, hvad jeg tjener, det fortærer jeg, sådan er jeg. – De grå morgener og de onde koner de bliver bedre noget længere op på dagen. – Tag vare på dine fødder, ellers træder jeg på dig, sagde hanen til hesten).

Altså *sânt ær æ*, men *di eer så långt froa ar bøj*, *du kat foa mæ*, men *vi kun goa ruoler i seeng*. I fjoldemålet er ikke blot verbernes personbøjning, men også deres talbøjning bevaret i stor udstrækning. Det hedder *æ ær*, *du æst*, *hand ær*, *vi eer*, *im eer* (pronominet I har i Fjælde den mærkelige form *im*), *die eer*; det hedder *æ vår*, *du våst*, *hand vår*, *vi*, *im*, *di voor*. *Æ vær* (jeg bliver), *du værst*, *han vær*, men *vi*, *im*, *di vuur*; *æ hæ*, *vi ha*; *æ kand*, *du kat*, *vi kun*; *æ kømmer*, *vi kom*, *æ feær*, *vi foa*; *hand skyder*, *di skyt*; *æ gik*, *du gikst*, *vi ging*.

Mange vil måske finde, at denne omstændelige bøjning minder om slid-somme tysktimer. Men der er slet ikke tale om nogen tysk påvirkning. Lyngby har påvist, at fjoldemålet med hensyn til verbernes bøjning stemmer overens med ældre dansk og på afgørende punkter afviger fra tysk, f. eks. ved at mangle personbøjning i visse nøje afgrænsede tilfælde: 1. i pluralis, 2. i præteritum singularis af de svage verber og i præsens singularis af alle verber undtagen hjælpeverber som *have*, *være*, *kunne*; i tysk har alle verber jo personbøjning, både de stærke og de svage, både i præteritum og i præsens, både i singularis og pluralis. Et endnu bedre bevis på, at verbernes personbøjning i fjoldemålet ikke skyldes tysk indflydelse, er former som *du kat* og *du vet* med -t, ikke -st som i tysk *du kannst*, *du willst*; disse former stemmer overens med gammeldanske former som *thu kant* og *thu wilt*.

Verbernes person- og talbøjning er nu praktisk talt forsvundet på hele det danske dialektområde, også i Nord- og Mellemslesvig. På Rømø hedder det *di vår*, *di kommer*, *vi har*, *u fær vi jæn*, i Hvidding herred *de ka do stool å*, på Sundeved *e' do da mondt tumble*, *kand do*, *vil do*, *di skyrre*, og i Frøslev *do hæ*, *hvor kan do tro så tombe* og *fær vi*. Bedst holdt 2. person præsens singularis af verbet *være* sig: *do æst* anvendes på Lyngbys tid i Mellemslesvig og også et stykke op i Nordslesvig som en særlig enfatisk form ved siden af *do ær*. Pluralisbøjningen holdt sig bedst i bydemåden: I hele Sønderjylland husker de ældre endnu, at man sagde *kom ind å sæt dæ neer*, når man talte med én, men *kommer ind å sætter jer neer*, når man talte til flere. Man sagde *farvel* til én og *farrevel* til flere. I afstemningsdigtet fra Als råber forfatteren »*Komme, komme, komme!*« ved synet af dannebrogflagene, fordi han kalder på alle husets folk (på Als ligesom på Sundeved er r stumt i udlyd).

Det er altså først i løbet af de seneste hundrede år, at de sidste rester af verbernes person- og talbøjning er forsvundet i Nord- og Mellemslesvig. Og de er forsvundet under påvirkning nordfra. Årsagen til, at fjoldemålet har be-

varet denne bøjning, er den, at påvirkningerne fra nord altid har haft vanskeligt ved at trænge så langt mod syd.

Derfor er også mange andre ejendommeligheder bevaret, som er gået tabt i de andre jyske dialekter, f. eks. en del *g l o s e r*. En karl og en pige hedder i Fjorde *an svæn* og *an myø*; at love hedder *a jut*; heraf kommer betegnelsen for det gamle forlovelsesgilde, *jutteryøl*; at synge hedder *a kveæ*; at *hient barn*, et hedent barn, betyder et udøbt barn; i Fjorde sagde værtinden *tøj mar ou ar bryø* (tag mad på brødet); her har ordet mad nemlig bevaret den ældgamle betydning »kød«.

Fjoldemålet isolerede sig altså for påvirkninger nordfra: men det må en tid lang have modtaget påvirkninger fra øst, fra de danske øer, formodentlig gennem Sydangel. Disse påvirkninger kan belyses ved et eksempel.

I middelalderens jyske sprogkilder hedder præteritum af verbet *brænnæ* (brænde) *brændæ* med d. I de fleste jyske dialekter hedder det *brænd*, *brænd* (med palataliseret n) og lignende, og disse former kan udledes af *brændæ*. På øerne hedder det derimod de fleste steder *brænte* eller lignende, med t i stedet for d ligesom i rigssproget. I Fjorde siger man *breendt* med langt e, palataliseret n og t. Denne form kan ikke udledes af *brændæ*, da vi skulle vente *breend* med langt e, palataliseret n og ikke noget t, ligesom *ændæ* (ende) modsvares af fjoldemålets *eend*. Den kan heller ikke udledes af et ældre dansk *brænte*, fordi æ foran nt ellers modsvares af kort *i* i Fjorde: *hint* (hente), *vint* (vente). Den kan kun forstås, når vi antager, at fjoldemålet først har haft den ventede jyske form *breend* (langt e + palataliseret n) og at t i forholdsvis sen tid er føjet til under påvirkning fra ømålene.

Men forbindelsen mod øst blev afbrudt, da den danske dialekt i Sydangel var forstummet. Nu stod fjoldemålet helt isoleret, og nye kulturimpulser kunne nu kun komme sydfra, gennem nedertysk og højtysk. I Fjorde sogn tog sprogskiftet forholdsvis lang tid, så nedertysk fik tid til at påvirke den danske dialekt stærkt.

På hvilke punkter blev nu fjoldemålet påvirket af nedertysk, inden det forsvandt? Svaret må i korthed blive dette: selve sprogets udtrykssystem synes kun i ringe grad påvirket; dets vokaler og konsonanter er stort set uændrede og afviger stærkt fra det nedertyske vokal- og konsonantsystem. Kun én ny konsonant, nemlig ch, er trængt ind med de tyske låneord. Derimod er visse udtaleejendommeligheder nedertyske, først og fremmest den udtryksfulde sætningsbetoning. Hvad sprogets *indhold* (betydningssiden) angår, er de mest centrale og abstrakte dele uændret; f. eks. er den danske forskel mellem aktiv og passiv bevaret, skønt denne forskel ikke findes i nedertysk. Derimod har nedertysk i meget høj grad påvirket den mindre abstrakte del af dialektens betydningsside, først og fremmest ved at tilføre den et overvældende antal tyske låneord og vendinger, der er oversat fra tysk.

Det er disse tyske lån, der gør, at brydningen mellem gammelt og nyt frem-

MARIUS KRISTENSEN

Remser og rim fra Fjolde sogn

Sønderjysk Månedsskrift 1931–32

1. HYRDEDRENGERIM FRA ØSTERÅ

Æ fæk mor å æ fæk knor,
ek vess¹ æ, hvo de va for,
da va de for en gammel voeld²,
Krisjen³ saw', æ ha lat kyer rænd' indynder.
Hante⁴ saw' nej,
Krisjen saw ja,
hælle di døjger⁵, hva sjæltes⁶ di da!

Joh. Fr. Petersen, Kollund. 1913.

*1 vidste. 2 dige. 3 konen i huset. 4 manden. 5 en
mild plattysk ed. 6 skændtes.*

2. BYREMSE FRA KOLLUND

Smes Klausjen de æ sån en kønstele mand,
Trinkens Hansjen han buer så stugt ve æ vand'
Tækkes Lausjen han sedder mæ æ fier i æ hoand,
Fejers Hansjen han sejer: de æ kons så en voan²,
Haenses Kæsten³ mæ sin en rye vun,
Jænses Fridrig mæ sin en stue kun'.

Joh. Fr. Petersen, Kollund. 1913.

*1 Tækkers Laurids var skrivekyndig. 2 vane. 3 Kæsten,
d.v.s. Karsten.*

3. BYREMSE FRA LØVNSTED

Jænekes Lausjen han gæe mæ flint oa e nak',¹
Haenses Boden hun ka så dejele snak,
Bojes Hansjen mæ sin di ståtele dættre,
Hansjen i æ rom² han sejer: dæ kømmer inte bagætter,

Kiels Ansjen mæ sin den ryø vun,
Anes Tam mæ sin den ståtele kun'.

(Efter forskellige).

I han var »jager«. 2 han boede til leje.

4. »ENGLEBØNNEN« FRA NORSTED

Hvær aten æ i sæeng goar,
fjoten mind gus ængele ...
tue ve æ howe,
tue ve æ fætter,
tue ve min høje si',
tue ve min linke si',
tue sjal vær min vajviser
hæn i e sjøne paradis
Dæ kam æ te en kirk',
den va gul uttenom å gryen indeni,
dær sar motter Maria mæ e ban oa e sje
å gra hind' bar bettere dye.
Dæ kamm' di juden mæ sværder å mæ stange
å tawe vo hær' Kristus gefangen
å hjelpe hind' oa en høj bjær(g)
å klænke hind' oa en si stien;
sol å mon' forlat de sjien.
Æ der no nave minsje de dæ kan bærg
de gebæt hvær aten å hvær moan, di sju
older vær forlat. Min gusj navn. Amen.

*1929 og 1931. Sünke Aug. Albertsen (kan ikke dansk, men har lært denne
og den følgende af sin møder).*

5. »STAT OP SANKTE SIMEON«

Sammenlign Sønderjysk Månedsskrift 1931–32, bd. 8, side 30–31.

Tål vo di apostel,
ele Josefs brøder,
tæj vo e gebote,
næj
oat hilscharen
sjiyw såligkeiten
sajs vo die stenem krukker
di sjul vonge sætte
Kana Galilæa
feem Mose bøgger
fæjr evangelister,

eller ikke). Danske er de karakteristiske udtryk for, at et redskab falder en karl let og naturligt i hånden: *Hand hær at gåt greb deæroa*, eller *at gåt slaw deæroa*; men tyske låneord har vi i: *Hun ær så genau a så akkurât, hun hælder oa rienlekai* (hun holder på Reinlichkeit). For de forskellige arter og grader af udygtighed findes et særdeles righoldigt forråd af ord og udtryk, nogle af dansk, flere af tysk oprindelse. I betydningen »doven« findes to adjektiver, et ældre og et yngre låneord, nemlig *lāj* og *fuul*. For mangelfuld begavelse findes det danske adjektiv *bageler* og desuden det tyske udtryk *svach i ar hāwwer*; i den sidste betydning bruges også vendingen *han hær var væch i ar hāwwer* (han har noget borte – dvs. mangler noget – i hovedet).

Denne sydslesvigske dialekt viser os i forstørret målestok de to hovedejendommeligheder ved alle de sønderjyske dialekter, mest udpræget i de sydlige, mindst i de nordvestlige. Den ene er de tyske låneord; for Nordslesvig kan nævnes *kost*, som i nogle egne har erstattet det danske ord *bryllup*, *sat*, der bruges for *mæt*, og *boll*, der har fortrængt *tyr*. Den anden er den, at gamle træk, som er forsvundet andetsteds, er bevaret; eksempler er nævnt ovenfor, her skal til slut nævnes et par gamle ord: *blee* (et lagen), *bøøst* (en skinke), *øøf* (at råbe).

Vi glæder os ofte over disse gamle ejendommeligheder. Men studiet af fjoldemålet og dets skæbne viser os klart, at de har en årsag, som kan blive farlig, nemlig isolation.

Sprogprøve fra Fjølde sendt i 1901 til magister P. K. Thorsen

Sønderjyske Arbejder 1923

En bu'nd har en broer boen i den næst sta, den vår gårner¹ å besår en herle frogtgård full av høy å kostle båem. Æ bu'nd gik issen te stas for å besøge ham å vunnert sæ myll yover æ båem, der oll sto i sårren nett rejer.

»Hør, min broer«, såu æ gårner te ham, »æ vill skænk² dæ den best båem ur av min plantschol³, å den ska du å din børen ha glæ⁴ av«.

Deretter prålt⁵ æ gårner ar sin svenn å vi'st dem den båem, den di skull græv ur. Æ bu'nd vur falle gla å lo 'en bær ur å sin a'ger.

Om annes måren vår han ikk iens mæ sæ sjille, vor han vill pla'nt æ båem hen, for han tænkt⁶: »Planter æ 'en høst hen å æ høj, så ær 'en ursætt for æ vær, å den kostle frogt blæser av, før 'en vær moen; å pla'nter æ 'en ve' æ vej, så kan novver, der gær forbi, få lost te di søe æbel å sjæl 'em; å sætter æ 'en tæ't ve' æ hus ve' æ dør, så ær ikk se'ker for min een⁷ børen å for æ ti(e)nester. Tesist sætt han æ båem unner æ norr si æbog æ lae.

En prik efter selvlydstegnet betyder, at selvlyden er lang (»ager«, ikke »agger«, som i Jørl og videre mod øst og nord).

1 Udtales med hollandsk (plattysk) g. 2 Også udtalt sjænk. 3 – schol udtales med hollandsk sch. 4 Ordet bruges nu sjældent; hyppigst siges »Frøover«. 5 kaldte; Hjoldelund og måske Jørl har »küll«. 6 Udtales med tydeligt k. 7 udtales i to stavelser.

Ved Marius Kristensen.

Vor Frue af Fjorde. Sengotisk bemalet træfigur i Fjorde kirke.

trie patriarker
tue Mose tåfler
ien va Jesum Kristum,
Jesum, der som ingen var i himmel.

S. A. Albertsen. 1931.

*9 og 8 kunne han ikke huske, senere kom han sammen med en søster i tanker
om 8. Det oprindelige er vist:*

*7 sakramenter,
8 saligheder,
9 engleskarer.*

6. EN SOLDATERVISE (fra Bjærndrup)

Mädchen, hör, was ich tu frâgen,
weil du so aleine gehst,
was mein Herz von dir tut klâgen,
wenn du mir nur recht verstehst:
eile nur nicht so geschwinde,
sei doch gegen mir gelinde,
und erhöre meine Wort,
wârum eilest du so fort?

Naj æ kan ej bi hæ længe,
thi jeg skal i marken gå,
hist u i den grønne enge
ser jeg søster min at stå.
Jeg forstår hans tale ikke,
det sig heller ej må skikke
for den pige, som jeg er,
derfor vil jeg nu gå af sted.

Mädchen, deine heitre Blicke
ganz bezaubert mir mein Herz,
weis nicht gänzlich mich zurücke,
denk nicht: Lieben ist nur Schmerz.
Ich bin zwar aus fremdem Lande,
âber doch vom Bauernstande,
doch ich såg' es ohne Scheu,
daß ich liebe dir getreu.

Ja jeg hør, han kan godt snakke,
han skal ej forføre mig,
da vil jeg mig heller pakke,
og begynd han ej på slig!

Elsk han kun de Slesvig piger,
der kan han finde let sin lige,
jeg tør ikke tro på ham,
thi han er fra et fremmet land.

Mädchen, dir will ich bekennen,
recht von Herzen lieb ich dir,
und der Tod soll uns nur trennen,
eh' ich scheiden will von dir,
Dir will ich mein Schicksal klagen,
ich bin jetzt schon weit gezogen
hier auf diesem Seelands Land,
Mädchen, gieb mir deine Hand.

Nej ok nej, det jeg ej gjøre,
jeg vil mig betænke lidt,
måske at han vil mig forføre,
som det virkelig sker så tit.
Det er bedst a så vær blive,
og at jeg mig hen begiver
til min søster, hist hun står,
derfor vil jeg nu bortgå.

Ach, mein Kind! du willst mich scherzen,
deinen Blick verrätet dir,
so was gehet dir ja nicht vom Herzen,
meine Bitt' erhö're mir.
Du bist nur die allererste,
die ich liebe hier auf Erden,
und die letzte sollst du sein,
die ich liebe hier allein.

Ja, dig mit hjerte ret behager,
når du kuns vil holde ord,
jeg slet ingen anden tager
her på denne verdens jord.
Jeg dig fremfor alle ynder,
svig du ej hos mig skal finde,
knytte her vort venskabs bånd,
derpå har du nu min hånd.

Tinne Karstensen. 1929.

ANDERS BJERRUM

Sydslesvigske gårdnavne i Nørre og Sønder Gøs herred

Danske Studier 1934¹

En ejendommelig navneskik er endnu i levende brug i Sydvest-Slesvig. I Fjolde sogn har nemlig hver gård og hvert hus et navn, der i reglen er en elliptisk genitiv af et personnavn². Et par foreløbige eksempler: *Broders*, *Trinkens* (til Catharina); *Lille Kettens* (til Christian); *Ivens*; *Tammesjens* (til Thomas). To byremser fra Fjolde sogn, som Marius Kristensen har offentliggjort i *Sønderjysk Månedsskrift* 1931–32 s. 103–06 giver et godt indtryk af navneskikken. De er optrykt i denne bog side 191. De kan suppleres med følgende nedertyske remse fra Fjolde by, som er optegnet af pastor Peperkorn og trykt i *Viöler Kirchblatt* for september 1931 (et enkelt sted har jeg rettet en åbenbar misforståelse):

Peers hem een Peerd,
Jinses hemm een Steert (ein kleines Stück Vieh),
Drenges hemm een geele Koh,
Timmermanns fohrn mit Heu und Stroh,
Matjens Söhn hest du woll sehn,
De Smitt leep mit sien Fru op de Böhn.
»Hol em weller!«
Seggt Broders Fedder.
»Sonst löppt he wieder!«
Seggt Jochen Snieder.
Jibbes Tilde fegt de Straat,
Johannkens Sönke is een Afkat,
Dat Huus hier baben is von de Krog (Korls).
Speelmans Peetr makt en Ploog.
Frerkes Jens is garnich dumm,
Burtjens Claus, de geiht beet krumm.

NAVNEFORM

En del – vist for det meste yngre – gård- og husnavne er genitiv af appellativer, som i reglen betegner ejerens stilling. I Fjolde sogn har jeg således op-

tegnet: *Tækkers*; *Bækkers* (ɔ: Bagers); *Schrøders* (ɔ: Skrædders); *Bødkers*, et kådnersted; *Timmermands*; *Spillemands*; *Møllemands*, der tidligere var mølle; *Skolemesters*; præstegården i Fjolde kaldes *æ Præstes*; i *æ Skosters* bor en skomager. Fra Svesing sogn har jeg: *Dischers* (ɔ: Snedkers); *Vævers*; *Rademakers* (ɔ: Hjulmagers). Fra Olderup sogn: *Smidts* (af nedertysk Smidt »smed«; ejerens oldefar var smed); *Stenkløvers*; *Dragoners* (efter en nulevende gammel mand, der har været dansk dragon). Navnet *Drenges* optræder to gange; det er genitiv af substantivet dreng, enten i singularis (i så fald snarest brugt som øgenavn) eller i pluralis; i sidste tilfælde kan navnet være en parallel til Drengesgård i Barsmark, Løjt sogn, som syv sønner (»drenge«) ejede i fællesskab efter faderens død. Tre kroer i Fjolde og Svesing sogne hedder *Kromands*, udtalt [*krueminds*] og *Krøgers* (af nedertysk Kröger »kromand«). To sammenbyggede gårde i Spinkebøl, Fjolde sogn, bærer navnene *Østermands* og *Vestermands*. Som navn på kådnersteder har jeg flere gange optegnet *Kørners* (måske som sammenblanding af nedertysk *Kötner* »kådner« og dansk *kårner*, der ganske vist kun kendes fra nord- og mellemslesvigsk). Men et par gange optræder navnet *Kåres*; det må være substantivet kåd, i Nordslesvig udtalt [*kår*, *kå*], der er sat i genitiv i analogi med de øvrige genitiviske navne.

Denne analogiske genitiv er ikke enestående. Et indsiddarhus eller aftægts-hus hedder på fjoldemålet et *rum*. Sådanne huse har i reglen navne af typen *Ivens Rum*, hvor *Ivens* er navn på den gård, på hvis grund huset er bygget; men en enkelt gang har jeg optegnet *Rummes* som navn på et indsiddarhus.

Nihus (af nedertysk *nie* »ny«), har jeg optegnet én gang; derimod forekommer *Nihuses* (nedertysk form) og *Nyhuses* (dansk form) flere gange. På samme måde: *Køsterhuses* (af nedertysk Köster »degne«), navn på et hus i Olderup, som tidligere har været degnebolig; *Kros*, et temmelig almindeligt kro-navn; *Skovhuses*, en gård ved Østenå skov. Endelig er genitiven trængt ind i et par af de gårdnavne, som er oprindelige naturnavne; en gård i Olderup sogn kaldes undertiden *Grønsig* (nedertysk udtale), men i reglen *Grønsigs*; på marken *Fire-Højken*, udtalt [*fejehøjgen*], i Brook, Fjolde sogn ligger en gård, som kaldes *Fejehøjgens*.

Men langt de fleste gård- og husnavne er som sagt genitiv af personnavne. Kun få af disse er af nordisk oprindelse; de vigtigste er følgende: *Brues* (af Broder), *Kåårls* (af Karl) og *Kiels* (af Ketel).

Et meget stort antal er genitiv af kristne personnavne f. eks. *Karns* (af Catharina), *Stoffers* (af Christoffer), *Jeppes* (af Jacobus), *Jesses* og *Jenses* (begge af Johannes), *Marres* (af Maria), *Marns* (af Marina), *Pærs* (af Petrus). Mange er af nedertysk oprindelse, f. eks. *Frerrekes* (af Frederik), *Hajns* (af Hein), *Hinnerichs* (af Hinrich), *Sønnekes* (af Sönneke).

Det mest ejendommelige træk ved disse navne er det store antal *hypokoristiske* dannelser (kælenavne). Nogle af disse er opstået ved forenkling af

konsonantforbindelser, således *Kerns* og *Kettens* (begge af Christian); andre ved tilføjelse af -e(r), eventuelt i forbindelse med konsonantforenkling, f. eks. *Knelleres* (af Cornelius) og *Matteres* (til Matthias); endelig er der et stort antal diminutiver på -ke, -ken, *tjen*, *sjen*, f. eks. *Annekes* (til Anna), *Bueltjens* (til Bothild), *Duertjens* (til Dorothea), *Fejekens* (til Fedder), *Jennekens* (til Johannes), *Kesjens* (til Christian), *Klausjens* (til Nicolaus), *Leenkens* (til Helena), *Marikens* (til Maria), *Mattesjens* (til Matthias), *Synnekens* (til Sünne), *Tamsjens* (til Thomas), *Trinkens* (til Catharina).

NAVNESKIKKENS GEOGRAFISKE UDBREDELSE

Navneskikkens geografiske udbredelse kan endnu ikke afgrænses helt nøjagtigt. Foruden i sognene Fjolde, Svesing og Olderup kendes den i den vestlige del af Treia sogn, medens jeg ikke har truffet den i den østlige del (Treenen synes at danne grænsen); i Hollingsted og Mildsted sogne har jeg optegnet nogle få navne, men her huskes disse kun af de ældste; i Ostenfeld sogn synes skikken at have holdt sig bedre³. Syd for disse sogne er gårdnavne af denne type vistnok ukendte. Nord for Fjolde optegnede jeg en hel del navne i Hjoldelund sogn og nogle få i Haksted og Vi sogne. Længere mod nord og øst kendes navneskikken ikke; kun på Rømø, der ligesom Fjolde sogn i dialektgeografisk henseende må betegnes som et udpræget reliktområde, kan den spores endnu⁴; dette kunne tyde på, at skikken tidligere har haft en videre udbredelse i Sønderjylland, end den har nu. Hvorvidt den er eller har været kendt i Nordfrisland, ved jeg ikke; i de to sydligste frisiske sogne, Hattstedt og Schobüll, hvor cand. mag. Peter Jørgensen har optegnet stednavne, var den ukendt, og det samme er tilfældet på Sild.

Navneskikken synes altså – i hvert fald i nutiden – at høre hjemme på nuværende og forhenværende dansk sprogområde. For dens nordiske oprindelse taler desuden den omstændighed, at vi også andensteds i Norden finder den elliptiske genitiv brugt som stednavn, vist navnlig på syddansk område og i Sverige⁵.

I alle de sydslesvigske sogne med undtagelse af Fjolde (og måske Svesing og Olderup) er skikken nu på retur; men i Fjolde er det endnu en ufravigelig regel, at *alle* gårde og huse, også nybygninger, har navne; ved et rejsegilde i Bjerrup for et par år siden rejste den nye gårds ejer sig og døbte gården med ordene:

Nun mach ich Euch das alle bekannt:

Hansens wird das Haus genannt.

Ejeren hed Matthias Andresen, men hans fader hed Hans Andresen; gården blev altså opkaldt efter ejerens fader. I et andet tilfælde hædrede en ung ejer sin svigerfar, der hed Matthiesen, ved at kalde sin nye gård *Thieses*. Disse opkaldelsesskikke er vistnok forholdsvis nye; reglen var, at gården fik navn efter ejerens fornavn. Slægtsnavnet optræder nogle få gange – således har

»I Brechlum Kirke i Flensborg Amt, er dette Kong Nicolai Billede af Træ udhugget og opsat paa en muret Pille til Nordre Side ved Alteret i Choret, omkring paa Kronen staaer NICOLAUS. R. D.« Tegning af Søren Abildgaard fra hans rejse i Sønderjylland 1775-77. Efter »Kunstdenkmäler des Kreises Husum« 1939 stod der dog »SZ OLAVS. R. D.«, Sankt Olav, konge af Danmark (!). Øksen viser, at det virkelig er Olav den Hellige. Figuren findes endnu i kirken, men dens farver og indskrift er fjernet.

gården *Clausens* i Spinkebøl navn efter en ejer, der hedder Clausen – men det er også en modernisering.

NAVNEENES BRUG

Med hensyn til navnenes brug kan der skelnes mellem 1. den substantiviske anvendelse i forbindelser som *over til Ivens* [*ywer til ywens*], svarende til den hyppigst forekommende brug af elliptisk genitiv i dansk⁶, og 2. den adjektiviske anvendelse, der svarer til den falsterske type *Grigges Maren* (Maren fra gården Grigges)⁷. I Fjorde sogn er en persons kendingsnavn endnu gård- eller husnavn plus fornavn; dette gælder såvel ejeren og hans kone som deres forældre og børn. Bortset fra ortsvorsteheren, postbudet, læreren og enkelte andre er de fleste endnu i vildrede, når man taler til dem om Bothilde Thomsen; hun bor i huset *Nyhuses* (nøjhuses) og kaldes af alle, både på dansk og nedertysk *Nøjhuses Tille*. Skifter en gård ejer, bliver navnet ved gården og overføres på de nye beboere, og hvis en gårdbygning rives ned og erstattes af en ny, beholder nybygningen den gamle gårds navn. Men den adjektiviske an-

vendelse af gårdsnavnet er i Fjorde ikke alene knyttet til de til gården hørende personer; en gårds jordlodder betegnes ikke som ellers i Sønderjylland ved ejerens navn plus marknavnet, men ved gårdsnavn plus marknavn; *Jenses Horslukke* er den del af marken Horslukke, som hører til gården Jenses. Ejeren hedder Andreas.

GÅRDSNAVNEGENES ALDER

Gårdsnavnene har et afgjort uofficielt præg; de optræder derfor ikke i købekontrakter, udskiftningssager og andre dokumenter. Kun i et enkelt dokument, som ligger hos fhv. Amtsvorsteher Carstensen i Brook, har jeg fundet gårdsnavnene anvendt. Det er en fortegnelse over samtlige gårde i Fjorde sogn med angivelse af deres boltal og ejere, skrevet 1798, øjensynlig til privatbrug; ved en del af gårdene er ud for ejersnavnene tilføjet gårdsnavnene. De skriftlige kilder giver os altså ingen oplysninger om navnenes alder. Hos mine meddelere fik jeg gang på gang den oplysning, at navnene var meget gamle, og at oprindelsen til dem var glemt i næsten alle tilfælde. Kun ved nogle få af de gårde, der først i nyere tid er blevet udparcelleret fra ældre, lod det sig konstatere, at den nye gård bærer den første ejers navn. Når det derimod drejer sig om landsbyens gamle gårde, er vi henvist til skønnet. En sondring mellem navnene på de ældre og de yngre gårde har jeg ikke kunnet gennemføre, hvor ønskeligt det end ville have været; mine meddelere havde ikke så megen stedshistorisk viden, at de kunne fortælle mig, hvilke gårde der er direkte fortsættelser af landsbyernes oprindelige bol, og hvilke der er opstået ved delinger i århundredernes løb; kun i forholdsvist få tilfælde har jeg optegnet oplysninger desangående, og til selv at foretage landsbyhistoriske undersøgelser har jeg ikke haft tid. Det er også et spørgsmål, om det ad den vej er muligt at nå til en sikker datering af navneskikkens opkomst.

Et forsøg i den retning er foretaget for Ostenfeld sogns vedkommende af O. Thießen⁸; her synes de fleste gårdsnavne at være opstået i det 17., 18. og 19. århundrede. Selv om en del af navnene fra Fjorde gør et noget ældre indtryk end navnene fra Ostenfeld, tror jeg ikke man tør anse dem for middelalderlige. Et enkelt eksempel kan måske være oplysende i så henseende.

Gården *Ketels* er et af de gamle bol i Haselund; det købtes 1380 af domkapitlet i Slesvig, som overdrog det til pastoratet i Fjorde; indtil 1463 boede præsten på gården, men nævnte år flyttede han til Fjorde by og gav gården i Haselund i fæste til fæstebonden Albert Schwentzen⁹. Enten er navnet altså ældre end 1380 – og dette anser jeg for meget usandsynligt – eller også stammer det fra en af Albert Schwentzens efterfølgere; det kan da formodes, at navneskikken ikke har været almindelig 1463^{10,11}.

ANDERS BJERRUM

Gamle Tinne

Sønderjysk Månedsskrift 1938–39

I august 1937 døde gamle Catharina Carstensen i Bjerrup, Fjorde Sogn. Hun var en af de sidste, der endnu talte den sydligste danske dialekt, vi har kendskab til, nemlig fjoldemålet, som dels på grund af en mængde ejendommelige træk, dels på grund af en række højst ejendommelige nyudviklinger spiller en vigtig rolle for dansk sproghistorie og sproggeografi.

Tinne har aldrig talt andet end dansk i sit barndomshjem; på de fleste af de gårde, hvor hun tjente i 1850'erne og 60'erne, var hjemmesproget ligeledes dansk, og da hun i 1868 blev gift, blev den danske dialekt også hendes eget hjemssprog. Men allerede før den tyske nationalitetsbevægelse i 40'erne fik fodfæste i sognet, var nedertysk begyndt at blive et almindeligt omgangssprog, og Tinne har været tvesproget lige fra barndommen. Fra omkring 1864 gik de fleste forældre over til at tale udelukkende nedertysk med deres børn, og dermed var det danske sprog dødsdømt, det blev de gamles sprog, som de unge ikke forstod. Da Tinnes mand døde i 1916, var der ikke mange i Bjerrup, der kunne tale dansk mere, og Tinnes talesprog blev efterhånden udelukkende nedertysk.

Det er ofte blevet påstået, at et sprog- og kulturskifte medfører åndelig fattigdom og rodløshed; denne sætning er næppe rigtig i almindelighed, for Tinnes vedkommende er den i al fald afgjort urigtig; hun følte sig hjemme i det nedertyske sprog og den nedertyske kultur i samme grad som i det danske, hos hende – som hos mange andre – blev brydningen mellem dansk og tysk en kilde ikke til fattigdom, men til rigdom.

Tinne var født i 1841 i Kollund, Fjorde sogn. Hendes fader døde, da Tinne var ganske lille, og moderen, der intet ejede, ikke havde nogen slægtninge og ikke fik nogen støtte fra svigerforældrene, måtte resten af sit liv kæmpe en hård kamp for sin og sit barns eksistens. Hun måtte udføre strengt mandfolkearbejde for at tjene det nødvendigeste, og efterhånden ændrede denne umenneskelige tilværelse hendes væsen, i al fald i det ydre, men vist også i det indre. I Fjorde sogn kan de ældste endnu fortælle om, hvorledes hun mere lignede en mand end en kvinde, bandede som et karlfolk og røg tobak. Tinne

elskede sin moder, men hendes barndomserindringer kastede en skygge af dyb smerte over hendes liv, lige til hendes høje alderdom. Engang viste jeg hende under mine optegnelser intetanende et billede af en mand, der snor halmsimer; jeg ser endnu for mig hendes ansigt med det hastigt skiftende udtryk, først af genkendelse og så af pludselig smerte, og jeg husker sorgen og resignationen i hendes udbrud: »Han drejer teger! Det hær min mømm ow gyert. Hun krelt ow teger. Hun most fortien hind brye mæ æ tegkrellen. Hun klobbed holtsker, grow klyn a hugged hie. Ejs kund vi jo ikke lew.« (Han snor simer! Det har min mor også gjort. Hun snoede også simer. Hun måtte tjene sit brød ved simesnoning. Hun satte beder under træsko, gravede tørv og slog lyng. Ellers kunne vi jo ikke leve).

Allerede som skolepige kom Tinne ud at tjene; 9 år gammel var hun, da hun for første gang lå ude på Bjerrup hede og passede køer for en gårdmand. Lønnen var ganske lille, men føden fik hun jo, og så var der tid til at sidde og strikke eller sy, når køerne gik roligt. Efter konfirmationen blev hun rigtig tjenestepige, og det blev hun ved med at være, til hun i 27-års-alderen blev gift med tækkemand og slagter Carsten Carstensen.

1859–60 tjente hun hos den sidste danske præst i Fjolde, pastor Muhle, som hun forguede, og som øjensynlig har sat pris på den livlige og velbegavede bondepige. Her i præstegården er det meget vel muligt, at Tinne har set K. J. Lyngby, da han i 1859 opholdt sig i Fjolde for at studere dialekten; disse undersøgelser blev genoptaget 1913 af dr. Marius Kristensen og dr. F. Ohrt, og den sidstnævnte har vistnok besøgt Tinne og hendes mand. Efter krigen – i årene omkring 1930 – blev optegnelserne fortsat og afsluttet af Udvalg for Folkemåls medarbejdere, og nu var Tinne selvskreven til at blive den vigtigste meddeler, hun var en af de ganske få, der talte lige så godt dansk som tysk. I udvalgets samlinger ligger der henved 10.000 sedler med sprogstof optegnet efter hende alene, desuden en del lydskrevne tekster og en halv snes grammofoonplader. Tinne havde alle betingelser for at blive en god meddeler: hun var åndsfrisk, livlig, velbegavet, hendes hukommelse var ualmindelig god, hendes sprogfølelse sikker, og hun var sanddru og samvittighedsfuld; når hun ikke vidste besked om en ting, sagde hun det straks: »Ja, Gu tryest! De vier æ ikk. Æ ska jo blyw ve æ va'r« (blive ved sandheden). Og sidst, men ikke mindst: hun fandt sig med beundringsværdig tålmodighed i vore plagsomme udspørgninger.

Den, der skriver disse linier, har mest at takke hende for. I tilsammen 2–3 måneder har jeg besøgt hende praktisk talt hver dag og siddet hos hende 2–3 timer daglig for at nedskrive de sidste erindringer om en svunden kultur og en døende dialekt. Det var ofte et såre træls arbejde for hende, fordi jeg var nødt til at holde hende fast ved den systematiske gennemgang af et enkelt emne ad gangen, selv om det kedede hende, og fordi hun ofte måtte gentage hvert ord eller hver forklaring mange gange, inden hun kunne få lov til at gå vi-

Gamle Tinne foran sit hus.

dere i skildringen. Når det alligevel var hende muligt at holde det ud, har det vel to årsager: for det første hendes glæde ved at genopleve en svunden tid, for det andet den varme, umiddelbare menneskelighed, der gjorde, at hun altid havde evne og trang til sympati.

Erindringens kunst, den første af disse to ting, beherskede hun i sjælden grad; det er næppe uden sammenhæng med den skoling i ensomhedens kunst, hun havde gennemgået som vogterpige ude på Bjerrup hede, og som hun nu havde fået brug for igen; hun var barnløs og boede alene i sit hus, og selv om hun ofte fik besøg af naboer, var hun som regel alene med sig selv og sine tanker. Hun sagde engang til mig: »Ven æ ligger va'gen om nat, da drejer æ mæ di ung oaringer teba'g. Æ hær jo så'ndt lå'ngt lewner, æ kand tæ'nk an hoben (Når jeg ligger vågen om natten, så drager jeg mig de unge år tilbage. Jeg har jo sådan et langt levned, jeg kan huske meget). Og så udbrød hun: »Erinnerung ist ein wâhres Glück, es ruft die Jugendzeit zurück.« Som det er naturligt hos et gammelt menneske, var det fortiden, der stod hendes hjerte nærmest, gamle skikke, gamle arbejdsmetoder og redskaber, gamle anskuelser og vel også det gamle sprog. Den negative side heraf, de gamles uforstående og uforsonlige holdning over for nutiden og ungdommen, traf man sjældent hos

Tinne. Ganske vist kunne hun en sjælden gang lade skinne igennem, at det fortrinsvis var i hendes ungdom, der var piger til; i gamle dage havde de unge piger »brysthønder« (brystpuder), »da ha' vi fosong«, sagde Tinne, nu til dags er de unge piger alt for »platbryster«, syntes hun. Men som regel var hendes indstilling en ren og uskrømtet glæde over den gamle almuekultur, som det var hendes lyst at berette om. Hendes gamle øjne kunne stråle, når hun fortalte om det: »Vi ha'r sa'nd oa golle fø'r. De ga æ så jærn li, væn æ sa'nd de loa så krust oa golle. Va soa de næt ut. Di ha'r rigte a golle i så'n stre'ger fæjer« (Vi havde sand på gulvet før. Det kunne jeg så godt lide, når sandet lå så krust på gulvet. Hvor så det pænt ud. De havde rigtig gulvet fejlet sådan i streger).

Tingene havde et mærkeligt individuelt liv for hende. For en abstraherende akademiker var det en oplevelse at gå i skole hos Tinne. Når jeg ville have noget at vide om spinderokken og dens indretning in abstracto, fortalte hun om en individuel rok: »Mit hjul kund ikk læb sjiewt, for de lyeb i huern, a deær kund er ikke arbi sæ ind, de vå jo tå'gt. De køwt æ mæ, som vi kam sammel, i Kræ'merga'r i Hu'sum« (Mit rokkehjul kunne ikke løbe skævt, for det løb i horn, og det kunne det ikke arbejde sig ned i, det var jo sejt. Det købte jeg mig, da vi blev gift, i Kræmmergade i Husum). Ofte nøjedes hun ikke med at individualisere den abstrakte ting, jeg udspurgte om, men opfandt små konkrete situationer; og undertiden kom der ved den slags fantasilimt et vidunderligt liv over hendes forklaringer; ved et »rimlung« forstår ffoldeboen den kant af mosejord, som tørvegraveren, mens han arbejdede i en ny tørvegrav, lod stå mellem denne og en gammel (vandfyldt) tørvegrav, ja, men sådan noget kunne Tinne ikke tænke, hun så en situation for sig: »a rimlung de brast, a så kam a vand, så most æ jo græw te grows ijæn (Rimlingen brast, og så kom vandet, så måtte jeg jo grave til gravs igen). Engang ville jeg notere udtryk som »drikke kaffe« og lignende og fik følgende: »Di sår reæt a prattelt ve a kaffe, a kaffe den lyst a mund. Di snakked olt døgne ve de føst tas, a de vur jo oltens mier, for a kaffe den reized jo, den vår bilde stærk« (De sad ret og sludrede ved kaffen, kaffen løste mundene. De snakkede allerede meget ved den første kop, og det blev jo stadig mere, for kaffen stimulerede jo, den var temmelig stærk). Og Tinne smilede et medvidende smil, hun var selv som få indviet i kaffens hemmelighed.

Eller hun kunne finde på en replik eller en hel lille samtale; de var i reglen sikkert ikke oplevede, men frugter af hendes levende fantasi. Et par eksempler: Under gennemgangen af forberedelserne til vævningen havde vi arbejdet os frem til det øjeblik, da trendegarnet skal anbringes omkring vævens bom; så kan hun ikke holde min skematiske væv og min abstrakte trendelse ud mere, hun gør hele situationen konkret og nærværende ved at opfinde en lille replik: »Så kømmer er om a boam. – Kat du ikk hjælp mæ at stök om a boam; for æ hær jo gå'r ingen karlfolk hjemmen« (Så kommer det om bommen.

»Kan du ikke hjælpe mig et stykke om bommen, for jeg har jo slet ingen mandfolk hjemme«. En anden gang voldte betydningsforskellen mellem *meuten* (ordet kommer af midaften) og *mendbel* (af meldmål, egl. mellem-måltid) mig vanskelighed, og det var ikke Tinnes styrke at give sine oplysninger en almenyldig form; men hun kunne finde på en situation: »Vi skuld ha mendbel mæ te markes. – Ha im dog fongen a mendbel mæ? Am im ha jo forjæt a mendbel! De kund jo dra'b sæ te di forjår e« (Vi skal have mellem-mad med i marken. – »Har I nu fået mellem-maden med? Men I har jo glemt mellem-maden!« Det kunne jo træffe sig, at de glemte den). Og med dette udgangspunkt kunne vi jo let nå til enighed om en betydningsdefinition.

Af det foregående kunne læseren måske få det indtryk, at Tinne udelukkende levede i mindet om det forbigangne. Det var slet ikke tilfældet, tværtimod, hun var livligt optaget af det liv, der levedes omkring hende. Ikke så meget måske af de nationale og politiske omvæltninger, hun havde oplevet: som 17-årig pige tjente hun hos den sidste danske præst i Fjorde, 22 år var hun, da prøjserne tog Slesvig i besiddelse, og som 90-årig overværede hun, oplagt og åben for nye indtryk, nervøst trippende af oplevelsesglæde, en nationalsocialistisk propagandamarch med liflig messingmusik og støvletramp gennem landsbyens tålmodige gader. Men et langt stærkere udtryk fik hendes forbavsende vitalitet og livsglæde i hendes indstilling over for de små ting i hendes egen lille verden. Erindringen om barndommens fattigdom og smerten over moderens skæbne blev ikke blot kilden til hendes nøjsomhed og resignation, men også til en ren og naiv taknemmelighed over den lod i livet, der var blevet hendes. Hun var henrykt og stolt over det lille bitte, smukke hus, hun boede i; det var et godt hundrede år gammelt aftægts- og lavloftstue, et køkken, et spisekammer, en lo, der også tjente som forstue, og en diminutiv stald; Tinne følte sig formelig rig i dette hus, hvor der altid herskede den pinligste properhed og orden, og hvor hendes husdyr – hønsene, hunden, katten og kanariefuglen – var vel tjent med hendes omhyggelige og myndige forsorg. Og rig det var hun, det ukuelige menneske; endnu som 90-årig levede hun sin hverdag med en stadig frisk evne til at opleve de små ting, som om det var noget helt nyt. Når man var kommet ind i hendes køkken, havde hilst på Tinne og snakket lidt med hunden Nero (»den doalest hu'nd i a ganse bøj« – den smukkeste hund i hele byen), så gav hun sig ivrigt til at fortælle om, hvad der var hændt i hendes lille verden siden sidst. Om en kyllingehøne, der ikke ville gå ind i hønsehuset (»den dø'sblå's«), om en rotte, nabokarlene havde været lige ved at fange i hendes stald (»æ æ så fortrietle oa de deær bukke deært« – jeg er så fortrædelig på det dér tykke dyr); eller om nabokonerne, der var venlige mod hende og bragte hende middagsmad; om Nero, der igen havde løbet sig en tur eller havde ædt kattens mad, men som hver gang slap med en streng advarsel: »Hundtjen ma ikk tøj Muje sit! Du skat foa rakker!« (Vovse må ikke tage fra Mis! Du skal få rakker!), for:

»æ kand ikke bo'g an, de hær æ ingen hoand te« (jeg kan ikke slå den, det har jeg ingen hånd til); eller om det elektriske lys eller radioen, som hun ikke rigtig turde skrue ved; den slags småting fortalte hun om med en livfuldhed og en umiddelbarhed, der lod hver følelse få udtryk i hendes minespil og stemmeklang. Men først og sidst talte hun om sin kanariefugl, som hun elskede; »æ er så forle'gen for så'nt krubberi,« sagde hun, halvt undskyldende; sjældent har jeg set et så intenst udtryk af fryd som det, der glimtede frem i Tinnes ansigt, når hendes fugl pludselig tog til at synge.

Og Tinne holdt af mennesker. Jeg har næppe nogen sinde hørt hende sige noget ufordelagtigt om nogen; om sladderagtighed anvendte hun engang følgende ordsprog: »An knøppe! er jo oldtens a het, ven an vel sloa an hu'nd« (en knippel er jo altid at finde, hvis man vil slå en hund). Og Tinne ville netop ikke slå en hund, og hun ville heller ingen mennesker noget ondt, for hun elskede dem, med en glad, moderlig hengivenhed. I hendes trofaste hukommelse var gemt en mængde erindringsbilleder af mennesker, hun havde kendt, og når hun var alene, tog hun dem frem og glædede sig over dem. Også billeder af folk, der havde besøgt hende for at øse af hendes viden, af »æ læ'rer froa Borre« (det var lærer Ejerslev fra Flensborg), »Paul« (Poul Andersen) og »æ professor« (således kaldte ffoldeboerne altid Marius Kristensen). Da jeg for godt to år siden kiggede ind til hende, fortalte hun mig følgende: »A professor hand kam hær iet gå'ng, a hand vå så sviede, hand ha' gongen froa Norste a de vå så varmt. A hand sæt sæ deær i a stuel, a æ spu't ham, va hand ikke vild ha at tas kaffe. Am hand såw, hand vild jærn ha at glas vand. »Blot at glas vand«, såw hand. Å a professor! A så soa hand så noale op. Æ kand eno'nd tæ'nk er. Grø't ham dog froa Tinne! At glas vand vild han jærn ha! A professor! – Hand hær jo sa't værn tøste« (Professoren han kom her engang, og han var så svedig; han havde gået fra Norsted, og det var så varmt. Og han satte sig dér i stolen, og jeg spurgte ham, om han ikke ville have en kop kaffe. Men han sagde, han ville gerne have et glas vand. »Blot et glas vand,« sagde han. Å, professoren! Og så så han så nådelig op. Jeg kan huske det endnu. Hils ham dog fra Tinne! Et glas vand ville han gerne have! Professore! – Han har jo sagtens været tørstig). Og Tinnes ansigt lyste af ømhed og omsorg og undren over pæne folks beskedenhed.

Det var sidste gang, jeg så hende. Hun klarede sig endnu alene i sit hus, skønt hun var 94, men hun var begyndt at føle alderdommen som en byrde; hendes syn var svækket, og hendes lyse humør havde mistet noget af sit liv. Og nu står huset tomt, gamle Tinne er gået bort. Vi vil huske hende med en følelse af glæde og taknemmelighed. Over det almuesprog, hun øgede vort kendskab til; over den almuekultur, hun gjorde levende for os; og over den skønne almue-menneskelighed, hun lod os opleve.

ANDERS BJERRUM

Fra Fjorde sogn

Sønderjysk Månedsskrift 1932–33

GAMMELDAGS BRYLLUP

Meddelt af *Catharina Carstensen* (»de ole Tinne«) i Bjerrup, født 1841.

I helt gamle dage friede karlene ikke selv, det havde de en *friværver* (tysk: *Freiwerber*) til, men denne skik er så gammel, at Tinne ikke selv husker den; hun har hørt gamle folk fortælle om den, og hun erindrer også at have hørt en ytring som: »Den hær jo vel haven deromhånde, den hær væren friværver«, dvs.: han har sikkert haft en finger med i spillet, han har været friværver¹).

I Tinnes ungdom blev sagen afgjort af de unge selv i al stilhed og, så vidt som det var dem muligt, i dybeste hemmelighed. Naturligvis rygtedes det alligevel hurtigt i byen, når to unge »gik efter hinanden«, og byens koner fortalte hinanden under tavshedsløfte, at det vel længe har været »hemmelig klart med dem«, og at »dér ver væl bald brudfolk af«. Men det var en æressag for de to unge at holde det hemmeligt så længe som muligt. Offentliggørelse burde først finde sted ved *jatterøllet* og *forlovelsen*.

Jatterøllet var et forlovelsesgilde, der som regel stod i brudens hjem. Dets vigtigste begivenhed var den, at kæresteparret forlod gildestuen og ene to gik ind i en anden stue for at »skifte« : give hinanden fæstegaver. Den almindeligste gave fra karlen var en fin damaskes skulderklud; undertiden gav han dog et forklæde eller lignende, men ringe udveksledes ikke dengang.

Forlovelsen var den påfølgende kirkelige bekræftelse af overenskomsten. Den fandt sted i præstegården, hvor præsten »forlovede« kæresteparret. Der skulde to »tyer« (: vidner) med ved »æ forloven«, en på hver side af de nærmeste, faderen, hvis han levede, ellers en broder eller svoger.

Efter forlovelsen holdtes der undertiden *forloverøl*; i Tinnes ungdom skete det meget sjældent og kun på de større gårde, men senere blev det almindeligere og afløste efterhånden *jatterøllet*, der allerede i Tinnes barndom var ved at gå af mode.

Når de forlovede ville »befri sig« (: gifte sig), blev de jo først »opnævnt«

fra prædikestolen tre gange; når der blev lyst sidste gang, sagde man, at de »faldt ned fra æ stol«.

Og så skulle de »sammeligives« (○: vies). Undertiden fandt vielsen sted nogen tid før »æ kost« (○: bryllupsgildet) blev holdt, men det sædvanlige var, at man holdt kost på samme dag, som den kirkelige handling fandt sted.

Dagen før bryllupsdagen var der »et par kostbedere (○: bydemænd) ude, en på hver side, en å æ brødgom sin og en å æ brud hendes.« De gik sammen ind i de huse, hvor de skulle byde til bryllup, men de holdt jo »omskævt med æ beden« ○: de skiftedes til at fremsige formularen: »Wir beiden sind ausgesandt von den beiden jungen Leuten N. N. und N. N. . . .« (mere kunne Tinne ikke huske)². Bydemændene gik til fods og med stok i hånden. Når de havde fremsagt deres ærinde, blev de beskænket med »kømen« (snaps), »så fik de og nok etgang (○: undertiden) en lille svips til sidst.«

Selve bryllupsgildet varede enten én eller to dage, alt eftersom det var lille eller stor kost. Var det stor kost, kaldtes den første dag *kostaften*. Den begyndte med, at kostbederne sendtes ud; dens hovedbegivenheder var, at godset (brudens udstyr) blev flyttet fra brudens hjem til parrets fremtidige hjem, hvor brylluppet fandt sted, og at nogle nabokoner kom og redte *brudesengen* i bryllupsgården.

Det var en ære at blive indbudt til at »flytte æ gods«. Kostaftens morgen kørte de vogne, der skulle køre med gods, under sang og musik til brudens hjem. Her blev der skænket for mændene, og godset blev læsset på; på en af vognene blev der skaffet plads for bruden. I helt gamle dage fandt der i forbindelse med godshentningen en ceremoni sted, som Tinne ikke rigtig har rede på; den bestod i, at bruden skjulte sig, og så skulle brudgommen »lede hende op,« – »dér har de haft wirtschaft og spås med.« – Når vognene kørte tilbage med godset, var der gerne mødt folk op ved korsvejene; de stillede sig ud på vejen og lod, som om de med stokke gennede vognene den rigtige vej, »dat de ikke drive forkert med æ gods« (○: for at de ikke skulle køre forkert med godset). Hvis brud og brudgom var fra samme by, kørte vognene gerne en omvej³.

Straks efter godsets ankomst til bryllupsgården blev brudesengen »gjort op«. Hertil var nogle nabokoner blevet indbudt, og også denne indbydelse blev betragtet som en æresbevisning. Brudesengen var en himmelseng, den blev redt meget højt op og meget pragtfuldt, og når værket var fuldent, kom der en musikant og spillede et par stykker inde i soveværelset – »spille for æ seng« kaldtes det – mens konerne andægtigt sad og hørte efter og lod tonernes magt og sengens pragt stemme sindene til vemod.

Kostaftens eftermiddag kom både de mænd, der havde kørt med gods, og de koner, som havde været til »sengopgøren«, over i bryllupsgården til »maldter« (○: festmåltid). Når gæsterne var gået, tog bruden tilbage til sit hjem, hvorfra hun blev hentet næste dags morgen.

I løbet af dagen blev der endvidere sendt karle ud til nabogården for at hente borde og bænke, som skulle benyttes på hovedfestdagen. Nogle unge piger var ude at »sanke tøj«, dvs. låne tallerkener, fade og lignende. Ejerne hentede det selv hjem dagen efter brylluppet. Knive og gaffler bragte gæsterne selv med. Endelig var en del unge karle kostaftens morgen indbudt til »mælk-sanken«. De gæster, som boede uden for den by, hvor brylluppet holdtes, plejede nemlig at give den mælk, som brugtes ved brylluppet. Kostaftens morgen samlede givnerne inden for hver landsby mælken sammen på ét sted, og karlene kørte så fra by til by for at afhente den. Skinker gav brudgommen og bruden selv.

Anden bryllupsdag var hovedfestdagen og kaldtes *kostdag*. Om morgenen hentedes præstekonen til brudens hjem med *brudekronen*; undertiden blev der også indbudt et par nabokoner »til smykken«. I hele sognet var der kun én brudekrone, og den lå i præstegården. Den lignede en *hølle* (det gammeldags hovedtøj), den var høj foran, men den havde lange blomstrede hvide bånd bagpå. Slør kendtes ikke⁴.

I brudgommens hjem samledes imidlertid alle de indbudte for at »følge med i *brudefærd*«. De blev ikke budt ind; så snart alle var samlede, ordnedes vogntoget, og så kørte de med musik i spidsen »hen at hente æ brud ud«.

Ved ankomsten til brudens hjem gik brudgommen ind til bruden, gav hende hånden og ønskede hende god morgen, hvorefter også de nærmeste slægtninge hilste på bruden. Derpå førtes hun til vogns, og brudefølget ordnedes efter bestemte regler.

På den forreste vogn sad musikanterne. På den næste sad »æ formand« (kusken) på den forreste og brudgommen og hans fader på den bageste agestol. På den tredje vogn var der fire agestole⁵; på den forreste sad kusken, på den næste æ *brudmøer* (3: brudepigerne, to unge piger); de kørte baglæns, sad altså med ansigtet mod bruden, der sad helt alene på den tredje agestol; bag ved hende sad »æ *bisidders*«, to ældre gifte koner. På de følgende vogne fulgte først de nærmeste slægtninge, derpå de fjernere og naboerne. Kostbederne red vist i reglen ved siden af eller foran vognene. To ugifte nabokarle var indbudt til »*klokkerykken*«; de skulle ringe med kirkeklokken, mens brudefølget var på vej til kirken.

Hvis det regnede under brudefærden, sagde man: »Det regner guld i brudeskød«.

Brudgommen gik altid først ind i kirken, ledsaget af de to fædre (mødrene var aldrig med i brudefærden). Derpå kom bruden, ledsaget af brudmøerne og bisidderne; de satte sig på en af de forreste bænke i denne orden: bisidder – brudmø – bruden – brudmø – bisidder.

Når vielsen var forbi, og brudfolkene »sammelgivne«, kørte hele følget hjem til *kosthusene*. Når der var *stor kost*, var der mindst to kosthuse, nemlig brudgommens gård (parrets fremtidige hjem) og den nærmeste nabos gård. Der

var vel i reglen et par hundrede mennesker med til en stor fest, det kom jo an på, »hvor vidt de havde udbeden«.

Straks efter hjemkomsten fra kirken (hen på eftermiddagen) fandt »æ kost-maldter« (∴: bryllupsmåltidet) sted – hvad gæsterne vel også kunne trænge til, de havde hverken fået vådt eller tørt endnu. Bruden »sad til maldter« i brudgommens hus sammen med kvinderne, brudgommen i det andet kosthus sammen med mændene. Hvis der ikke var plads til alle gæsterne i disse to huse, var der et tredie kosthus, hvor der både sad mænd og kvinder.

Kostmåltidet bestod i gamle dage af ærter og skinke og risengrød; nu er de almindelige bryllupsretter vinsuppe og skinke.

Bordene var anbragte i »æ pissel« (storstuen); der var tre »lav« (∴: tre borde med gæster), langs hver langvæg et »sidelav«, og langs den ene endevæg »æ krydslav«; midt for krydslavets side sad bruden (henholdsvis brudgommen). Foruden pisselen blev i reglen også loen og dørnksen (dagligstuen) benyttet.

Der var en »skafner« (sкаffer) i hvert hus; desuden var nogle unge piger »beden til at gå å æ gulv«, ∴: indbudt som opvartningspiger.

Under måltidet gik der tallerkener rundt for »æ køks« (kokekonen), for »æ schüttelvasker« (konen som vaskede op) og for »æ badmor« (jordemoderen). Når måltidet var forbi, meddelte skafferen, at nu kunne de, der havde lyst, give gave. Bruden og brudgommen sad i hver sit hus og modtog gaverne – i reglen rede penge – i en tallerken; gaverne kom én for én og afleverede deres skærv. Bruden gav gerne giversken hånd og sagde tak, hvorpå hun skænkede et glas vin for hende⁴.

Under og efter festmåltidet stod i en dørnsk på brudgommens gård (altså i kvindernes kosthus) en kiste med brudens udstyr; låget var åbent, så alle kunne få lejlighed til at se på herlighederne.

Om aftenen var der dans på brudgommens gård. Først dansede brud og brudgom tre danse alene; det kaldtes »at danse æ bruddans« eller »æ Ehrendans«. Først derefter begyndte de øvrige at danse. De piger, som havde »gået på gulvet«, stod under brudedansen hver med et tændt lys i hånden, og det blev de stående med, indtil de blev budt op til dans, så blev lyset slukket og lagt til side.

»Om æ midnat vur æ brud hind krone aftagen, og så vur æ hølle åsæt«, ∴: ved midnat blev brudens krone taget af, og så blev der sat en hølle på hendes hoved. Det foregik meget stilfærdigt, et par koner gik med bruden ind i et kammer for at hjælpe hende (hun skiftede i reglen tøj ved samme lejlighed); den hølle, hun fik på, var en *krushølle*, en smuk hvid hølle med bånd.

Inden gæsterne gik hjem om morgenen, fik de »stutler og brokker (∴: mælk med ituskåret hvedebrød) til davre«.

– Når brylluppet var en »lille kost«, varede det kun én dag; »godset« hentes »ved Gelegenheit«, undertiden dog på selve bryllupsdagen. Bruden bar ingen krone. Der var færre gæster og kun ét kosthus. Brud og brudgom »sad

til maldter« ved siden af hinanden; ved brudgommens side sad mændene, først de nærmeste slægtninge, derpå de fjernere slægtninge og naboerne; ved brudens side sad kvinderne i samme orden.

BARSEL I GAMLE DAGE

Meddelt af *Catharina Carstensen* (Tinne) i Bjerrup og *Bothilde Thomsen* (Tille) i Norsted.

Når en kone havde »fånet et lidt«, plejede nabokonerne at »føre æ barselkun hvad« (ɔ: bringe barselkonen noget bagværk, suppe og lignende; ordet barselpotte bruges ikke); konebarsel eller lignende skikke har Tinne derimod aldrig hørt noget om.

Så længe barnet ikke var døbt, kaldtes det et *hient* (ɔ: hedensk) barn, og moderen skulle passe godt på det, for »æ yndererdsker (de underjordiske) de vil jo gerne tuske æ børn om«; en skifting kaldtes »et *indtusket* barn«. Moderen selv måtte ikke gå over en vej, inden hun havde holdt sin kirkegang⁷. Hun var derfor ikke med i kirken, når barnet skulle *kristnes* (døbes); den vigtigste del af hendes bestilling blev overladt til en *pattekone*. Foruden hende var der tre *fajere* (faddere; de helt gamle kaldte dem *guffer* og *gummer*, ɔ: gudfar og gudmor); hvis barnet var en dreng, var der to mandlige og én kvindelig, var det en pige, én mandlig og to kvindelige faddere. Den ældste fadder »holdt æ barn yver æ døbe«.

Nu plejer man ikke at holde noget større barselgilde »efter æ døben«, men »før gav de jo store barseler, da fik de jo maldter« (ɔ: festmåltid); da blev »æ ganze naboskåp (ɔ: bydelaget) beden til barsel«. Måltidet bestod af vinsuppe og skinke.

Nogen tid efter at barnet var døbt, »holdt æ barselkun hind kirkgång«; så gik hun, ledsaget af en nabokone, rundt om alteret, og der blev ofret til præsten ved samme lejlighed.

BEGRAVELSE

Meddelt af *Catharina Carstensen* og *Bothilde Thomsen*.

Når der var indtrådt et dødsfald, blev to nabokarle »beden til *klokkerykken*«; de skulle ringe med kirkeklokken som tegn på, at der var »et lig i sognet«; også på selve begravelsesdagen skulle de ringe, mens følget var på vej til kirken. En eller flere nabokoner blev indbudt til at *to* og *klæde* liget. Når liget skulle *lægges i kiste*, blev der derimod sendt bud efter »æ ligkun«, en kone, som mod betaling påtog sig dette arbejde.

Naboer og slægtninge blev indbudt til »*ligfølge*« (eller til at »følge æ lig til jorde«). 5–6 kvinder »af de næste« (ɔ: af de nærmeste slægtninge og naboer) blev »beden med kåbe«, ɔ: indbudt til at møde med kåbe. »Kåben« var en

ejendommelig sørgebeklædning, der bestod i et sort klæde (i reglen et forklæde), som var lagt omkring hovedet (oven på hatten) og bundet under hagen; det ragede et stykke frem, således at kun øjne, næse og mund var frie. Det var en stor ære at blive »beden med kåbe«; jo anseligere begravelsen var, desto flere »kåber« var der i ligfølget. To af kåberne sad på den forreste vogn (en familievogn, se side 000, note 5) i ligfølget, foran ligkisten.

Når ligtoget kom til kirken, blev ligvognen kørt hen til »æ stægel« (kirkegårdsporten). Her stod »æ bærsters« (de mænd, der var indbudt til at bære); de løftede kisten af vognen og bar den en gang omkring kirken (altid mod sols), inden de bar den til graven; imens sang »æ kyster« (degnen) og børnene en salme.

Når liget var »til jorde«, holdtes der gerne »ærvøla« (begravelsesgilde). Måltidet bestod af »vinsuppe og spæk«, ud på natten serveredes »varmøl med kagebrokker«.

STEDSAGN RISERNE¹ FRA TRÆLSTRUP OG FJOLDE

Meddeler: Carsten Carstensen, Fjolge.

To riser kom gående fra Trælstrup ad Fjolge, da de kom til Årshoved mark, kradsede de deres træsko ud; af al den jord skal »die sieben Berge« mellem Årshoved og Spinkebøl være blevet til.

- - - -

Engang blev de to riser uenige; så kastede risen fra Trælstrup en sten mod Fjolge og slog tårnet af Fjolge kirke. Derpå kastede risen fra Fjolge; han ramte ikke, men ved lufttrykket blev Trælstrup kirketårn skævt.

- - - -

Mønningen på gården »Sproges« i Fjolge er hul på midten. Risen sad nemlig engang på kirken og skulle binde sit hosebånd; så satte han sin fod på huset.
1 *Rise* = *kæmpe*.

PUGMØLLEVEJ

Meddeler: Carsten Carstensen, Solved.

Ved åen Østenå mellem Lyngsted og Kolkerheide ville man engang i gamle dage bygge en stor vandmølle. Men inden man fik begyndt at bygge, viste *Nis Puge* sig, og af den grund opgav man planen. En vej fra Lyngsted til Kolkerheide hedder endnu *Pugmølenweg*.

DE UNDERJORDISKE

Meddeler: Carsten Carstensen, Solved.

I Fjolge ved Aggebro skal der have boet underjordiske i en høj. Engang hen-

tede de en kone fra en gård, som kaldes »Kromands«, hun skulle hjælpe en kone i højen, som var i barnsnød. Før hun gik hjem derfra igen, gav de underjordiske hende savspåner med i forklædet, men kun brød sig naturligvis ikke om dem og kastede dem bort, men da hun kom hjem, sad der endnu en spån fast i forklædet, og den var af guld.

- - - -

De underjordiske opholdt sig også i det åbne ildsted i køkkenet. Når noget var borte og pludselig igen blev fundet, så sagde de gamle, at de underjordiske havde lånt det og bragt det tilbage igen.

DE UNDERJORDISKE I SPINKEBØLHØJ

Meddeler: Catharina Carstensen (Tinne), Bjerrup.

I Spinkelbølhøj skulle der være en Schatz¹ begravet, men det er sagtens ikke sandt, vi kunne jo tro, hvad vi ville. De sagde også, at der boede yndererdsker i høler tæt ved Spinkelbølhøj. Det er sådant småt folk, ganske småt folk. De har altid beraubet æ folk, ven de kam der langs. De havde en line udspændt, og så havde de en klokke i æ høle, og den har de haft fast ved æ line; ven æ folk kam imod æ line, så klingede den, og så kam de yndererdsker ud af æ høle og fik dem fat.

Så var der issind en gammel bedekone, hun levede af æ sogn og gik trindt med en pose og bød² om gryn. Hun kam jo og imod den line, og så kam de yndererdsker ud og fik hende fat, og hun måtte give af alt, hvad hun havde. Men hun sagde, at hun havde intet uden hendes grynpose. Så lod de hende gå; men hun måtte først lægge æ ed af for, dat hun ville ikke forråde, hvor de holdt dem op.

Nu vidste hun jo ikke, hvad hun skulle gøre, for de gjorde jo en hoben kummer ved æ folk, og hun måtte ikke sige, hvor de vare. Så løsnede hun hendes pose og lod altiden et par gryn falde, hvor hun gik af sted.

Som hun siden kam til Egstok, sagde hun, de skulle kun følge det spor efter, hvor hun havde ladet æ gryn falde langs, men hun måtte gar intet sige, for hun havde måst sværge derå. Og se så har æ folk fra Egstok hittet de yndererdske deres høle og fået dem fat alle sammen.

1 *skat* – 2 *bad*.

REMSER, RIM O. LIGN.

I

Hvor vit du hen,
såv Per Svend.
Æ vil til Borre¹,
såv Per Horre.

Hvad vit du dær,
såw Per Vær.
Kyøb lys,
såw Per Tys.
Hvor manneng,
såw Per Hanneng.
Te vi har nok,
såw Per Kok.
Lek min ats,
såw Per Mats.

1 *Flensborg.*

II

Far og mor og sønner de var sammel om en sild,
Far han tow de imæld howwer og stjært¹, og de ander kund tøj som de vild.
1 *Hale.*

III

Meddeler: Andreas Jensen, Fjolde (kan endnu huske den gamle danske dialekt, men forstår ikke rigsdansk).

De så tel østen, de så te vesten,
de så tel syden, de så tel nord;
de så så dannemarks smukke pige danske,
min heinrich så jeg den de så i fjår.

IV

Lammet: Mømm¹, æ vel jæmm.
Fåret: Æ vel kun plok ien, tuo, trie blommer bæt², så vel æ mææ.
1 *mor* – 2 *flere.*

V

Følgende usentimentale historie hørte jeg i Fjolde i sommer:

Mattesken og hans kone har været uenige, og konen udbryder: *Mattesken*, æ vel drink mæ!

Manden: Ja, da kom kun mæ om i Anderes mergelkul.

Så går ægteparret hen til naboens mergelgrav, og manden siger opmunrende:

Spring kun te!

Konen: Nej, *Mattesken*, æ vel dog ha min pøj³ af.

Manden: De æ min sæl sat de sam⁴ om den gammel pøj, spring du kun te!

Konen: Nej, *Mattesken*, æ vel ik.

Manden: Ja, da kom kun mæ jem.

3 *underkjole* – 4 *sat de sam: ligegyldigt (sagtens det samme).*

ANDREAS LORENZEN

Folkeminder fra Fjolde sogn

Sønderjysk Månedsskrift 1940

En mand fra Sønder Haksted, Jørl sogn, sagde følgende: »De, der bor i Fjolde sogn, kan være hårde, de holder sammen, de står last og brast med hverandre mod dem, der vil gøre uret mod en af deres egne, men de, der kan med dem, kan få alt hos dem, selv om det så er en fremmed, der er flyttet til sognet og bor blandt dem. Mod fremmede, der kommer til sognet, er beboerne hjælpssomme med at vise dem til rette, de fortæller gerne om de bedrifter, som deres vise forfædre »har bedreven.«

En sommerdag 1938 på Fjolde kirkegård. Jeg var her i færd med at nedskrive navnene på de faldne fra sognet under verdenskrigen. De minder, der var sat for de faldne, var til dels skjult af prydbuske, så navnene, der var mejslede ind i mindestenene, ikke kunne ses fra gangstien. Da alt var gjort pænt i stand omkring mindestenene, så nænnede jeg ikke at sætte mine fødder på denne jord.

Allerbedst som jeg prøver på, om jeg med en stok kan løfte nogle småkviste til side ved en mindesten, hvor to navne skjules af dem, kommer der en mand. Han var klar over, hvad jeg ville. Manden tiltaler mig på dansk. Jeg har vel, uden at vide af det, sagt et eller andet ord på dansk, og det må manden have hørt. Manden sagde på godt dansk: »Gå De kun derover, det er ikke forbudt den, der interesserer sig for vore faldne.« Derefter viste manden rundt på kirkegården; han viste mig det, han mente, jeg som dansk brød mig om at se, bl. a. gamle Tinnes gravsted. Dette lille træk viser, hvor hjælpsom en Fjolde-bo er over for fremmede.

I de nordøstlige landsbyer i Fjolde sogn, Solved og Pobøl, er det, at man træffer noget af det ældste af det, der findes og fortælles i sognet. Beboerne er her ikke så lidt anderledes i deres hele væren og laden, end de mennesker, som bor i Sønder Haksted eller i de andre landsbyer, der ligger ind til Fjolde sogns grænser. Folkene fra Fjolde sogn står i ingen henseende tilbage for andre mennesker, men et særkende er, at de har holdt fast ved deres jævne måde at være sig selv. Det, de tog i arv, har de slægt efter slægt båret videre og holdt fast ved op gennem tiderne. Der er noget solidt over de mennesker, der bor i

Fjolde sogn; det overfladiske er bandlyst, de er sig selv i det lille samfund; der er enighed blandt dem. Har de sagt ja til enten det ene eller det andet, så kan der også stoles på, at de holder det.

Der fortælles, at den gang, det var omkring 1350, da pesten rasede her på egnen, da døde alle de folk, der boede i Fjolde, Olderup og Svesing sogne. Derefter boede der i mange år ingen folk på den egn; men så kom der svenskere dertil. De bosatte sig her, og mange af de herboende gamle slægter er efterkommere efter disse svenskere.

Dette, at det var svenskere og ikke tyskere, der kom her til egnen og bosatte sig her, har også gjort sit til, at det danske sprog har holdt sig længere heromkring, end det har gjort det på andre egne herved, siger den 82-årige meddeler fra Fjolde sogn. Det danske sprog, som de talte her før, var lidt anderledes end det, de talte på andre egne heromkring, og der var ord i dette mål, der havde lighed med ord i det svenske sprog, og det kan endnu den dag i dag spores i det plattysk, der tales i Fjolde sogn.

Fjolde sogn er den egn i Sønderjylland, hvor beboerne fortæller flest historier fra gamle dage. Man kan fristes til at sige, at folk her har stor lighed med molboerne; men i mangt og meget overgår de endda molboerne med det, de fortæller fra gamle dage i Fjolde sogn.

SAGN FRISERNE OG DE KRAGELUNDER

I gamle dage var friserne slemme ved de folk, der boede i Kragelund i Fjolde sogn. Friserne kom i flokke til Kragelund og overfaldt dem, der boede der. Især var dog de mænd, der arbejdede på marken, udsat for friserens arrigskab. Mangen en af de Kragelund mænd havde friserne slået ihjel, før de kom i tanker om at væbne sig mod friserne.

For at de kunne værgе sig mod friserens overfald, købte de lige så mange sabler, som der var mænd i Kragelund. Var de langt borte fra byen for at pløje, så bar hver mand sin sabel. Var de kragelunder til byen, så havde de også sablerne med. Det hjalp, thi fra da af kunne de være i fred, da friserne var bange for den sabel, der blev svunget af en Kragelund mands arm.

(82-årig meddeler).

(Kragelund ligger i den vestlige del af Fjolde sogn, på grænsen til frisk sprogområde).

TO KÆMPER

Der var engang to kæmper; den ene af dem boede ved Fjolde kirke og den anden ved Drelstrup kirke. De to kæmper var gode venner, og de gik meget sammen. Men de blev uvenner, og efter som tiden gik, blev de hinanden mere

og mere fjendske. Til sidst endte det med håndgribeligheder; men hvem der begyndte med striden, og hvad de var uenige om, det er nu glemt, da der er gået mange år siden.

I Fjolde sogn er der dog dem, der har hørt fortælle, at der en dag var hændt, at jorden rystede under dem, og at det blev efterfulgt af et vældigt brag, som kunne høres over hele sognet. Da de så fik set efter, så de, at den øverste del af Fjolde kirkes tårn var forsvundet, og de fandt da også ud af, at den store sten, de fandt ved Haslund, var prellet af mod Fjolde kirkes tårn. Det var kæmpen fra Drelstrup, der havde kastet stenen efter kæmpen, der boede ved Fjolde, men i stedet for at ramme kæmpen, ramte den kirkens tårn. Endnu den dag i dag ses det, at der mangler et stykke af Fjolde kirkes tårn.

Da den Fjolde kæmpe så, hvad der var sket, blev han for alvor vred. Han søgte nu efter en stor sten, og da han havde fundet en, da kan det nok være, at han slyngede den rundt; han satte mere og mere fart på den, og da han så syntes, at det kunne være nok, gav han slip på stenen, og den susede af sted gennem luften efter Drelstrup til, og her strejfede den kirkens tårn, så det blev trykket over til siden.

Den, der ikke vil tro det, kan få det at se den dag i dag, thi Drelstrup kirkes tårn hælder endnu stadig over til den ene side. På det sted, hvor den Fjolde kæmpes sten strejfede tårnet, har det et knæk.

Sådan fortalt 1938 af meddelerinde, der var 52 år.

DE SYV KÆMPEHØJE

Ved Kragelund i Fjolde sogn er der syv kæmpehøje. Hvordan de er blevet til, fortæller sagnet:

Før boede der mange kæmper omkring ved Fjolde. En dag talte de med hverandre, at de alle sammen ville mødes ved Kragelund. Der var herhen omtrent lige lang vej for hver af dem, og for dem alle var det også omtrent lige vanskeligt at komme dertil. Der var for dem alle den vanskelighed, at de skulle gå hen over blød jord, før de nåede til Kragelund. De gik dengang på træske, og før de nåede til Kragelund, havde de »vøjket« træskeene over, der havde sat sig en del jord i dem, så kæmperne var ved at gå ovenud af deres træske.

Da de nu havde pustet lidt oven på den anstrengende rejse, gav hver en sig til at rense træskeene for jord. Det var ikke svært, men der var en anden vanskelighed for dem, at blive af med al den jord, der var i træskeene. De måtte flytte hele syv gange for at få plads til den jord, de skrabede ud af træskeene, og for hver gang de flyttede sig, var der en høj, hvor de havde smidt jorden hen.

Da de nu var færdige, var der syv høje der. På den måde er de syv kæmpehøje ved Kragelund blevet til, fortæller en meddeler, der bor i Jørl sogn.

DE UNDERJORDISKE

At der i gamle dage boede underjordiske i Fjorde sogn, ses af, at der endnu den dag i dag fortælles om dem.

En kone skulle, når hun fødte et barn, våge over det ved nat og ved dag så længe, indtil barnet var blevet døbt, for at de underjordiske ikke kom for at bytte det nyfødte barn med et af deres egne.

I Fjorde sogn boede de underjordiske ved Agerbro, og der var mange af dem her; det vidste de folk, der var kommet forbi ved nattetid, thi de så da, at det vrimlede med underjordiske.

Det var ikke alene spædbørn, de underjordiske var ude efter, men de var også ude om at få fat i andet, som kristne mennesker ejede. I stedet for det, de tog fra kristne mennesker, lagde de så en anden ting af samme slags.

I BARNSNØD

En af de underjordiskes koner var engang i barnsnød. Hun kunne ikke føde, og for at hun kunne blive forløst, hentede de underjordiske en kristen kone til hjælp. Konen gik med, og det varede så heller ikke længe, før det lille underjordiske barn blev født.

Før konen forlod de underjordiske ved Agerbro, skulle hun have en gave. Alle de underjordiske koner stimlede sammen om hende, og hver af dem lagde sin håndfuld høvlspåner i hendes forklæde. Konen tænkte ved sig selv: »Hvad skal jeg med det skidt?« og ville lade høvlspånerne falde; men da de underjordiske så det, holdt de hendes forklæde til, og de sagde til hende, at hun først måtte løse op for forklædet, når hun var nået hjem.

Konen gik med den besked. Hun var ikke så lidt gal på de underjordiske, fordi de ville drive narrestreger med hende, og hun sagde til sig selv: »Lad dem komme engang til og bede om hjælp hos mig, så skal de få lov at vente!« Da hun var nået derhen, hvor hun boede, mødte hun sin mand uden for huset, og da han ser, at konen bærer på et forklæde, der ligefrem strutter, siger han til hende: »Hvad er dog det, du bærer på i dit forklæde?« »Det er noget rent skidt,« sagde konen, »det er nogle høvlspåner, som de underjordiske gav mig. Hvad mon de har tænkt, vi skal med dem? Tag du nu det hele og kast det på skarndyngen!« Og konen gav forklædet med høvlspånerne til manden.

Manden tog forklædet og gjorde, som konen havde sagt til ham, men da han havde fået løst op for høvlspånerne, kan det nok være, at han spillede øjnene op, thi han så ikke høvlspåner ligge i forklædet, men det røde guld. Han løb ind i huset til konen; han kunne ikke mæle et ord; kun forklædet med det røde guld holdt han hen foran hende. Hun blev så forfjamsket ved at se alt det guld, at hun tabte den lerpotte, hun stod med i hånden, og se, da sprang også det røde guld ud af den. Nu så konen, hvor utaknemmelig hun havde

Hedevej syd for Spinkebøl, Fjorde sogn.

været mod de underjordiske; først nu så hun den løn, de havde givet hende, da den lå ved hendes fødder.

At det er gået sådan til, det er vist og sandt, men sandt er det også, at der før boede underjordiske ved Agerbro, siger den 84-årige meddeler.

GULDBÆGERET

Der var engang en bonde fra Fjorde, som en dag var ridende til Flensborg. Hen på natten red han hjemefter. Ikke ret langt fra Fjorde blev han opholdt ved, at han så en kæmpehøj, der var ved siden af vejen, rejst på gloende ildsøjler. Han så, at de underjordiske holdt gilde her under kæmpehøjen, og at der var mange underjordiske samlet her.

Bonden red hen til kæmpehøjen, og han så da, at de underjordiske drak hinanden til af et stort guldbæger. Det, de drak, så ud til at være mælk, så hvidt var det. Bonden råbte til de underjordiske og bad om at få lidt at drikke; de rakte ham guldbægeret. Da han havde fået det i sine hænder, tømte han den drik, der var i guldbægeret, ud bag ved sig og red så, medtagende guldbægeret ad Fjorde til. Hans hest havde kun lige nået at tage et par skridt, før han hørte, at de underjordiske råbte på Treben. Da så bonden tilbage, og han så da, at et grimt dyr på tre ben fulgte efter ham, men det nåede ikke nær-

mere ind på ham; det kunne ikke indhente ham. Han hørte da, at de underjordiske råbte på Toben, og bonden så tilbage og så da, at nok et dyr, som var endnu mere »gyselig« end det første, fulgte efter ham; men heller ikke dette dyr nåede nærmere ind på ham. De underjordiske så det, og bonden hørte nu, at de råbte og skreg: »Enben, Enben!« Bonden så tilbage, men det han nu så, det jog ham en sådan skræk ind, at det gøs ham gennem marv og ben. Det dyr, han så, var så stort og grimt, så han aldrig havde set mage før, og det kom ham nærmere og nærmere. Bonden red nu alt, hvad remmer og tøj kunne holde, for at nå hjem, før det fæle dyr indhentede ham.

Han havde held, han nåede sit hjem, han sprang af hesten, løb indenfor og nåede at få døren slået til; men da hørte han et vældigt brag. Uhyret, der var fulgt efter ham, var braset mod den dør, han lige var gået ind ad, men døren holdt, og det var hans frelse.

Under det vilde ridt, da bonden blev forfulgt af Enben, havde han i sin angst lovet sin Gud, at han ville give guldbægeret, som han havde taget fra de underjordiske, til Fjolde kirke, hvis Gud ville redde ham. Bonden holdt sit løfte og gav guldbægeret til Fjolde kirke.

82-årig meddeler.

DEN GLEMTE SKAT

Mellem Fjolde, Haslund og Brok er der en å, ved den er der et sted, der ikke kan ses fra de tre nævnte byer, og der er nedgravet en stor skat i åen.

Et sagn fortæller, at en rigmand, der boede på egnen, engang før han skulle drage i krig, nedgravede alt, hvad han ejede af penge, guld og sølvsager på et sted i åen, hvor ingen kunne se, hvad han gjorde. Da krigen var forbi, kom manden igen til egnen, men da han søgte efter de ejendele, han havde gemt i åen, kunne han ikke finde stedet igen. Denne skat ligger endnu den dag i dag gemt på åens bund og venter på at blive hævet.

(En 73-årig meddeler).

SKATTENE PÅ FJOLDE KIRKEGÅRD

Der fortælles det sagn, at der for mange år siden engang blev nedgravet flere skatte på Fjolde kirkegård. De var blevet skjult her, fordi fremmede krigsfolk hærgede på egnen. Hvorfor disse skatte ikke var blevet hævet igen, fortælles der ikke noget om, siger en 75-årig meddeler.

Men sagnet har talt sandt. En skat blev fundet for mange år siden på kirkegården. Det var guld og sølv, og hvad det indbragte, blev henlagt til et legat ved Fjolde kirke, hvoraf mange gennem tiderne har nydt godt, indtil inflationen i årene fra 1919–23 kom. Da svandt legatet ind til næsten ingenting.

En anden skat blev fundet, da der blev kastet en grav på kirkegården. Den bestod af sølvmønter. Så vidt som meddeleren husker, gik denne skat til Solved, da gravstedet, hvor skatten var blevet fundet, hørte derhen.

FORVARSLER LANDSBY I FORVARSEL

En kone, Anne Kjestine Hinrichsen, født Karstensen 1807 i Stiglund, har fortalt, at hun en dag stod og så over efter Lyngsted. Da så hun, at der »å æ Lund«, hvor der ellers kun var risbuske, lå en hel landsby. Da konen fortalte til andre om det, hun havde set, prikkede de sig med pegefingern for panden og sagde: »Hon hær æt nåk it rægte hær'r.«

Men konen havde det rigtig nok. Nu er der bygget syv gårde »å æ Lun«, og risbuskene er forsvundet. Det blev, som det var set i forvarsel.

(75-årig meddeler).

EN HANE VARSLER

En meddeler fra Jørl sogn, der er født 1870, fortæller, at hvor det hus, der tilhører August Retelsen på Pobølmark, nu ligger, varslede det, før huset blev bygget.

Der er mange, som har fået sig en slem forskrækkelse på det sted, hvor nu Retelsens hus ligger. De hørte her, når de gik forbi, at der var en hane, der galede, men ingen fandt eller så noget til en hane, da der intet hus var der. Men senere hen blev der bygget et hus, og nu galer hanen daglig der.

GÅRD I FORVARSEL

Karsten Hansen fra Pobøl, der døde 1881, så, at det spøjte ude på marken ikke langt fra Pobøl. Han så, at der stod en mængde kreaturer der, det ene ved siden af det andet i to snorlige rækker, og med en gang mellem begge rækker. Der hengik nogle år, så blev der bygget en gård, hvor Karsten Hansen havde set sit forvarsel, og staldene kom til at ligge på den plads, hvor han havde set det.

(74-årig meddeler).

DER »LATTES«

En mand, der før boede i Pobøl, hørte en aften, da han gik forbi et sted ude på fri mark, at der blev tømret der; det, han hørte, var, som om der blev »lattet«, dvs. lagt lægter og slået søm i. Der var på dette sted intet hus, heller ikke et menneske var at se, så det han hørte, måtte være forvarsel.

Siden hen blev der bygget et hus på det sted. Det blev ikke et hus med lægter, men et hus med paptag på.

Den gang, dette forvarsel blev hørt, kendte folk kun huse, der var tækkede med halm eller lyng, og det blev lagt på »latter« (lægter), siger en 74-årig mand.

LIGSALMEN

Der blev før, ja, i mine unge år var det heller ikke så sjældent, siger den 82-årige meddeler fra Fjølde sogn, talt om, at de hist og her en og anden gang

havde hørt, at der var blevet sunget en ligsalme. Det var forvarsel for et dødsfald, hvor det skete, og når der så var begravelse, så var det altid sådan, at den ligsalme, der var blevet hørt i forvarsel, blev sunget.

LIGSKARER

I Lyngstedlund boede der en tømrer, han hed Jens Jensen. Han talte ofte om, at han mange gange havde set store ligskarer i forvarsel, og han mødte også ligskarer, der kørte i forvarsel, når han gik på en kirkevej. Han gik så over til vejens side. Når nogen fulgtes med ham, trak han dem over til siden, så længe til ligskaren var kørt forbi. Havde han mødt en ligskare i forvarsel, så talte han om det til andre, og det slog så også altid til, at der en tid efter kom en ligskare på den vej, hvor han havde set det i forvarsel.

Engang fortalte han, at han en aftenstund, da han var på vej hjemefter, var faldet hen på den vej, hvor han gik, men det, han var faldet over, var ikke til at se; dog lidt efter kom der en ligskare forbi; det var forvarsel.

Nogle dage efter døde Jens Jensens gamle fader, og da han skulle begraves, kørte ligskaren derhen over, hvor han nogle dage før var faldet hen.

(75-årig meddeler).

LIG BÆRES UD

Karsten Hansen fra Pobøl var synsk. Engang så han, da han gik forbi et hus i Pobøl, at der her blev båret et lig ud. Det var forvarsel, da der ikke stod lig i det hus.

Nogen tid derefter blev den kone, der boede i huset, syg, men blev rask igen; dog kort derefter døde konen pludseligt. Ved konens begravelse kom det til at gå til, som det var blevet set forud i forvarsel, siger den 74-årige meddeler.

BRUDE- OG LIGSKARER

Mange brude- og ligskarer er der blevet set i forvarsel. De, der så sådan noget, ville ti gange hellere mødes med en ligskare, end de ville møde en brudeskare.

De mennesker, der blev set i forvarsel i en brudeskare, så grimme ud; alle som en sad de på vognene og grinte, og de viste tænder. Derimod var de folk, der fulgte et lig i en ligskare, anstændige, de så pæne ud. Den, der mødte en ligskare i forvarsel, blev slet ikke ræd ved at se den, fortæller en 83-årig meddeler fra Fjolde sogn.

ET OVERFALD

Der boede en mand i Pobøl, der hed Karsten Hansen; han kom engang gående på den vej, der går fra skoven efter Pobøl til, og han så da, at der kom ham en mand i møde, der blev overfaldet af et menneske, der sprang op fra

sit skjul ved siden af vejen. Han så, at den overfaldne mand blev slået ihjel. Da det var sket, var synet forsvundet.

Der er ikke blevet øvet et overfald på dette sted eller på denne vej.

(Efter 83-årig mand).

BRAND HENSAT

På de Bjerndrup jorder i Fjælde sogn er der en jordlod, som kaldes »Tutwårn« (Totorn). På denne jordlod gror der to tjømetræer; i dem er Bjerndrup brand hensat. Det blev gjort dengang for mange år siden, da landsbyen blev set brænde i forbrand. For at Bjerndrup ikke alligevel skal brænde, så er de to tjørne siden da blevet værnet, for at den brand, der er bundet her, ikke alligevel skal slippes løs.

Fordi der er hensat brand i Tutwårn, har de fået lov til at blive stående og gro videre; gennem de mange år, siden branden er blevet hensat i dem, er der ingen, der tør rydde dem.

(Fortalt af 83-årig meddeler).

RØG VARSLER

Hvor den ejendom på Lyngsted mark, der kaldes »Freienthal«, ligger, spøjte det før. Dengang var gårdens bygninger forfaldne, og ejeren var sinds, at han ville lade nye bygninger rejse på den gamle gårds grundmur, men det blev ikke til noget. Ejeren havde hørt tale om, at der var folk, der havde set, at »Freienthal« var blevet set brænde i forbrand. Han sagde derefter altid: »De gamle bygninger, de holder mig nok ud,« og det gjorde de også.

»Freienthal« skiftede ejer; han lod de gamle bygninger rive ned og bygge nye op på de gamle bygningers grund. Det var det, der var varslet forud om, thi de, der havde set »Freienthal« brænde i forbrand, havde ikke set ild, men kun røg, fortæller en 75-årig meddeler.

SPØGERI

DET RØDE SKØRT

I den del af Pobøl skov, der går ud til Flensborg-Husum landevej, spøger det. De, der kom kørende forbi her før, kunne ikke drive hestene bort fra et bestemt sted på landevejen, hvor de var blevet stående. Kusken måtte stå af vognen, tage hestene ved munden og trække dem et stykke vej, før de igen ville gå videre.

Andre var der, der havde set, når de kom forbi ved skoven ude på landevejen, at der her gik en gammel kone og en ung pige, der bar et rødt skørt. Nu mærkes der ikke til noget der, og der er heller ikke hændt noget her, der kan bringes i forbindelse med spøgeriet. En klog mand har engang sagt, at en gammel kone og en ung pige bliver myrdet ved Pobøl skov.

(Efter 74-årig meddeler).

LYGTEMÆND

På Solved mose var det før galt med spøgeri; der var lys der, som løb omkring på mosen. Disse lys var nærgående, når der var mennesker, der kom gående eller kørende på den vej, der går over mosen mellem Solved og Pobøl. Mangen gang gik det sådan for de folk, der gik på denne vej, at de for vild ved at se efter de mange lys, der løb fra mosen enten op efter Solved eller op efter bakkerne ved Pobøl til. Der var også lys på mosen, der stod stille; de rørte sig ikke bort fra kanten ved en eller anden af de mange tørvegrave, hvor skinnen fra det brændende lys spejlede sig i vandet.

De lys, der rendte omkring på mosen, var gengangere. Det var de døde, der ikke fandt ro i deres grav, men som straf for en eller anden ond gerning gik igen på Solved mose.

De lys, der stod stille på et og samme sted ude på Solved mose, varslede for en eller anden ulykke, der ville ske, hvor lyset sås brænde. Sådan fortælles der før om de lys, der ved nattetid sås brænde på Solved mose, siger en 81-årig meddeler.

LYSET I MOSEN

En bonde, der boede i Fjolde, havde en søn, der var rejst til Amerika. Mange år hengik, før han skrev, at han var undervejs hjem igen. Han bad dem derhjemme, om de ville hente ham en nærmere bestemt dag ved ugevognen, der kom fra Slesvig. Da dagen var der, blev en karl, som tjente hos bonden, sendt af sted for at hente sønnen ved ugevognen. Dagen derefter kom karlen igen til Fjolde, uden at den ventede søn var med. Karlen fortalte, at sønnen ikke var kommet med ugevognen.

Ikke langt fra den vej, der går ved Solved, var der en mose. Når folk kørte forbi her, blev alle heste stående, de ville ikke gå videre. Dog ikke nok med det, at hestene blev stående, men ude på mosen brændte der et lys, når det var mørkt, og det var altid på et og samme sted, hvor dette lys blev set.

Sådan vedblev det at gå i mange år, men så var der en mand, som gik ud på mosen og gravede ned på det sted, hvor de så lyset brænde. Da bonden havde gravet lidt, fandt han et lig, og det var den Fjolde bondes søn, der var vendt hjem fra Amerika. Karlen, der skulle hente ham ved ugevognen, havde undervejs til Fjolde slået bondens søn ihjel, taget hans penge til sig og gravet liget ned i mosen.

(Efter 74-årig kone).

DEN FORSVUNDNE BORG

Øst for Bjerndrup i Fjolde sogn lå der engang en borg. Den skal efter et sagn have været anlagt sådan, så den ikke var let tilgængelig, og den kunne heller ikke indtages af fremmede krigsfolk. Borgen er engang forsvundet, men noget bestemt om, hvordan det er gået til, er der ingen, der ved.

Hvor borgen ved Bjerndrup lå, der spøger det nu, når folk kommer i nærheden af borgpladsen. Man ser ridende, kørende og gående mennesker, som drager ud af borgen; men aldrig har man set nogen drage ind på borgen igen.

Ryttere kommer ridende ud fra borgen; de er klædte i panser og i plade, og når de er forsvundet i det fjerne, så høres der våbenlarm og kamptummel; men tilbage til den forsvundne borg vender rytterne aldrig.

(Meddelt af meddeler, der er 70 år).

MOLBOBEDRIFTER

BYTYREN

Ved Solved var der før skralt med græs på de sandede jorder der omkring, så det var ikke så sært, at Solved-boerne, hvor de så et lille hjørne med langt græs et eller andet sted, straks tænkte, at det var noget for bytyren, da den var alles kæledægge. Alle som en i Solved gjorde alt for bytyren for at holde den i god stand.

Da de Solved bønder var sammen for at snakke om et eller andet, var der en gammel bonde iblandt, der sagde, at han kunne se, at bytyren så lidt henfalden ud. Han mente, der var ikke græs nok til den; de skulle se, om der ikke et eller andet sted var et lille hjørne, hvor der var mere græs, så bytyren igen kunne få god huld på sig.

Dette her gav dem i Solved noget at tænke på. De lod nu alle hjørner og andre steder, der var på egnen, glide forbi i tankerne, og det kom der til sidst noget ud af. »Nu har jeg det!« var der en af dem, der sagde. »Da jeg kom gående hertil, kom jeg til at se lidt opad, og da så jeg, at der hos dig Niels, på dit hustag, var sådant fint græs. Det kunne tyren rigtignok have godt af at få.« Det var de enige om, og Niels ville også give det græs til.

Den næste dag skulle bytyren græsse på taget. Men da de var kommet derhen med tyren, kom de i tanker om, at den skulle op på taget, når den skulle æde det fine græs. Hvordan skulle de nu skille sig fra det? Det havde de glemt at få talt noget om, og enden af det blev, at alle blev kaldt sammen igen.

De fik nu at vide, hvad der var i vejen, og de tænkte over det, og de tænkte mange gange. De så hen på tyren, og de så til det dejlige græs, der var på taget, men det hjalp dem ikke. Heldigvis var der dog til sidst én, der fandt på råd. Han sagde: »Hent et stykke reb, så skal I bare se!« De kom med et stærkt reb. »Se så,« sagde den kloge Solved bonde, »så tager I alle sammen i den ene ende, og så kravler I op på husrygningen med det; den anden ende binder jeg om tyrens hals, og når jeg så siger hiv op! så trækker I i rebet; så skal I bare se, tyren skal da nok følge bagefter!«

Det blev gjort sådan. Mændene på taget halede i rebet for hver gang den kloge bonde råbte »hiv op!«, og for hver gang de trak til sig, trak de tyren højere op. Da de havde fået tyren så højt op, at dens hoved var at se over ta-

gets kant, råbte de, der sad på taget, i munden af hinanden: »Se, hvor den slikker efter græsset; højere op med den!« Jo højere de trak tyren op på taget, des længere og længere blev tyrens tunge, den hang et stykke ud af dens hals; men de halede den endnu højere og højere op. De råbte: »Den slikker efter græsset, å, hvor er den sulten!« Da de så havde fået tyren halet et godt stykke op på taget, mente de, at det nu kunne være nok for denne gang. De kunne altid flytte den siden hen, da tyren nu skulle puste lidt. Den gi'r sig så nok til at æde af det dejlige græs, der er rundt omkring ved den, sagde de. Så gik de Solved mænd hjem, enhver til sit.

(82-årig meddelelser).

DET UKENDTE DYR

Engang var nogle Solved mænd nede på mosen nær ved Pobøl skov. De plukkede »hedbær« eller, som man nu siger, revlinger, og puttede dem i munden for at slukke tørsten lidt ved dem. De sad ned på mosen og drøftede, alt mens de spiste hedbær, hvorfor der det år ikke var så mange bær på mosen, som der ellers plejede at være. Meningerne var delte, men de blev forstyrret ved, at en af dem, der havde set til siden, sprang op og råbte: »Hvad er det?« og så viste han hen efter noget, der bugtede sig hen over mosen et stykke fra, hvor de sad. De sprang alle op og løb hen efter det, og de så da, at det var et dyr. De betænkte sig lidt, men så vovede de at gå nærmere hen til dyret; et sådan et, sagde de, havde de aldrig set før. De omringede det, så det hverken kunne komme frem eller tilbage. »We'r I wa,« sagde en af de Solved mænd, da de havde set lidt på det dyr, »dæ æ den, dær hær ædt ålle he'bær.« Samme mening havde de alle. »Det dyr skal dø,« råbte de. Men de havde ikke det ved hånden, hvormed de kunne undlive dyret. De lagde så hovederne i blød, hvordan de skulle dræbe det. Ret snart var der en af de Solved mænd, der sagde: »Æ hær æt, wi drowner dæ dyer.« -- »Det var da godt, at du kom i tanker om det,« sagde de andre, »der er da vand nok her nærved.« -- »Hvis dyret nu ikke vil løbe ned i vandet, hvad så?« var der en besindig Solved mand, der sagde. »Så smider vi det ud i det,« råbte de andre.

De gennede nu dyret hen, hvor der var vand, og før de Solved mænd fik set sig rigtig om, så hørte de et plump, og dyret var forsvundet. Dog, det viste sig ret snart igen, da bugtede og vred det sig i vandet. En af de Solved mænd sagde: »Det er en pinefuld død, det dyr får.«

»Hvad gør I der?« råbte en Pobøl mand, der var kommet bag på de Solved mænd. De fortalte så, at de havde druknet det dyr, der åd alle deres hedbær. »Du kan selv se det; se, hvor det krymper og vrider sig!« -- »Det kan jeg se,« sagde den Pobøl mand, »men det dyr, det dør nok ikke af det, for det er en stor ål, I har druknet.«

(79-årig meddelelser).

DE SKÆVE TRÆSKO

Der var engang en bonde fra Solved, han var ude på marken og pløjede der. Da han havde pløjet den første fure til ende, så han, at den var så skæv, så skæv. »Det må jeg gøre bedre den næste gang,« sagde han til den, der drev hestene for ham. De pløjede så den næste fure. Da de var nået til ende med den, så de tilbage, og da så de, at denne fure var endnu mere skæv end den første. Det skulle forbedres, sagde de, men jo mere de pløjede, des skævere blev furene.

De så nu ploven efter, men den var, som en plov skulle være. De pløjede videre, men heller ikke denne fure blev mere lige. Da de så det, sagde kusken: »Tøw æ lidt, nå veed æ, hwå dær ær i æ wej; do hær skjøw træsk å; dæråw kommer dæ, tæ æ plow gær skjøwt; do gær it lig å æ førre.« Den anden så sine træsko efter. »Do hær ræt,« sagde han, »æ træsk de ær slådt aw tæ den sie, æ plow gær skjøwt.«

Da de nu var blevet enige med hinanden om, at det var træskoene, der var skyld i, at ploven gik skævt, spændte de hestene fra. De gik hjem, for nu skulle de først have de skæve træsko gjort lige hos den Solved smed, der havde lavet den plov, der gik så skævt.

(74-årig meddelelser).

DE FORHEKSEDE HESTE

Det stod engang ilde til med de heste, som de holdt i Solved. Når hestene skulle gå, så slentrede de fra den ene side til den anden. Blev de Solved heste spændt for, om det nu var for en plov eller for en vogn, så stod de og dinglede, og skulle de trække, så faldt de ned på knæene. Hestene fik havre nok, sagde de Solved mænd; det holdt de på alle sammen engang, de var kommet sammen for at rådslå om, hvad der kunne gøres. De blev enige om, at de Solved heste var forheksede. Der skulle nu en klog mand til, for at råde bod på det, og de lod så den kloge mand hente.

Den kloge mand sagde, da han havde set på de Solved heste, at de alle skulle sættes på stald. Den første dag skulle de kun give hver hest lidt havre i krybben, den næste dag lidt mere og sådan skulle de vedblive med at give hver hest mere og mere havre. På den måde skulle de vedblive at give hestene havre, og det så længe, indtil hestene levnede noget af foderet i krybben. Den hest, der havde levnet havre, fra den skulle de tage det, der lå i krybben, lægge det i en vante og stryge hesten med den. Var det gjort, så kunne de tage hesten af stalden og spænde den for, så faldt den ikke på knæ, hverken for plov eller vogn.

De Solved mænd gjorde, som den kloge mand havde sagt til dem, og efter at der var gået nogen tid, så kunne de Solved bønder igen bruge deres heste. »Det var da godt,« sagde de Solved mænd siden hen, »at vi var så kloge, at vi gav vore heste havre.« (Meddelt af en mand fra Jørl sogn, der er 75 år).

Noter og henvisninger

POUL KÜRSTEIN: *Træk af Gøs herredernes historie*

1) *Stednavne*. Anders Bjerrum: Mellemslesvigske Stednavne. I: Gunnar Knudsen og Knud Kretschmer: Sydslesvig 1933 bd. 1. Broder Grandt: Das Flurnamengut des Kirchspiels Joldelund in Mittelschleswig 1939. Kristian Hald: Stednavne i Sydslesvig. I: Sydslesvig gennem Tiderne 1949 bd. 2. Wolfgang Laur: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein 1960. Wolfgang Laur: Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein. 1967. Th. Reuter: Zur Geschichte des Kirchspiels Viöl. Die Flurnamen. I: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1908 bd. 38. H. Lausten Thomsen: Fra Østerfjorde sogn, i denne bog side 87. 2) *Kirker*: Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum 1939. M. Mackeprang: Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker. I: Arbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1914. *Kongelige patronater*: Mackeprang s. 128 og Zeitschrift 1965 bd. 90, s. 54. A. Heimreich: Nord-Friesische Chronick 1666, nytryk 1926. 3) *Saksens Danesaga*. Oversat af Jørgen Olrik. 2. udg. 1925 bd. 3, s. 129. J. Kruse: Die Mildeburg. I: Veröffentlichungen des Nordfriesischen Vereins. Jahrg. 1904-05 Heft 2. Andreas Busch: Milde und Mildeburg. I: Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins. Jahrg. 1929 bd. 16. Goslar Carstens: Myld, Milde und Mildburg. I: Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts 1950 Jahrg. 2. Hermann Hinz: Zum Stand der Mildeburgforschung. I: Die Heimat 1953. Andreas Busch: Mildeburgforschung. I: Die Heimat 1954. Hans Meyer: Mildeburg und Schwabstedter Schloß. I: Heimatruhe. Bilag til Kieler Nachrichten 4.8.1962. Chronicon Eiderostadense vulgare i: Eiderstedter Heimatbuch. 1936, b. 1, s. 18) Johanne Skovgaard i H. Hejlsberg Paulsen (red.): Slesvigs delte Bispedømme 1948. Hans Meyer i Die Heimat 1953, 60. Jahrg., s. 165 f. og i 1968, 75. Jahrg. s. 121 og hans: Schwabstedt. 5000 Jahre Schwabstedter Geschichte 1968. 5) Jürgen Peter Schmidt-Petersen: Chronik der Stadt Bredstedt. 1929. (Manuskript). Kong Valdemars Jordebog. Ved Svend Aakjær. 1926-45. Bd. 1-3. 6) Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins 1950-51, bd. 28, s. 83 ff. Hattstedtermark: Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig 1867, bd. 3, s. 253. *Herredsbønder i Hattsted*: Chr. L. E. v. Stemmann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert 1855, s. 233. Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum 1939. 7) Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig 1867 bd. 3. Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland 1935, bd. 22. 8) P. Lauridsen i Sønderjyske Arbøger 1893, s. 285. 9) Anna Hoffmann: Die Tracht des Kirchspiels Ostenfeld 1952. 10) Goslar Carstens: Das Gut Arlewatt. I: Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins 1932, bd. 19. Peter Ingwersen: Die Lindewittschen Besitzungen im Hattstedt und der Hattstedter Marsch. I: Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins 1960, bd. 33.

11) Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig 1867, bd. 3. 12) H. N. A. Jensen und A. L. J. Michelsen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 1879, bd. 4. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte

Schleswig-Holsteins 1938, bd. 2. L. Haustedt: Chronik von Bordelum und den Fürstlich Reußischen Kögen 1899. Th. Matthiesen: Erweckung und Separation in Nordfriesland (Bordelumer Rotte) 1927 (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. Reihe, 16. Heft). Om sædeligheden i Fjorde og Hjordelund skriver Chr. Levens i Nachrichten über das Amt Bredstedt, 1821, nytryk, side 43 og H. N. A. Jensen om Fjorde i hans Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, side 753, og L. Petersen i denne bog side 132. 13) H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne. I: Sønderjyske Årbøger 1934, s. 181. Hans Beyer: Nordfriesland und Eiderstedt in Kampf gegen die »Aufklärung«. I: Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins 1956, bd. 31. [Chr. Levens:] Nachrichten über das Amt Bredstedt 1821. Nytryk uden år. Johannes Jensen: Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts (1797–1864) 1961. 14) Se side 000. 15) Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem krigen (1850–1864). 1923. H. F. Petersen i Sydslesvig gennem Tiderne, 1949, bd. 2, s. 822–25. 16) Nicolaus Outzens skrift findes i: Priisskrifter angaaende det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig 1819. 17) Anders Bjerrum: K. J. Lyngbys Breve om Sønderjylland 1856–1859. I: Danske Studier, 1939. 18) Marius Kristensen: Sproget gennem Tiderne. I: Sønderjyllands Historie, 1930–31, bd. 1. P. K. Thorsen: Afhandlinger og Breve, 1927, bd. 1. Anders Bjerrum: Nogle Sprogprøver fra Fjorde. I: Danske Folkemål, 1931–32, 5. årg. Samme: Sydslesvigske Personnavne. I: Danske Studier, 1934, i uddrag og let ændret skikkelse optrykt i denne bog side 196. Samme: Fjoldemålets Lydsystem, 1944. Samme: De danske sprogprøver hos C. F. Allen: I: Festskrift til Peter Skautrup, 1956. Hans Veirup: Fjoldemålets behandling af gld. klusiler. I: Sprog og Kultur, 1957, bd. 20. Niels Åge Nielsen: De jyske dialekter, 1959. H. V. Clausen: Folkesproget i Sønderjylland. I: Sønderjyske Årbøger, 1892. Tyske tal i Zeitschrift, 1891, bd. 21, og 1915, bd. 45. J. B. Høyer: En rejse gennem Overgangsegnene fra Dansk til Tysk. I: Sønderjyske Årbøger, 1905. Samme i Sønderjyske Årbøger, 1908. K. Ringgaard: Wenkers spørgeliste fra Sønderjylland, i: Sprog og Kultur, 1965, bd. 24 (heri sprogprøver fra Fjorde sogn, Norsted, Solved ved Laust Brodersen, Hokstrup ved Johannes Martensen og Bjerrum ved lærer Hans August Jessen).

ANDERS BJERRUM: *Sprogskiftet i Mildsted og Svavsted sogne*

1) »Dominus rex habet inter Slæ et Eydær cccc houæ et xx». Valdemars Jordebog udg. af Svend Aakjær I 1016. 2) Die elb- und ostseeslavischen Ortsnamen I–II, 1948–49 (Abhandl. der deutschen Akademie der Wissensch. zu Berlin, philos.-hist. Klasse 1947 nr. 4 og 7), Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins, 2. verbesserte Auflage, 1950 (Abhandl. der Sächs. Akademie der Wissensch. zu Leipzig, philos.-hist. Klasse, bd. 45, nr. 3). 3) Se Danmarks Stednavne III 544 under Højst. 4) Danmarks Stednavne III 504 f. 5) Se især Paul Selk, Die sprachlichen Verhältnisse im deutsch-dänischen Sprachgebiet südlich der Grenze, 1937; Christian Stenz, Det danske Sprogs Stilling i Mellemlesvig 1946 (Sønderjyske Årbøger 1947, s. 153–191). 6) Se Kr. Hald, De danske Stednavne paa -um, s. 89. 7) Se Agathe Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik § 227. 8) Wolfgang Laur, Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein, s. 271. 9) Jfr. kortet Die Köge Nordfrieslands i Nordfriesland, Heimatbuch für die Kreise Husum und Sütdondern, udg. af dr. L. C. Peters, 1929. 10) Danmarks gamle Personnavne I 1314 f., J. Kousgård Sørensen, Danske bebyggelsesnavne på -sted, s. 118.

P. LAURIDSEN: *Om nordfrisernes indvandring i Sønderjylland*

Det nyeste værk om nordfrisernes oprindelse er: Peter Jørgensen: Über die Herkunft der Nordfriesen. 1946. Nyere udgaver af kildeskrifter: Kong Valdemars Jordebog. Ved

Svend Aakjær. 1926–1943. Bd. 1–3. Slesvigs stadsret i: Danmarks gamle købstadslovgivning. Bd. 1–5. 1951–61. Landskabslovene i: Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene. 1–8 i 10 bind. 1933–61. (U. a.)

1) Danckwerths Landesbeschreibung etc. s. 21–22. Heimreichs Nordfr. Chronik. s. 23. 2) Allen: Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland, bd. 2 s. 20. 3) A. D. Jørgensen: Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen s. 28. 4) Zeugnisse für die frühere Verbreitung d. nordfr. Sprache. Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung. 1889. S. 94. 5) Zeitschrift f. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte. 1891. 6) De cataclysmo Nordstrandico. Slesvici. 1623. S. 59. 7) Deutsche Landesaufnahme. Danske generalstabskort. 8) Liber cens. ep. Slesv. 1436. S. r. D. VI. 474 o. m. a. st. 9) Kong Valdemars Jordebog. O. Nielsens udg. S. 17. Se også O. Nielsen: Olddanske Personnavne s. 41, hvor ordet afledes af det olddanske personnavn Hatti. (Se også denne bog bog side 45. U. a.). 10) Halsløsningsregister fra 1477, 1499. I det første og ældste står 2 gange tydeligt Ø, men som bekendt udelader de plattyske skrivere i middelalderen ellers strengen i det danske ø, og derved opstår sådanne former som Ornshoved, Soholm, Rode Hus, Scroder, Orsted, Rodemis etc.

11) Reg. Cap. S. r. D. VI. 574. H. N. A. Jensens Kirchl. Statistik II. S. 728. 12) Jensen, anf. St. II. S. 715. Traps Statistik. 13) Jensen, II. S. 713. Diplomat. Flensborgense. I. S. 505. »Lage Elersson wonachtigh to Bordelem in Brekelingh Kerspele in Norgosherde.« 14) S. r. D. VII. 486. A. Falkmann: Ortsnamnen i Skaane. Lund. 1877. 15) F. Geertz: Historische Karte. Blatt II. Jeg anfører ham for at undgå beskyldningen for at benytte daniserede kilder. 16) Jensen anf. sted. 17) Diplom. Flensb. I. S. 551 o. m. a. st. 18) Schlesw. Holst. Landesbericht. II. S. 231. 19) Jensen, anf. st. II. S. 705: »Thiellof v. d. Wisk, Væbner af Lille Holm heiszt es ausdrücklich 1494.« 20) Deutsche Landesaufnahme. Generalstabens kort.

21) M. Mørk Hansen og C. L. Nielsen: Kirkelig Statistik over Slesvig. Kbhvn. 1863–64. 22) K. v. Richthofen: Untersuchungen über Fries. Rechtsgerichte II. S. 709. »Haskerhorne«, »in da Horna, in Hoerna«. Ligeledes kortet: Alde-Horne, Nie-Horne. 23) F. Geertz. Geschichte der Landkarten Nordalbingiens. Berlin. 1854. S. 266. Diplom. Flensb. I, II. – Vrije Fries. XIII. S. 249. – I. ten Doornkaat Koolmann: Friesische Ortsnamen und deren älteste Form. Jahrbuch des Vereins f. niederdeutsche Sprachforschung 1887. S. 153 flg. K. v. Richthofens kort. 24) M. Mørk Hansen og C. L. Nielsen: Kirkl. Statistik. 25) Zeitschrift etc. 1891. S. 104. 26) Indberetninger i Rigsarkivet. 27) S. r. D. VI. 577. Ibi capitulum habet in Klyntryng engi bona ... Item Klintringsted totaliter ad capitulum pertinet. 28) Dipl. Flensb. I. S. 86. 29) Indberetninger i Rigsarkivet. Adler har for den første kun 7 blandet dansk-frisisk-plattyske af 32, for den anden 7 til dels danske af 16, kun 1 frisisk. 1841 siger Jensen: Holtacker und Knorborg sind dänisch, Soholm dänisch und friesisch gemischt, die übrigen Ortschaften des Kirchspiels friesisch. 30) Danske Atlas. – Jensen, anf. st.

31) Herom udtrykker den forsigtige Jensen sig i følgende diplomatiske vendinger (Statistik II. S. 454): »Ob in dieser südwestlichen Ecke der Harde vorher etwa wie im übrigen Theile eine dänische Bevölkerung gewesen, lässt sich schwerlich angeben, jedenfalls aber standen diese Friesen nicht in politischem Verband mit ihren Stammgenossen, den sogenannten Königs-Friesen in den Utlanden«. 32) Reg. Capit. S. r. D. VI. 577. 33) Jensen, anf. st. II. 498. 34) Af denne sammenstilling har jeg udeladt byerne Fesholm, Bomsted og Bordlum, fordi jeg ikke kan klassificere dem, samt Munkebøl, der har sin oprindelse fra Rydeklosters ejendomme i marsken, og Dørpum, der kan forfølges tilbage til formen Dorpn eller Dorpen. Se derom Jensen: Kirchl. Stat. II. og Dipl. Flensb. 35) Foruden skatteregistrene (Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Ved F. Falkenstjerne og Anna Hude. 1895–99. U. a.) se: N. Out-

zen: Glossarium der friesischen Sprache, Kopenhagen 1837, hvor der også findes en navnefortegnelse. – B. Brons: Friesische Namen, Emden 1878, hvor der ligeledes findes en nordfrisisk navnefortegnelse af C. P. Hansen, Keitum på Sild. – Joh. Winkler: Een en ander over Friesche Eigenamen. De Vrije Fries XIII. Leewarden 1876–77. – A. Heimreich: Erneuerte nordfr. Chronik. Tønder 1819. – Friedländer: Ostfriesisches Urkundenbuch. III. 1881. 36) »Frisernes navne ender på a«. U. a. 37) J. Winkler, anf. st.: De friesche geschlachtsnamen, op *n*, *en*, *s*, *es* en *ens* uitgaande, zijn allen jonger als 't jaar 1500, dagteeken en allen uit den tijd vant 't vervaal der oude friesche taal. 38) N. Outzens Glossarium. 39) For at give læseren en forestilling om det råstof, hvormed her arbejdes, meddeles en navneliste over skatteyderne i Arnfjorde og Skobøl 1548, altså fra en dansk og en overvejende frisisk by. *Arnfjorde*: Jurgenn Lassenn, Hanns Lassenn, Laurens Kalliessen, Laurens Jonss(en?), Peter Jennssen, Johann Hanssenn, Hans Albertssenn, Jenns Tamssenn, Süder Broder Peterssenn, Dirck Tamssenn, Norder Broder Peterssenn, Johann Peterssenn, Jons Hanssens Kinder. *Skobøl*: Volquart Aggissenn, Hanns Wolberssenn, Volquart Nompnessenn, Ludde Carstenssenn, Hume Luddessenn, Siberick Ingwersz, Joenn Harrinck, Knut Toipssenn, Hanns Martenssenn, Frede Peterssenn, Joenn Saxenn, Bo Hanssenn, Anne Hunnens, Sax Herdingessenn. 40) Jeg udelader købstæderne Husum og Bredsted af denne oversigt, da navnene her allerede er kosmopolitiske. Olderup sogn tilhørte adelen og findes derfor ikke i skattemisterne.

41) Th. Siebs: Zur Geschichte d. Engl.-Fries. Sprache. S. 26. Jeg henviser ligeledes til Dr. Meisner: Die Körpergrösse der Wehrpflichtigen im Gebiete der Unterelbe, Archiv f. Anthropologie. XVIII. S. 124–30, der dog uheldigvis forfalder til en række etnografisk-politiske kandestøberier. 42) Tresproget. U. a. 43) Allen II. S. 76. – J. A. Petersen: Wanderungen durch die Herzogthümer. III. S. 457. – K. J. Clement: Das wahre Verhältniß der süderjüt. National. u. Sprache. Hamburg 1849. – Zeitschrift etc. 1891. S. 95. 44) Thorsen: Slesvigske Stadsretter. S. 11. Om den ældre opfattelse af disse forhold se navnlig A. D. Jørgensen: Utland (Friselagen) i Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen. 1871. S. 37. 45) Litteratur: Dr. V. Langhans: Ueber den Ursprung der Nordfriesen. Wien 1879. Jeg har lånt nogle af de følgende argumentationer fra denne forfatter. – Kruse: Ueber den Ursprung der Friesen auf der Westküste Schleswigs. Provincial-Berichte. 1793. 2. B. – Th. Siebs, anf. st. – A. D. Jørgensen, anf. st. – Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter. Schleswig 1828. – Heimreich, anf. st. – Cypræi Annal. 46) Frisia minor (Lille Frisland, egentlig: Mindre Frisland. U. a.) forekommer i Petri Olai Chron.: »Principium regni Danici est Jutia Huic Frisia minor adjacet.« S. r. D. I. 76. Ligeledes hos Heinrich Rantzau, hos Heimrich o. a. st. Westphalen: Mon. inedit. I. 71; IV. 1486. Navnet er øjensynlig lånt hos Saxo. 47) In Utlandia in tribus navigiis juxta Ederam, scilicet Tunninghæret, Gerthinghæret, Holmbohæret. Thorkelin: Diplom. Arna-Magn. I. 60. 48) Kong Valdemars Jordebog. O. Nielsens udg. S. 18. 49) Hamburg. Urkund. I. S. 538. – P. Hasse: Regest. u. Urkunden. II. S. 97. – Michelsen, anf. st. S. 52 flg. – Se også S. r. D. VII. S. 264: »Causa et occasione terre dicte Judland, Gottorp ... Alsen et Frisonice heredes et Uthland.« Herhen hører måske også Helmolds beretning om friserne: »qui habitabant Juthlandie«, der, som A. D. Jørgensen antyder, kan være en læsefejl for Utlandie. – Se ligeledes Statsb. Magaz. IX. S. 700 og yngre nordfrisiske skrifter. – Om »Utland« som dansk lovord se: Skånske Lov. Thorsens udg. S. 15, 22, 23. »Pa ma han uita alt utlændæt til husætoftæn æræ til giald.« – »Skiftæ börn æftær faþur sin husætoftær ællær utiorþ.« Ligeledes Valdemars Sæll. Lov. Thorsens udg. S. 50–51. »Sæl man burt sit utlændæ«. 50) O. Nielsen, anf. st. S. 126. Anm. 6: »Foran ... findes afgift af alle herreder i »Utland« opført som kongens indtægt, og da disse er betydelig større end i almindelighed ved de andre herreder, ses det,

at dette er herredernes almindelige afgifter, der opregnes til forskel fra det øvrige land, fordi de forholder sig på en egen måde som kronens indtægt, medens skatterne i det øvrige land afveksler. Da Frisland engang i tiden må være erobret, er der sandsynligvis pålagt det en bestemt skat.« I sin opfattelse støtter O. Nielsen sig hovedsagelig til A. D. Jørgensens oftnævnte afhandling.

51) P. Hasse: Regesten und Urkunden. II. S. 97. 52) Annal. Hamburg. 1252: Item Abel rex Danorum die apostolorum Petri et Pauli turpissimis a *Strantfresis* rusticis occisus est. Ligeledes Albert af Stade. Mon. Germ. Scr. XVI. S. 373. Die apostolorum P. et P. rex Danorum Abel *Strantfresones* ab insolentia eorum volens compescere inopinata morte ab eis est occisus. – Derefter i Chronik d. nordelbischen Sassen. Ed. Lappenberg s. 85. Anno 1250 do wart Koning Abel doet geslagen uan den *Stranturesen*, den slimmen buren. Også hos senere forfattere forekommer navnet. 53) Således opfattes også navnet af Johannes Petreius, præst på Nordstrand i det 16. århundrede. »Die Dänen nöhmten fast alle Oerter an dem Randes des Meers, Strandt, wie denn etzliche sondere Oerter davon benöhet als: Mohrstrandt, Wiedrichstrandt, Nordstrandt« osv. Camerer II. S. 737. 54) S. r. D. VII. S. 264. Alsen et Frisonice heredes. S. 341: Et multis provinciis Frisonicis, que dicuntur Herden. S. 373: Dat Land Eyderstede mid anderen vreschen Herden. S. 397: Provincia Fricie, Herden vulgariter nominata, etc. 55) (Nordfrisland. U. a.) S. r. D. VII. S. 406. 56) P. Cypræus: De Saxonum Cimbrorum origine, nomine, sedibus. 1622. 57) V. Langhans, anf. st. S. 43. »Ein eigenthümlicher Zug politischer Gleichgiltigkeit geht durch's Volk, und sie tragen der Dänen und der Herzöge Herrschaft ohne Widerwillen und ohne Sympathien wie heute die der Hohenzollern. Den Fürsten beurtheilen sie blos nach der Höhe der Steuern und der materiellen Lasten.« Deres oprør imod kong Abel fremkaldtes ligeledes ved nye skattepålæg. – Sammenlign dog hermed brevet fra 1261 og udtrykket »Cummunitas nostræ«. 58) Th. Siebs, anf. st. S. 25. »Die Einwanderung der Friesen nach Schleswig mag im 9. Jahrh. geschehen sein; wenigstens widerspricht die Sprachentwicklung den Anhalpunkten, welche Langhans angeführt, nicht. Da zu vermuten ist, dass Inselfriesen die Besiedler von Sild, Amrum-Föhr und Helgoland waren, Festlandsfriesen aber die Westküste Schlesiws coloniscirt haben; da ferner die Sprache der nordfries. *Inseln* dem *wangerooogischen* Dialecte, das Nordfriesische des Festlandes dem *emsfriesischen* (*saterländischen*) besonders nahe verwant ist, so könnte möglicher Weise der Hunsego, Fivelgo oder Emsgo und die Insel Bant als alte Heimat gedacht werden. Es ist das jedoch nur eine Vermutung.« Se også H. Möller: Das altenglische Volksepos. Kiel. 1883. 59) A. D. Jørgensen, anf. st. S. 48. Se også Waitz: Nordalb. Studien I. 60) »Friserne som bebod Jylland«. U. a.

61) Saxo. S. 621–22. 62) Vita Kanuti duc. II. Ibi erat tempore illo pro defectu iuris et iusticie tam assiduus Scavorum incursus, quod ipse rex, nisi munitus Frisonum presidio, illic pernoctare non potuit. Se A. D. Jørgensen, anf. st. S. 49–50. H. Olrik: Knud Lavards Liv og Gærning. Kbhvn. 1888. S. 76, 82. 63) Prof. Dettelsen berører et ganske lignende træk fra den holstenske marsk, når han siger (I. S. 245): Die Kremper Marschbauern mögen sich noch längere Zeit ihren Nachbarn überlegen gefühlt haben, und daraus wie aus ihrem nahen Verhältnis zum Grafenhouse, das sie ins Land gerufen zu haben scheint, wird es sich erklären, wenn wir im Beginn des 14. Jahrhunderts sogar im kriegerischen Gegensatz zu den übrigen Elbmarschen finden. 64) Pertz VII. S. 369, 372. Herhen hører også stedet: »Sunt et aliae insulae contra Fresiam et Daniam, sed nulla earum tam memorabilis« (»Der findes også andre øer ind mod Frisland og Danmark, men ingen af dem er i den grad værd at omtale.« U. a.), der viser, at Adam har haft geografisk kundskab om kystlandet. 65) P. W. Christensens oversættelse af Adam s. 183: Mod vest omslynger (det britiske hav) Britanien, imod syd strejfer det friserne tilligemed de saxer, der høre til vort stift Hamborg. Dets omgivelser henimod sols opgang

er danskerne, udløbet af det baltiske hav og nordmændene. 66) Se derom Paludan Müller: Harald Blaatands Lovgivning. Program fra Odense Skole. 1832. A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirke II, Tillæg VII. – De tilknytningspunkter, Langhans søger i annalernes beretning om normannerhøvdingen Roriks besiddelse af landet mellem havet og Ejderen (som efter hans mening skal være Nordfrisland), om Vesterfold og i Jordebogens Væstæn Land, der ligeledes, men uden al hjemmel, fortolkes som Frisland, er forlængst tilbageviste af nordiske historieskrivere. Endnu bliver kun tilbage stedet i Translatio S. Alexandri (Pertz II. 677): Est enim gens in partibus nostri regni Saxonum scilicet et Fresonum commixta in confinibus Nordmanorum et Obodritorum sita. Men dels er stedets ægthed ikke hævet over tvivl, dels er det ganske vilkårligt af Zeuss og Waitz at henlægge dette blandingsfolk til Holsten, endsige da til Sønderjylland. 67) Emmius, Ubbo: Rerum friscarum historia. Lugd. Bat. 1616. 68) N. Falck: Handbuch d. schlesw.-holst. Privatrechts I. § 80. 69) Michelsen, anf. st. 70) Nordalbing. Studien. I. S. 111–74.

71) Nordalb. Studien. I. S. 1. Anm. 2 og s. 10. »Man hat die Friesen für spätere Einwanderer gehalten, doch weis die Geschichte dafür kein Zeugnis und viel wahrscheinlicher ist es, dass sie hier seit alten Zeiten angesessen waren. Fast um den ganzen Rand der Nordsee zog sich friesische oder nahverwandte Bevölkerung hin.« Som det ses, savnes her endog ethvert forsøg på at bevise opfattelsens rigtighed. 72) Niederländische Siedelungen in den Marschen an der unteren Weser und Elbe im 12. u. 13. Jahrhundert. Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen. Jahrg. 1889. S. 1–105. 73) Geschichte der holsteinischen Elbmarschen. Glückstadt. 1891–92. I, særlig kap. XIII: Niedersachsen und Holländer in den Elbmarschen. Sammenlign A. v. Wersebe: Ueber die Niederl. Colonien im nördl. Deutschland. Hannover 1815–16. 74) Vrije Fries XIV. S. 381 flg. 75) Helmold I. C. 56. 57. 64. P. Kierkegaards oversættelse er benyttet. S. 145, 156. Den tapre præst Gerlav siger her, at »af alle indvandrere er ingen barbarerne så forhadte som friserne; vi er ret stinkende for dem.« Se ligeledes samme sted I. C 87–88 om Albert der Børs indkaldelse af hollændere til bispedømmerne Brandenburg og Havelberg. Her hedder det: »han sendte bud til Trajektum og de strøg, der grænser op til Renus, samt derhos til dem, der bo ved oceanet og idelig måtte døje overlast fra søen.« 76) »Gud skabte havet, friseren kysterne.« U. a. 77) Th. Siebs, anf. st. s. 24. »Aus der Sprache der heutigen Nordfriesen, der Insel- und Festlandsbewohner, wird sich erweisen, dass dieselben aus dem Gebiete zwischen Lauwers und Elbe, wahrscheinlich aber zwischen Lauwers und Weser nach Schleswig eingewandert sind.« 78) Jahrbuch d. Vereins für niederdeutsche Sprachforschung XIII. 1888. S. 153. 79) Detlefsen, anf. st. s. 299. »Zeitlich ist die holländische Einwanderung nicht eine einmalige, rasch verlaufende, auch nicht eine durch lange Jahrzehnte oder Jahrhunderte langsam sich fortsetzende gewesen, sondern es sind, wie ich meine, mehrere Wiederholungen derselben von verschiedenem Umfange und nach verschiedenen Teilen unserer Marsch hin zu unterscheiden. Freilich sind ausführlichere Nachrichten darüber gar nicht erhalten, doch lässt sich durch Schlüsse eine gewisse Wahrscheinlichkeit erreichen.« 80) Dr. R. Chalybæus: Geschichte Ditmarschens. 1888. S. 10 flg.

81) Saxo. 14. bog. 82) Emck: Brem. Urkundenb. I. n. 27. Schulze, anf. st. s. 9 flg. Detlefsen, anf. st. s. 85 flg. 83) Detlefsen, anf. st. s. 230–31. 84) Detlefsen, anf. st. s. 327. 85) Se navnlig anførte st. s. 320. Das Oding, eine unabslöliche Bodenrente. S. 327. Das hollische Recht in den Marschen. 86) Sammenlign hermed Kong Vald.' Jordebog, Cypræus og Heimreich, anf. st. Heimreich fortæller s. 194 efter Cypræus, at friserne var »dem Könige to rechte nicht mede pflichtig to gevende, als von iszlichem Demt landes 3 penning, und vor einem iszlichem huse, dat dar 18 Facke lang was (dat was by den tyden en vulle husz), dat gaff en nye Torney, dat was 9 d. Lübisich, alle

jahr eins. Und vor ein dottschat, dat dar fulle fye het, 4 mk. lötig an den König, und in de dre lande Eider., Ever. und Uthholm iszlich land ock 4 mk., und vor eine schlechte wunde börede dem Könige 1 mk. Sülvers etc. Anders en hadde de König neen bött aver de Uthlande. Ohne idt wehre dem König behoeft, se scholden ehm sin land effte sine Schlöte helpen tho wehrende.« Om kongens overejendomsret til landet se: Beschriebenes Land-Recht des Nordstrandes. Schleswig 1652. S. 70 o. a. st. 87) J. C. H. R. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. – Kong Vald.s Jordebog, udg. af O. Nielsen. S. 106. Anm. 10. Dr. O. Nielsen tilføjer: »På grund af Frislands særlige stilling er vingift sandsynligvis den afgift, som landet skulle yde til Danmarks konge som undervunget land, medens det desuden ydede den almindelige skat.« Selvfølgelig strider denne bemærkning ganske imod min opfattelse, og jeg kan ikke indse nødvendigheden af en sådan hypotese. 88) Schulze, anf. st. s. 12 og de der anførte kilder. 88a) 1 kvadratmil = 56,7 km² = 10285,7 tønder land (U. a.). 89) Heimreich, anf. st. s. 194. 90) Staatsb. Magaz. IX. S. 695 flg. Anno Christi 1103 in der vasten wart gebuwet eine holtten Capelle by Wittendunen in de ere S. Magni vp Taten Eskels lant, vnde wart genommet Tatinghen, vnde was dat erste Gadehus in Spadenland. – Sammenlign hermed: Pontoppidan. I. S. 340. Hammerich: Danmark u. Valdemarerne. II. S. 28. Helveg: Den nordiske Kirke. I. S. 320. A. D. Jørgensen, anf. st. s. 39. H. Olrik, anf. st. s. 162.

JOHANNES MEJERS KORT.

1) P. Lauridsen: Kartografen Johannes Mejer. I: Historisk Tidsskrift, 1887, 6. række, bd. 1, s. 239–402. Samme i: Dansk biografisk Leksikon, 1938, bd. 15, s. 458. Kortene fra Neue Landesbeschreibung er lettest tilgængelige i: Die Landkarten von Johannes Mejer, Husum, aus der neuen Landesbeschreibung der zwei Herzogtümer Schleswig und Holstein von Caspar Danckwerth 1652. Mit einer Einleitung von Christian Degn, 1963. De øvrige kort i: Johannes Mejers Kort over det danske Rige. Udg. af N. E. Nørlund, 1942, bd. 1–3.

F. F. ULRIK: *Om dansk i Østerfjorde*

1) Artiklens oprindelige titel: »Vort Folks Sydgrænse«. Om forfatteren se Sønderjysk Månedsskrift 1967.

P. LAURIDSEN: *Bøndergårde i Gøs herrederne*

Uddrag af afhandlingen: Om dansk og tysk bygningsskik i Sønderjylland. I: Historisk Tidsskrift 1897, 6. række, bind 6, s. 43–113. Udeladt er her hele polemikken mod Mejborg samt omtalen af andre sønderjyske egne som Stabelholm og Angel. Retskrivningen er moderniseret, og et enkelt fremmedord er oversat. – Emnet er i nyere tid behandlet af Otto Lehmann: Das Bauernhaus in Schleswig-Holstein 1927, Kai Uldall i Naturens Verden 1960 (om Ejdersted-haubargen og Ostenfeld-gården), H. Zangenberg: Den mellemlesvigske Hedeegns gamle Byggeskik (i: Gunnar Knudsen og Knud Kretzschmer: Sydslesvig 1933, bind 1).

1) Hist. Tidsskr. 6. R. IV. 2) R. Mejborg: Slesvigske Bøndergaarde i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede. Kbhvn. 1892. 3) J. J. H. Lütgens: Kurzgefaszte Characteristik der Bauernwirthschaften in den Herzogthümern Schleswig und Holstein nebst Grund- und Aufrissen einzelner Gehöfte verschiedener Landestheile. Hamburg, 1847. Rudolf Henning: Das Deutsche Haus. Quellen u. Forschungen. 46–54. Strasburg, 1822–86. Og de der anførte kilder. Zeitschrift für Ethnologie 1887–92, etc. 4) Inventarium von der Landschaft Stapelholm. 1710. Acta A. 2897. Ligeledes Acta A. 2903, der indeholder

generalvisitations-kommissionens sammenstilling fra 1709. Inventarium von der Unterthanen des Süder-Hardes des Amts Husum Anna 1710. Acta A. 2813. Do. do. der Schwabstedter, Rödemiszer und Treyaer Vogtteyen. Acta A. 2814. Erdbuch von der Vogttey Schwabstedt. Anno 1710. Acta A. 3037. Og en mængde andre i statsarkivet i Slesvig opbevarede protokoller og dokumenter. 5) Sammenlign hermed R. Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. II. S. 224. 6) Beskrivelser fra 1707 af herredsfogedgårdene i Ellingsted og Krop, af møllerne i Selk og Wohlde m. m. – Arkivsekretær Matthiessens efterladte afskrifter i rigsarkivet. 7) Om herredsfogedgården i Ellingsted hedder det: »Zwischen der Tresch- und Hausdeehle ist eine grosze Thür mit 3 Flügen von feüren Holtz. Der Fuszboden ist halb von Lehm, halb von Mauersteinen.« 8) G. Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand i Fyen. S. 521. 9) Herredsfogedgården i Ellingsted. »Aus der Pesel gehet man wieder auf die Hausdeehle; daselbst ist das sogenannte Sittels, so den Feuerherdt mit in sich begriff von Mauersteinen mit Lehm eingemauert. Item der Schorstein, so zum Dach hinaus gehet, ist gleichfalls von Mauersteinen mit Lehm eingemauert... Oben erwehnten Sittels ein eichen Rähm so am Boden befestiget, darauf lieget eine hölzerne Stange, woran der Kesselhaacke hängt... Daselbst ein feuren Bank mit einen feürne Lehnels. Item 6 feürne Bordten, worauf die Schüsseln stehen.« etc. 10) Det er tvivlsomt, om der er kommet saksiske indvandrere til disse byer, selv om indbyggerne er gået over til at tale nedertysk. Se derom Anders Bjerrum, s. 44 f. og 51 f. (U. a.).

11) Frilandsmuseet i Lyngby ejer en prægtig saksergård fra Ostenfjeld. Se derom Kai Uldall i Naturens Verden 1960. En anden er genopført i Husum. (U. a.). 12) Acta A. 2815. – A. XX. 2468. A. 2813. Statsarkivet i Slesvig. 13) Albert Thomsens stuehus beskrives således: Das Haus nebst der Diehle oder Lohe sampt dem Viehstall so unter einem Dache, als der Pesel 5, der Hausdiehl 7 u. d. Viehstall 3 F., zusammen 15 Fächer, ist 32 Fusz breit. 14) v. Richthofen: Altfries. Wörterbuch. 1840. 15) Den nordligste by, hvor jeg har fundet betegnelsen hjemmehørende, er Skrydstrup, 2 mil lige vest for Haderslev. Se også Jahrbücher für die Landesk. 6. B. S. 94. 16) Hübertz: Beskrivelse over Ærø. Kbhvn. 1834. S. 250. 17) Kalkars Ordbog. 18) Se note 22. 19) Da Wallensteins hær 1627 rykkede ind i Slesvig, var husene mellem Flensborg og Åbenrå forsynet med skorsten.

20) Acta A. 1814. *Rantrum*. Andreas Harrings stuehus. Das Haus hat eine Küche, Diehle und Lohe nebst einem Viehstall, so unter einem Dache begriffen, ist 11 Fach und 42' (= fod) br.; der Anbau nebst dem Pesel und der Stube ist 4 F. u. 33' br.

Mildsted. Præstegården. Dessen Haus ist 7 Fach lang u. 33' br.; darinn die Diehle und der Viehstall. Der Anbau im Westen ist 68' lang u. 30' br.; worinn 1 Pesel, 5 Stuben u. 1 Küche.

21) Statistikken over gårdene i Arnfjolde er hentet fra Acta A 2813, over Ølsby og Rygge fra Catastrum d. Struxdorfer Harde 1709, Acta C. XIII. 1. 43, statsarkivet i Slesvig; over Øddis fra sognebeskrivelser i rigsarkivet. 22) Jeg anfører nogle eksempler på gårde fra denne egn. Acta A. 2813. Enkelte bemærkninger stammer fra en samtidig sognebeskrivelse.

Arnfjolde. Carsten Jensens helgård. Das Haus mit Peesel, Stube, Lohe und Viehstall ist 15 Fächer lang und 30'–33' br. Davon ist der Peesel u. Stube 30' u. d. Diehle oder Lohe sampt dem Viehstall 33' br. Das Creutzhaus o. Backhaus ist 4 F. l. u. 13' br. Der Hewstall an der Norderside d. Hauses ist von 10 F. l. u. 22' br. Der Torfstall am Westerende d. Hauses im Norden v. 5 F. l. u. 16' br. Der Pferde- u. Jungviehstall auch an d. Norderside d. Hauses ist von 9 F. l. u. 17' br. – Carsten Petersens tredjedelsgård. Das Haus, worin eine Stube, Hausdiehl, woselbst die Küche auch zugleich

H. HEISELBERG PAULSEN: *Vækkelsen i Bordelum*

1) Brevet er offentliggjort af H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger, 4. række, bd. 1, side 676–84. I Acta historico-ecclesiastica V (1741) og VII (1743) er bevægelsen kort omtalt. Her findes også udtog af forhørsprotokol. Th. Matthiesen: Erweckung und Separation in Nordfriesland (Bordelumer Rotte), 1927. 2) Født 1710 i Frankenhausen i Thüringen, immatrikuleret i Kiel 1731. 3) Acta historico-ecclesiastica V, s. 1015. 4) Acta historico-ecclesiastica VII, s. 653–68.

DR. JOHANNES JENSEN: *Pastor Hans Hansen i Fjolde og de politiske hændelser i årene 1848–51*

1) De ældre jyske vækkelser. Brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815. Af Anders Pontoppidan Thyssen. 1967. 2) Landsarchiv Schleswig A XVIII. Nr. 2115. 3) Viöler Kirchenchronik ved pastor Reuter. 4) Schleswigsche Ständezeitung. 5) Rüge einer Lüge in der Schrift des Professors Baumgarten: Notgedrungenes Wort in einer schleswigschen Sache. Von P. Hjort, Professor. København 1856. 6) Landesarchiv Schleswig Abt. 18 A VI nr. 46 f. 7) Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850–1864). 1923 s. 108. 8) Primkenau-arkivet III D 24 b. 9) Landesarchiv Abt. XIV 355. 10) Johann Heinrich Voß.

L. PETERSEN: *Ungdomsminder fra vort modersmåls sydligste grænseegne*

1) Jeg bruger overalt her den sædvanlige skrivemåde af sognets danske navn, men må dog bemærke, at den ikke gengiver dette således, som den virkelige udtale er og i det mindste meget længe har været der på stedet, men snarere således, som det udtales i nabosognene Jørl og Hjoldelund og længere nordpå; i selve sognet udtales det nemlig med *lange* og *meget åbent o*; nærmest = dansk å og med »mouilleret« l, medens endelsens e slet ikke høres; det bør altså ved lydskrift gengives Fjål. 2) Jeg vil her blot henlede de sagkyndiges opmærksomhed på den ejendommelige udtale af *det lange å*, hvor dette er oprindeligt (i »å«, »blå« osv.). 3) I hans bekendte prisskrift om det danske sprog i Slesvig, side 98. Werlauff, E. C. og N. Outzen: Priisskrifter angaaende det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig. 1819. 4) Lorenz Petersen var født i Østenå. U. a. 5) Se: »Frederik Brekling, et Bidrag til Pietismens Udviklings Historie«, af L. J. Moltesen. Kbh. 1893, side 118. 6) Sammenlign Palladius's Visitatsbog, ved Sv. Grundtvig, side 67. 7) Navnet er her skrevet nøjagtigt efter den stedlige udtale; generalstabskortets »Løvested« og den tyske skrivemåde »Löwenstedt« er begge lige urigtige, og når Johs. Kok skriver »Lovnstej«, så retter han sig også her efter de nordligere sognes udtale, ikke efter stedets egen. I nyere tid finder man af og til skrevet »Lyngsted« (således H. V. Clausen); denne form stemmer med gamle dokumenter fra 1295 og 1354 og er altså vistnok den oprindelige; hermed kan sammenlignes, at den nærliggende bro over Østeråen endnu hedder »Lungvadbro«, hvor der i ældre tid kun var et bredt vadested, »Lungvad«. Det må dog bemærkes, at ordet »lyng« ellers ikke mere kendes i sognets danske folkesprog, idet både lyngplanten og den dermed bevoksede mark kaldes »hed« (»e hi«e», ligesom i Jylland; klokkelyg kaldes mærkeligt nok »hollandsk hi«e») – og at byen nu kun har et meget lille lyngparti liggende i nærheden, derimod en meget stor lyngmark i betydelig afstand. 8) »Af mit Levned«, 2. afdelings 1. bind, side 153 og flg. 9) Da jeg i foråret 1862 kom til Bornholm, gjorde jeg bekendtskab med en der nylig ansat gammel embedsmand, forstråd Roggenbau, en født lauenburger, tysktalende, men loyal dansk helstatsmand, godt kendt med forholdene i Mellem- og Sydslesvig. Talen kom på sprogforholdene; hans mening var, at Fjolde burde være det sydligste »blan-

dede« sogn; i Angel ville en omordning af sprogforholdene i dansk retning være umulig at gennemføre, »denn da wirkt die Anziehung des grösseren Körpers auf den kleineren gar zu stark.« 10) Sammenlign hermed C. Appels udtalelser om »klosterpolitikken« i »Sønderjyske Årbøger« 1893, s. 78 ff.

11) P. Hjort: Den danske Børneven. Læsebog for Borger- og Almue-Skoler. 1. udgave 1839, 6. udgave 1852. U. a. 12) H. P. H. Grünfeld: Regnebog for Almueskolens mellemste og øverste Klasser. Slesvig 1853. Regnebog for Elementarskoler. Slesvig 1856. Regnebog for Viderekomne. Slesvig 1856. Opløsninger til Regnebøgerne. Slesvig 1856. U. a. 13) Herpå kan anvendes, hvad H. V. Clausen siger i Sønderjyske Årbøger 1894, side 88: »Når nu embedsmænd hernede ville opdrage bønderne, lagde de selv undertiden mangel på opdragelse for dagen.« 14) Der var to visitatorer: provsten, som kaldes »højærværdighed«, og amtmanden, som var »højvelbårenhed«. Lorenz Petersen vil ikke røbe, hvem det var, og anfører derfor kun første stavelse af titulaturen. U. a.

CARL MULE: *Breve til departementschef A. Regensburg*

1) Deres Højvelbårenhed, almindelig titel til højtstående embedsmænd. U. a. 2) J. P. Hebel: Udvalgte Fortællinger. Frit oversat. 2. opl. København 1852. U. a. 3) P. C. J. Rasmussen: Fortællinger og Sagn. Læsebog for nederste Classe i Almueskoler. 3. opl. Horsens 1849. U. a. 4) Johann Friedrich Starks Daglige Haandbog i gode og onde Dage. Oversat af C. L. E. Mule, sognepræst til Fjolde menighed i Sydslesvig. Odense 1857. U. a.

CARL MULE: *Minder fra Fjolde*

Artiklens oprindelige titel: Minder fra den yderste danske Sproggrændse i Sønderjylland.

1) »Nu følger de to østlige danske sogne Hjoldelund og Fjolde«. U. a. Bønderne kaldte stedse i dansk tale deres sogn med navnet Fjold. 2) Ligesom de hjemmehørende i Fjolde sogn ville erkende sig selv som danske, således blev de også af deres vestlige, frisiske naboer betegnet som sådan. Når en mand fra Fjolde kom f. eks. igennem Dreisdorf, en landsby på vejen til Bredsted, hed det stedse: »Han kommer fra det danske«. 3) »Det danske sidder fast i børnene.« U. a. 4) Således skildredes det jo i et i sin tid meget omtalt skrift.

POUL KÜRSTEIN: *Folkeafstemningen 1920*

1) Sønderjylland Historie, 1932–33, bd. 5. Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900–1937, 1938, bd. 2. L. P. Christensen: Slesvig delt . . ., 1922.

ANDERS BJERRUM: *Fjolde sogn*

1) Dialekterne i de fem sidstnævnte sogne er helt uddøde; vort kendskab til dem beror dels på mine stednavnesamlinger, dels på nogle små sprogprøver i Regensburgs samlinger, dels på nogle små optegnelser foretagne af K. J. Lyngby, P. K. Thorsen, Marius Kristensen og mig. 2) Aug. Sach, Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung 1899, bd. 2, s. 324. 3) Jfr. C. Mule i Sønderjyske Årbøger 1891 s. 258: »Saaledes var der blandt Kvinderne, særlig de ældre, ikke Faa, som vare ude af Stand til at forstaa det høitydske Sprog.« Se denne bog s. 148. 4) Aug. Sach: Das Herzogtum Schleswig, bd. 2, s. 324. J. B. Høyer: De sproglige og nationale Tilstande paa Mellemslesvigs Højderyg, Sønderjyske Årbøger 1908, s. 189, Karl N. Bock: Mellemslesvigs Sprogforhold, i Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie

1900–1937, 1938, bd. 3, s. 626. 5) Aug. Sach: Das Herzogtum Schleswig, bd. 2, s. 326. 6) L. Petersen: Ungdomsminder fra vort Modersmaals sydligste Grænseegne, i Sønderjyske Årbøger 1895, s. 262 ff., og i denne bog s. 137. 7) Smst. s. 265, i denne bog s. 138. 8) En undtagelse er nævnt af F. Ohrt i Fra den yderste Sprogrænse (Sorø Skoles Aarskrift 1913–14, s. 15, i denne bog s. 175, Danske Studier 1919, s. 68. 9) J. G. C. Adler i Zeitschr. der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, bd. 21, 1891, s. 62 f. 10) Jfr. H. V. Clausen i Sønderjyske Årbøger 1892.

11) G. Adler i Zeitschr. der Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch., bd. 45 (1915), s. 65. 12) Dvs. var opdraget på dansk. 13) F. Ohrt: Fra den yderste Sprogrænse (Sorø Skoles Aarskrift 1913–14, s. 11 ff., Danske Studier 1919, s. 66 f.). 14) Jfr. Danske Folkemaal, bd. 5, 1931–32, s. 113; da denne artikel blev skrevet, kendte jeg endnu ikke de to meddelere i Løvensted, deraf uoverensstemmelsen i tallene.

ANDERS BJERRUM: *Sydslesvigske gårdnavne i Nørre og Sønder Gøs herred*

1) Uddrag af afhandlingen »Sydslesvigske personnavne« i Danske Studier 1934 s. 21 ff. U. a. 2) Allerede Lyngby har været opmærksom herpå. 3) Se O. Thießens afhandlinger i Jahrbuch des nordfrieschen Vereins 1927 s. 102 ff og 1929 s. 140 ff. 4) Se navnene Aales, Bleikens, Holms, Larses, Listmands, Madses, Merres, Skovs, Skranges, Thades, Wittes i Sønderjyske Stednavne bd. 3 s. 343 ff. 5) Jeg nøjes med at henvise til: Olrik, Falsterske Tilnavne fra Idestrup Sogn, Dania bd. 5 s. 124 ff; Dansk Navneskik s. 64; Niels Haislund i Danske Folkemål bd. 5 s. 25; i Ortsnamnen i Göteborgs och Bohus län findes en hel del navne af denne type. 6) Type I i Niels Haislunds afhandling i Danske Folkemål bd. 5 s. 17 ff. 7) Se Olrik, anførte afhandling s. 130. 8) Se note 3. 9) Se Th. Reuter i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1908 bd. 38 s. 276 og 280 f. 10) Hele det sydslesvigske gårdnavnestof vil blive offentliggjort i en fuldstændig udgave af Sydslesvigs Stednavne, der er under forberedelse.

11) Litteratur om gårdnavne: K. S. Feddersen: Die bäuerlichen Haus- oder Hofnamen im westlichen Teil von Mittelschleswig i: Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1960 8. Jahrg. s. 70 ff. og hans: Die Hofnamen im Westen Mittelschleswigs i: Die Heimat 1959 66. Jahrg. s. 6 ff. Hoffes Heinrich (Heinrich Carstensen): Hausnamen i: Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1959 7. Jahrg. s. 101–02). U. a.

ANDERS BJERRUM: *Fra Fjorde sogn*

1) Her må friværver åbenbart forstås som en uofficiel mægler mellem de to parter; efter at skikken var forsvundet, har ordet holdt sig nogen tid, men med ændret betydning, noget i retning af en mandlig Kirsten Giftekniv. 2) En fuldstændig opskrift af bydeformularen findes imidlertid i »Fra Heden« (Slesvigske Provinsialefterretninger 1863, bd. 4, s. 389, ny udgave: Fra Heden, 1920, s. 131); her fortæller Feilberg: »En gammel mand har meddelt mig, at indbydelsen i Fjorde sogn fandt sted to »lihrsvenn«, som, når de kom ind ad døren, stillede sig op med hatten i hånden. Den ene begyndte da: »Guten Tag! Wir beiden sind ausgesandt von unserem hochgeehrten Bräutigam N. N. und seiner herzlich geliebten Braut N. N. Diese beiden lassen Euch freundlich grüßen und bitten Sie an ihrem hochzeitlichen Ehrentage zusprechen zu wollen, die Brautfahrt nach der Kirche mitmachen, dem Gottesdienste beiwohnen, und darnach mit anderen erbetenen Gästen im Hochzeitshaus des N. N. in N. mit einer Mahlzeit fürlieb nehmen. Sie gedenken in ähnlichen Fällen Gleiches an Ihnen zu verschonen (?). Ist das nun Eure Meinung und Wille, daß Ihr diese Ehre erzeigen wollet denen, von welchen wir ausgesandt sind, so bitten wir Euch dieses durch ein lautes Ja zu erkennen

geben.« Svaret »Ja« fulgte, hvorpå byderne sagde »amen«, rakte enhver hånden og drog videre.« 3) Om godshentningen meddeler Feilberg i »Fra Heden«, s. 387 f., ny udgave s. 129, desuden følgende oplysning: »Fra Fjolde fortælles, at på den første vogn ubetinget køres haspetræt. En af brudens pårørende er fra udkørselen af i uafledigt arbejde med at dreje det rundt, hvilket formodentlig hentyder til den vordende husmoders flid i at spinde og gøre lærred.« 4) For »slør« findes i Fjolde kun det højtyske låneord *Schleier*, hvilket viser, at sløret ikke har været brugt ret længe. 5) Den gamle stads-vogn, familievognen, lignede arbejdsvognen, men var noget længere og lettere; siderne var ofte af risfletning og forholdsvis lave. På vognen kunne der fastspændes indtil fire agestole. 6) Hvorledes gavegivningen foregik i mændenes kosthus, har Tinne aldrig set. 7) Nogen speciel trosforestilling forbindes denne forholdsregel ikke med; da jeg spurgte Tille om grunden til den, fik jeg svaret: »Det er så en Sitte« (det er skik og brug så-dan). Tilsvarende forholdsregler, varsler eller lignende *før* nedkomsten kendes vist ikke.

Billedfortegnelse

Gamle Tinne, Catharina Carstensen	2
Side i Kong Valdemars Jordebog 1231	13
Brev om mageskiftet angående Svavsted 1268	17
Bispeborgen i Svavsted	21
Svavsted flækkes segl	25
Kort over grænsen mellem dansk og tysk sprog	49
Kortskitse over Mildsted og Svavsted sogne	53
Johannes Mejer	63
Johannes Mejers kort over Nørre Gøs herred 1649	64
Johannes Mejers kort over Sønder Gøs herred 1649	80
Helligdags dragt af en mand og en pige fra Ostenfeld 1806	89
Grænse mellem dansk og saksisk byggemåde 1709	99
Grundrids af gård	101
Kort over Amfjolde	107
Gård i Horsted	111
Generalstabens kort 1858 og 1857	120
Lourents Petersen	133
Carl Laurits Emil Mule	149
Lars Simon Hansen	155
Breklum kirke	173
Hatsted kirke	187
Vor Frue af Fjolde	193
Olav den Hellige i Breklum kirke	199
Gamle Tinne foran sit hus	203
Hedevej syd for Spinkebøl	219

Billederne er optaget af følgende fotografer eller stillet til rådighed af neden-
nævnte institutioner og personer:

Poul Andersen	2
Institut for dansk Dialektforskning	2 og 203

Rigsarkivet	13 og 17
Det kongelige Bibliotek	21, 89, 149 og 155
Henry Prien	111 og 219
Geodætisk Institut	120
Frøken Anna Petersen	133
F. Spacek & Co. (H. Hoffmann), Husum	193
Nationalmuseet	199
Albert Nilsson, Lund	203

eller taget fra følgende bøger:

Sønderjyske Årbøger	49
Namn och Bygd	53
Die Heimat	17 og 25
Die Landkarten von Johannes Mejer	64 og 80
Historisk Tidsskrift	99, 101 og 107
J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig	173 og 187

Følgende har venligst stillet klicheer til rådighed:

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland	49
Die Heimat, Schriftleiter N. Detlefsen	17
Flensborg Avis	199
Institut for dansk Dialektforskning	203
Redaktør Kai Edvard Larsen	63

Billedsamlingen i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, ejer aftryk af følgende fotografier: s. 2, 13, 21, 89, 111, 133, 149, 155, 193 og 219 samt litografierne s. 173 og 197.

Klicheer tilhørende Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, opbevares i Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland på Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele i Åbenrå.

Navne- og stedregister

Registret omfatter person- og stednavne i tekst, billedtekster og i noter og henvisninger.

Udeladt er dog forfatternavne i noter og henvisninger, navnelisterne fra Arnfjolde og Skovbøl s. 231, marknavnene s. 46f, 51f, 88f, 172 og 223, gårdnavnene s. 117, 118, 196f, 212, 213, 223, samt personnavnene s. 46 og 52.

Kun stednavne i det nuværende Sydslesvig er medtaget.

Hyppigt genkommende navne på større områder som *Husum amt*, *Bredsted amt*, *Bredsted landskab*, *Nørre Gøs herred* og *Sønder Gøs herred*, *Nordfrisland* og lignende er udeladt.

Af velkendte historiske årsager findes ingen fast sædvane for stednavnenes rette danske form. Denne bogs forfattere bruger således forskellige former af det samme stednavn, ja, den enkelte forfatter vakler endda mellem to eller flere skrivemåder. Med støtte hos gode forfattere er der her valgt en anvendelig opslagsform. Derhos er der dog anført afvigende former, for at registret kan være så brugbart som muligt. Forkortelsen s. = sogn.

Abel, konge 11, 16, 17, 21
Adam af Bremen, historiker 44, 78, 82
Addebøl, Bordelum s. 69
Adler, J. G. C., generalsuperintendent 33, 35, 74
Adler, J. G. C., historiker 42, 59, 67, 74
Adolf, hertug 22, 26
Adolf, greve 20
Aggebro (Agebro, Akebro), Fjolde s. 10, 23, 79, 118, 172, 212, 218, 219
Ahlefeldt, Mette von, godsejerske, Ophusum 24
Albertsen, Sünke Aug., Norsted 192, 194
Alcuin, historiker 78
Allen, C. F., historiker 43, 51, 59, 132, 138
Almtorp, Breklum s. 10, 63, 68
Andel, Svavsted s. 17, 18, 47
Andersen, degn, Olderup 153, 154, 155, 160, 165, 167

Andersen, Poul, sprogforsker 42, 206
Andresen, bonde, Bondelum 39
Andresen, Albert, bonde, Bondelum 118
Andresen, Hans, bonde, Bjerrup 198
Andresen, Matthias, bonde, Bjerrup 198
Andresen, Matthias, sognefoged, Fjolde 118
Angel 33, 38, 75, 93, 98, 105, 146, 150, 168
Arfest, Peter, bonde, Svesing 27
Arlevad, Olderup s. 10, 25, 30, 32, 34, 79, 104, 108, 132, 153, 162, 163, 166, 228, 236
Arlå 9f, 23, 61, 62, 63, 79, 92, 119, 171, 175
Arnfjolde, Svesing s. 36, 97, 98, 101, 104, 105, 107, 172, 173, 175, 231, 235
Arns herred 10, 79, 94, 97, 103
Arnshøft (Ørnshoved, Årshoved), Trælstrup s. 61, 62, 69, 72, 73

- Aventoft 59, 73
Bahnssen, amtsforvalter, Bredsted 117
Bahnssen, Chr. bonde, Øster Bordelum 108
 Bargum, se: Bjerrum
Barsoenius, F. M., student, Bordelum 113
Bekker, J. P., sognepræst, Treja 161
Benedikt 11., pave 16
 Berg herred 86
Beyerholm, degn, Fjølde, 145
 Bjerrum (Bjerum, Bargum) 12, 14, 20, 32, 34, 41, 45, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 73, 113
Bjerrum, Anders, sprogforsker 4, 6, 16, 42, 43, 44, 51
 Bjerrup (Bjerrndrup, Behrendorf), Fjølde s. 2, 39, 40, 63, 119, 136, 138, 146, 164, 172, 175, 198, 201, 202, 203, 207, 211, 223, 224, 225, 229
Blicher, Ludvig, adjunkt, Flensborg 161
Blicher, St. St., digter 149
Boesen, U. S., biskop 36, 37, 161, 162
Boetius, Mattias, historiker 45, 46, 59, 60
Boiengh, Knudt, herredsfoged, Hatsted 25
 Bomsted, Trælstrup s. 10, 32, 72, 73, 108, 230
 Bonde, biskop 17, 18
 Bondelum, Fjølde s. 12, 34, 40, 66, 118, 119, 124, 138, 172, 175, 182, 183
 Bordelum (Bordlum) 14, 20, 23, 33, 34, 62, 63, 66, 73, 108, 113, 114, 115, 136, 229, 230
 Bordelum fogderi (birk) 19, 24, 32, 33
 Borsbøl, Breklum s. 69
 Bosbøl, Klægsbøl s. 74
 Braderup (Brarup) 73
Brammer, Chr. G. H., sognepræst, Eggebæk 161
 Bredsted 10, 11, 12, 13, 14, 18, 20, 22, 24, 32, 34, 35, 45, 59, 60, 62, 63, 66, 69, 119, 123, 124, 125, 138, 148, 152, 182, 228, 231, 239
 Bredsted kog 22
 Bredsted værk 63
 Brekling, Nybøl s. 66
Brekling, Frederik, teolog 134
 Breklum (Brekling) 10, 11, 12, 14, 15, 20, 22, 26, 32, 34, 38, 40, 45, 60, 62, 63, 66, 69, 73, 119, 131, 173, 199, 230
Bremer, O., historiker 59
Broders, Karen, Bordelum 115
Brodersen, Marten, Bordelum 114
 Brook, Fjølde s. 172, 174, 197, 220
Buchholtz, Wilhelm, snedker, Flensborg 32
 Bustrup, Haddeby s. 95
 Byttebøl (Bütkebøl), Bordelum s. 69
Bähr, David, student, Bordelum 114, 115
 Bøgslund, Medelby s. 172
 Bøking herred 9, 71, 73, 75
Callisen, C. F., generalsuperintendent 116
Caroline Amalie, dronning 117f
Carstens, landfoged, Bredsted 117, 123, 125
Carstens, Ingver, bonde, Olderup 154, 166, 167, 168
Carstens, Thomas, bonde, Svesing 100, 236
Carstensen, amtsvorsteher, Brook 200
Carstensen, Carsten, Fjølde 184, 212
Carstensen, Carsten, tækkemand og slagter, Bjerrup 175, 202
Carstensen, Carsten, Solved 212
Carstensen, Catharine (Gamle Tinne), Bjerrup 2, 6, 43, 175, 184, 187, 195, 201ff, 207, 211, 213, 215
Carstensen, R. P. v., digeinspektør, Husum 153
Caspers, A. J. C., provst, Husum 36, 145, 153, 155, 157, 158, 161, 167
Christian 1., konge 21, 86
Christian 3., konge 23, 28
Christian 4., konge 23, 32, 62, 63, 119
Christian 5., konge 29, 32
Christian 8., konge 117ff, 138
Christian August, hertug af Augustenborg 128
Clausen, H. V., historiker 42, 132, 178
Clausen, Hans, bonde, Oldersbæk 26
Clement, K. J. sprogforsker 74
Cypræus, Paul, historiker 76, 86
Danckwerth, Caspar, historiker 59, 60, 62, 73, 74, 76

- Danevirke 11, 59, 92, 97, 157, 178
Danevirke (landsby), Haddeby sogn 95
Deckmann, J. H., sognepræst, Fjorde 117, 137
Desmercières kog 119
Dessin, Luder, amtmænd, Husum 62
Dethlefsen, J. B., landfoged, Husum 153
Detleffs, Anneke, Ramsted 28
Dingstedt, Breklum s. 11
Dirksen, Jürgen, bonde, Rødemis 237
Domkapitelsamtet 32
Dreisdorf, se: Trælstrup
Duus, Andreas, kromand og bondefoged, Oldrup 152, 153
Dänischwohld 52, 170
Dørpum, Bordelum s. 32, 73, 74, 230
Ebøl, Bordelum s. 69
Eddenham, Mildsted s. 69
Efkebøl, Langhorn s. 69
Egernførde (Eckernførde) 9, 44, 45, 52
Egernførde fjord 97
Eggebæk 20, 39, 161, 168, 181
Egstok, Fjorde s. 172, 213
Ejderen 9, 11, 17, 44, 52, 59, 68, 70, 71, 82, 86, 91, 92, 170
Ejdersted 10, 11, 12, 14, 16, 17, 22, 46, 59, 71, 73, 75, 84, 86, 116
Ejerslev, M. P., lærer 42, 206
Elersson, Lage, Bordelum 230
Ellerbøl, Hatsted s. 69
Ellingsted, Hollingsted s. 95, 235
Emmius, Ubbo, historiker 82
Enge 60, 67, 68, 69, 73
Erik Menved, konge 16
Erik af Pommern, konge 19, 20, 76
Erik I. Abelsøn, hertug 17, 18
Fabritius, Paulus, sognepræst, Fjorde 134
Falck, Niels, historiker 82
Fedders, Birtha, bonde, Herstum 237
Feddersen, Hans, bonde, Immingsted 100
Feddersen, Hans, bonde, Oldrup 152
Feddersen, Thomas, bonde, Svesing 100
Feilberg, H. F., sognepræst, Valsbøl og Store Vi 166, 240
Femern 16
Fesholm, Breklum s. 230
Fincke, teol. kandidat, Oldrup 168, 169
Fischer, teol. student, Bordelum 113, 114
Fjorde (Viöl) 9, 10, 12, 14, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39f, 41, 42, 59, 61, 63, 72, 74, 116ff, 131ff, 144ff, 146ff, 156, 157, 158, 161, 162, 167, 169, 170ff, 179, 180ff, 190, 191ff, 196ff, 201ff, 207ff, 215ff, 228, 229, 238, 239, 240, 241
Flensborg 9, 22, 23, 24, 31, 32, 40, 63, 73, 79, 111, 116, 117, 119, 138, 213, 214, 219
Florentius, Florus, kapellan, Fjorde 134
Folsted, Breklum s. 73
Frederik I., konge 22, 23
Frederik 3., konge 31, 62
Frederik 3., hertug 29, 31, 62
Frederik 6., konge 141
Frederik 7., konge 35, 122
Frederik, fyrstbiskop 23
Frederik Vilhelm, kurfyrste af Brandenburg 30
Frederiksstad 91
Frese, Dirik 26
Fresendelf, Svavsted s. 50, 52, 57
Friedrich VIII, prætendent 153, 157, 165
Friserborg 20
Frisia borealis 76
Frisia minor 75
Fritzleben, oberst 31
Fußknecht, Heinrich, Svavsted 27
Før 12, 71, 86, 106
Gabriel, Klaus, snedker, Flensborg 32
Gelting 147
Gerhard, greve 20
Gerhard, greve 21
Godfred, konge 11
Godske Ahlefeldt, biskop 22, 26
Goldebæk, Hjoldelund s. 10, 180
Goldelund, Hjoldelund s. 73, 180
Gottorp 18, 20, 31, 32
Grove, E. R., vandbygningsdirektør, Husum 153
Grumtofte 151
Grüner, H. H., borgmester, Husum 153
Grünfeldt, H. P. H., adjunkt, Slesvig 142

- Graae*, G. F. A., præst, Flensborg 161
Gurlitt, købmand, Husum 153
Haddeby 51
Hagerup, E. H., sognepræst, Store Solt 39, 146
Hald, Kr., sprogforsker 44
Halebøl, Skovbøl s. 107, 108, 112
Halligerne 71, 83
Hamburger, Th. H., sognepræst, Svesing 36, 156, 164
Hans, konge 22, 23
Hansen, Andreas, bonde, Olderup 157
Hansen, Carsten, Kollund mark 184
Hansen, Elsabe, bondekone, Hatsted 31
Hansen, Frederik Christian, sognepræst, Hatsted 165, 166
Hansen, Hans, sognepræst, Fjorde 35, 36, 37, 116ff, 137, 139, 141, 182
Hansen, J. W., sognepræst, Bordelum, 113, 114, 115
Hansen, Johan Henrik, bonde, Olderup, 160
Hansen, Lars Simon, sognepræst Olderup 37, 41, 152ff
Hansen, Karsten, Påbøl 221, 222
Hanssen, Georg, historiker 87
Hanved 113, 124
Harald Blåtand, konge 78
Harmen, Thomas, bonde, Rødemis 237
Harrens, Inge, Hatsted 25
Harring, Andreas, bonde, Rantrum 237
Harring, Hans, korttegner, Hatsted 62
Haselund, Fjorde s. 146, 172, 174, 175, 200, 217, 220
Hasselriis, G. A. W., andenpræst, Husum 153
Hatsted 10, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 21, 24, 31, 34, 45, 59, 60, 61, 62, 69, 72, 73, 79, 107, 108, 109, 112, 162, 163, 167, 198, 228
Hatsted birk 24
Hatsted herred 24f, 32, 119, 228
Hatsted kog 79
Hatsted marsk 10, 22, 26, 79, 100, 108, 109, 112, 119, 228, 236
Hatstedtermark 24, 228
Hauge, Enge s. 68
Haykebøl, Mildsted s. 69
Hedeby 11, 18, 78
Heimreich, Anton, historiker 15, 59, 60, 76, 78, 86
Hejselbjerg Paulsen, H., kirkehistoriker 6, 33, 113
Helgoland 78
Helmold, historiker 77, 83
Henning, Rudolf, historiker 106
Henning Skarpenberg, hærfører 20
Herman, sognepræst, Mildsted 16
Hersbøl, Nordstrand 134
Herstum (Herftum), Hatsted s. 69, 237
Heverstrøm 21
Hinrichsen, Anne Kjestine, Stiglund 221
Hjoldelund (Joldelund) 9, 10, 12, 14, 15, 34, 35, 36, 37, 41, 59, 72, 74, 131, 140, 147, 158, 164, 178, 179, 180, 181, 182, 190, 198, 228, 229, 238
Hjort, P., professor 125, 126, 142, 148
Hockenbøl, Skovbøl s. 69, 108, 112
Hohn herred 86, 94
Hokstrup, Fjorde s. 172, 175, 229
Holberg, Ludvig, digter 149
Hollbüllhuus (Hollbüllhusen), Svavsted s. 50, 57
Hollingsted 10, 11, 12, 30, 50, 51, 79, 198
Holm, Treja s. 119
Holtager, Enge s. 68, 230
Horne, se: Langhorn
Horsbøl, Hatsted s. (?) 108
Horsbølherred 75
Horsted, Hatsted s. 31, 73, 107, 111, 112, 138, 162
Hude, Svavsted s. 50, 52, 57
Humtrup 12, 73
Husby, St. Michaelis lands., se: Hysby
Husum 10, 12, 15, 16, 18, 20f, 23, 24, 26, 30, 31, 32, 34, 35, 40, 41, 44, 45, 48, 51, 60, 61, 62, 63, 68, 79, 87, 89, 92, 103, 105, 110, 112, 116, 117, 119, 124, 138, 139, 148, 152, 153, 154, 155, 159, 164, 167, 168, 169, 175, 178, 180, 182, 204, 231, 235
Husum nørre herred 32, 119
Husum sønder herred 32, 119, 235
Husum å 21
Husumbro 18, 21
Hysby, St. Michaelis lands. 95

- Høgel (Hagel), Breklum s. 66, 69, 73, 74
- Højeboel, Breklum s. 66
- Højfjorde, Svesing s. 172
- Hørup, Nørre Haksted s. 73
- Høyer, J. B., forfatter 182
- Immingsted, Svesing s. 78, 97, 99, 100, 105, 171, 236
- Ingemann, B. S., digter, 149
- Jacobsen, F. C. F., amtmand, Gottorp, 161, 162
- Jens, biskop 11
- Jensen, skoleleder, Haselund 145
- Jensen, Andreas, Fjorde 214
- Jensen, Carsten, bonde, Arnfjorde 235
- Jensen, Carsten, præstegårdsforpagter, Olderup, 154, 155, 156
- Jensen, Chr., bonde, Bomsted 108
- Jensen, Claus, bonde, Østenå 117
- Jensen, Gotberg, bonde, Langhorn 108
- Jensen, H. N. A., kirkehistoriker, 50, 133, 134, 146
- Jensen, J., sognepræst i Svesing, se: Jensen, Peter
- Jensen, Jens, bonde, Vester Orsted 236
- Jensen, Jens, tømrer, Lyngstedlund 222
- Jensen, Johannes, historiker 6, 35, 37, 116
- Jensen, Lorenz, legatstifter, bonde, Fjorde 124, 134
- Jensen, Peter, sognepræst, Svesing 36
- Jensen, Peter, bonde, Øster Orsted 236
- Jernved, Jernskoven 52, 170
- Jessen, C. Th., sognepræst, Hjoldelund 158, 161, 164
- Jessen, Claus Theodor, Fjorde 124
- Jessen, E., forsker 82
- Jessen, Hans, bonde, Bondelum 39
- Jessen, Hans, lærer, Bjerrup 39, 40, 138, 161, 164
- Jessen, Tage, redaktør 178, 179
- Jessen, Thomas, bonde, Bondelum 138
- Johan Bokholt, biskop, 19
- Johan Skondelev, biskop 19, 20
- Johannsen, C. G. W., amtmand, Husum, minister for Slesvig 36, 127, 128, 145, 164
- Joldelund, se: Hjoldelund
- Jydebæk, St. Michaelis landsogn 97, 119
- Jydebæk, Bredsted s. 66
- Jürgensen, Knut, bonde, Mildsted 237
- Jørgensby, Adelby sogn 133
- Jørgensen, A. D., historiker 59, 77
- Jørgensen, Peter, sprogforsker 44, 198
- Jørl 9, 119, 124, 131, 181, 190, 215, 217, 221, 227, 238
- Kaftan, M. P., købmand, Husum 157
- Karlum 73
- Karstens, Lorens, broncestøber, Husum 24
- Ketelsen, Dortehea, bondekone, Lille Ellerbøl 109
- Ketelsen, Ingver, bonde, Lille Ellerbøl 100
- Ketelsen, Iver, bonde, Lille Ellerbøl 109
- Klaphage, Enge s. 68
- Klintum, Læk s. 67, 73, 230
- Klægsbøl 73, 74
- Knorborg, Enge s. 11, 68, 230
- Knud Magnussøn, konge 16
- Knud den Store, konge 86
- Knud Lavard, hertug 77, 86
- Kokkendorf, Borreby s. 97
- Koldenbüttel 27, 46
- Kolkhede (Kolkerheide), Hjoldelund s. 212
- Kollund, Fjorde s. 134, 172, 174, 175, 201
- Kragelund, Fjorde s. 172, 216, 217
- Kristensen, Marius, sprogforsker 42, 190, 191, 196, 202, 206
- Krogh, v., amtmand, Husum 117, 118
- Krop 235
- Krop herred 86, 94
- Krop og Meggerdorf herred 10
- Kær herred 9, 11, 39, 59, 60, 61, 67, 71, 72, 74, 178
- Ladelund 72, 73
- Langhans, V. 77
- Langhorn (Langenhorn, Horne), 12, 20, 34, 45, 62, 63, 66, 69, 73, 108
- Langhy, Breklum s. 66
- Lassen, Gustav, overpræsident, Flensborg 167
- Lassen, Thyges, bonde, Vinnert, 27
- Laurentius, helgen, 12
- Lauridsen, P., historiker 30, 41, 42, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 58, 59, 91, 92

- Lausten-Thomsen*, H., forfatter 30, 87
Lawerentzen, Thomas, bonde, Rantrum 236
Lehmsick, Svavsted s. 52, 57
Levetzow, H. C. D. V., amtmand, Husum, 74, 181
Lille Ellerbøl, Hatsted s. 100, 109
Lindved, Store Vi s. 24, 31, 32, 166, 228
Lindå 9, 73
List, Rønmø s. 229
Lo hede 18
Lorenzen, jomfru, Bordelum 114
Lorenzen, Abraham, Svavsted 27
Lorenzen, Andreas, folkemindesamler 6, 20, 42, 215
Lorenzen, Claus, Lyngsted 118
Lorenzen, Dorothea 6
Lorenzen, Dorothea, Bordelum 114
Lorenzen, Gjøde, sognepræst, Bordelum 113
Lorenzen, Peter, sognepræst, Bordelum 113
Lund, Bordelum s. 66, 69
Lund, Enge s. 68
Lund, Skovbøl s. 61, 69, 108, 112
Lund, enkemadame, Rødemis 100, 237
Lund, F. C., maler 86
Lundenberg herred 20, 24, 25, 79
Lungvad, Lungvadbros, Fjorde s. 238
Lyngby, K. J., sprogforsker 39f, 42, 182, 185, 202
Lyngsted (Løvensted, Løvnsted), Fjorde s. 118, 136, 140, 145, 146, 172, 174, 178, 179, 180, 182, 212, 221, 222, 223, 238, 240
Lyrskov, St. Michaelis lands. 97
Lütgens, J. J. H., historiker 94, 102, 103, 106, 108, 109
Lytkenholm (Lütkenholm, Lütjenholm, Lille Holm), Breklum s. 66, 74, 230
Læk 60, 61, 67, 68, 73, 110
Løvensted, se: Lyngsted
Magnussen, Andreas, avlskarl 115
Magnussen, J. C. L., lærer, Husum 153
Malling, H. A., amtsforvalter, Husum 153
Mangor, etatsråd 148
Margrethe, dronning 19, 20
Markoe, aktuar 117
Martensen, Catrina, godsejerske, Ophusum 23
Martensen, H. L., biskop 141
Matthiassen, Matthias, skoleforstander, Arlevad 156, 160
Medelby 73, 74, 166
Meggessø 11
Mejborg, R., historiker 41, 92
Mejen (Meden, Meyn), Valsbøl s. 73
Mejer, Johannes, korttegner 61, 62, 79, 119
Meza, C. J. de, general 156
Michelsen, A. L. J., historiker 75, 82
Milde å 10, 16, 46
Mildeborg 16, 18, 228
Mildebro 18
Mildsted 12, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 26, 27, 31, 34, 43, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 58, 59, 60, 61, 72, 73, 79, 88, 97, 109, 110, 235, 237
Mildsted herred 25, 32, 119
Mirebøl, Breklum s. 40
Mogens Munk, hærfører 20
Momme, J. I., sognepræst, Oldrup 36, 37
Muhlen, Mey, Süderhöft 27, 28
Mule, C., sognepræst, Fjorde 37, 39, 43, 131, 138, 144f, 147f, 156, 157, 158, 161, 164, 165, 166, 169, 175, 202
Mumsen, Hans, bonde, Rødemis 237
Munkebøl (Mönkebüll), Langhorn s. 26, 73, 230
Müllenhoff, K., folkemindesamler 82
Mynster, J. P., biskop 150
Møgelbjerg (Mechelberg), Breklum s. 66
Møller, Andreas, sognepræst, Hanved 113
Møller, H., sprogforsker 82
Mårkær amt 33
Niels, konge 12, 77, 199
Niels, biskop 18
Nielsen, Hans, skovfoged, Lindved 166
Nielsen, N. J. E., generalsuperintendent 124
Nissing, Hans, bonde, Vester Orsted 26
Nommensen, Malst, bonde, Videbæk 26
Nordhusum, Mildsted s. 48, 61
Nordstrand 22, 25, 71, 73, 79, 84, 86, 134

- Norsted (Nordsted), Fjølde s. 119, 136, 139, 145, 146, 170, 172, 174, 182, 192, 206, 211, 229
- Nørre Brarup 151
- Nørre Haksted 72, 74, 150, 166, 198
- Ohlhues*, J. M. P., sognepræst, Oldrup 34
- Ohrt*, F., folkeminde- og sprogforsker 42, 202
- Okholm (Ockholm), 34, 67
- Oksevejen 63, 79
- Olaf*, konge og helgen 14f, 199
- Oldenswort 17
- Oldersbæk, Mildsted s. 10, 26, 49, 97, 237
- Oldrup 10, 12, 14, 15, 25, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 42, 59, 97, 98, 99, 100, 119, 131, 140, 152f, 181, 182, 197, 198, 216, 231
- Ophusum, Bordelum s. 10, 23, 24, 61
- Orsted, Vester og Øster, Svesing s. 10, 26, 97, 100, 101, 104, 105, 119, 236
- Ostenfeld (Østenfjeld, Østerfjølde, Østenfjøl) 10, 14, 23, 26, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 42, 43, 50, 51, 72, 79, 87, 89, 90, 91, 94, 96, 97, 98, 103, 111, 172, 198, 200, 228, 234, 235, 236
- Otte, Johan, Svavsted 28
- Otzen*, Anneke, Ramsted 28
- Otzen*, Jürgen, bonde, Ramsted 28
- Outzen*, Nicolaus, historiker, sognepræst, Breklum 38, 131
- Oxlev, Stedesand s. 68
- P. P.* (pseudonym for Th. Rumohr), forfatter 149
- Pasbjerg*, L. G., sognepræst, Hjoldelund 37, 38
- Paulsgabe (Pallischap, Paulschap, Påbølsgab), Fjølde s. 63, 116
- Paysen*, Mathias, herredsfoged, Husum 22
- Pedersøn*, Tyge, Klintringenge 68
- Pelvorm 12, 106
- Peperkorn*, Johann, sognepræst, Fjølde 196
- Perbøl, Enge s. 68
- Petersen*, Anna, lærerinde, 6
- Petersen*, Carsten, bonde, Arnfjølde 235
- Petersen*, Frederik (Fridericus Petri), kapellan, Fjølde 33, 134f
- Petersen*, H. F., kirkehistoriker 144
- Petersen*, Hans, lærer, Husum 136, 138, 139
- Petersen*, J. A., forfatter 74
- Petersen*, Jens, lærer, Lyngsted 136f
- Petersen*, Johannes, Bordelum 115
- Petersen*, Joh. Fr., Kollund 191
- Petersen*, Lorentz, Oldrup 153
- Petersen*, Lourents (Lorenz), lærer, 6, 33, 35, 37, 42, 131f, 190
- Petersen*, Marie, Bordelum 115
- Petersen*, Matthias, kobberstikker, Husum 62
- Petersen*, Matthias, sognefoged, Rantrum 109
- Petersen*, Mumme, bonde, Skovbøl 237
- Petersen*, Nicolaus (Claus), kobberstikker, Husum 62
- Petersen*, Thomas, bonde, Norsted 136
- Plesse Hinrikessone*, Jachim 26
- Plum*, P. A., provst, Husum 36
- Pobøl, se: Påbøl
- Ptolemæus*, geograf 82
- Pugmøllevej, Fjølde s. 212
- Påbøl (Pobøl), Fjølde s. 135, 170, 172, 174, 215, 221, 222, 223, 224, 226
- Ramsted, Svavsted s. 28, 50, 52, 57, 97
- Rantrum, Mildsted s. 45, 46, 47, 55, 59, 60, 73, 79, 97, 109, 111, 235, 236
- Rantzau*, Henrik, statholder 23
- Ratlov*, Eler 26
- Regenburg*, A., departementschef 37, 38, 39, 144ff
- Rendsborg 9, 123, 124, 128, 138
- Retelsen*, August, Pobølmark 221
- Reussenkog 119
- Reuter*, Th., sognepræst, Fjølde 117
- Revertera*, civilkommissær 167
- Ridderup (Riddorf), Breklum s. 66, 69, 73
- Risby herred 86
- Risum 61
- Risum Moor 67, 84
- Rodenhuse (Arlevad), Oldrup s. 78

- Rodesike (Munkebøl), Langhorn s. 27
Roggenbau, forstråd 238
 Rott, Ostensfeld s. 87
 Rungholt 21
 Ryd kloster 26, 230
 Rygge, Nørre Brarup s. 104, 105, 235
 Rødemis, Mildsted s. 19, 25, 45, 46, 47, 52, 56, 58, 59, 60, 97, 100, 108, 109, 110, 111, 235, 237
Sach, August, historiker 44, 45
 Sande, Enge s. 68
 Sankt Michaelis lands. 51, 97
 Satrup 151
Saxo Grammaticus, historiker 16, 75, 77, 78, 83, 84, 87
Schmidt, Johan, Bordelum 114
Schumaker, Abraham, Svavsted 27, 28
Schwentzen, Albert, fæstebonde, Haselund 200
 Seet (Seeth), Sønder Stabel s. 54
 Selk, Haddeby s. 235
Selmer, Chr., husmand, Olderup 165
Senn, Johannes, kobberstikker 89
 Sieben Berge, Die, Fjolde s. 212
Siebs, Th., sprogforsker 73, 84
 Sild 12, 71, 106
 Sillerup, Store Vi s. 9, 119
 Simonsberg 32, 116, 117, 119
Simonsen, S. G., sognepræst, Hjoldelund 35, 36, 37
 Skardebøl, Enge s. 68
 Skovby, Sankt Michaelis lands. 95, 97
 Skovbøl (Skøbøl, Skovby) 12, 20, 21, 24, 32, 45, 59, 60, 61, 69, 73, 79, 107, 108, 112, 198, 231, 237
 Skovbøl (Skøbøl) bjerg 10
 Slesvig 9, 12, 20, 31, 44, 51, 78, 79, 92, 97, 224
 Slien 11, 51, 52, 59, 68, 86, 92, 94, 97, 99, 104
 Snattebøl, Vester, Stedesand s. 68, 73
 Snattebøl, Øster, Læk s. 73
 Soholm (Søholm), Enge s. 68, 69, 73
 Soholm å 9, 11, 62, 63, 67, 119, 178
 Soholmbro 63
 Solbro, Jørl s. 63, 119, 138
 Solved, Fjolde s. 145, 146, 172, 215, 220, 224, 225, 226, 227, 229
 Sophie Magdalene kog 119
 Sørge å 11
 Spinkebøl, Fjolde s. 172, 197, 198, 212, 213, 219
 Stapelholm (Stabelholm) 10, 11, 50, 79, 94, 96, 236
Stark, J. F., forfatter 38, 146
 Stedesand (Strøsand) 67, 68, 69, 73
 Sterdebøl, Hatsted s. 69
 Sterdebøl, Bordelum s. 69
 Sterup 151
 Stiglund, Jørl s. 133
 Stolbjerg, Bordelum s. 9
 Store Vi 166, 198
Storm, J. C., advokat, Husum 124
Storm, Theodor, digter, 124
 Strand 76
 Strukstrup herred 66, 104
Strøm, fotograf, Husum 164
 Strøsand, se: Stedesand
Stuhr, N. C., sognepræst, Fjolde 137
Suhm, P. F., historiker, 87
 Svans (Svansø) 51, 52
 Svavsted 10, 11, 12, 14, 16, 18f, 21, 23, 24, 27, 30, 32, 34, 42, 43, 50, 51, 52, 56f, 60, 62, 79, 94, 97, 228, 236
 Svavsted amt 23, 25, 32
 Svavsted birk, fogderi 19, 25, 32, 119, 235
 Svavsted kommune (Amt Schwabstedt) 19
 Svavsted vesterkog 10
Svend Eriksøn Grathe, konge 16
Svend Estridsøn, konge 78, 86
 Svesing 10, 12, 14, 15, 27, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 59, 72, 79, 86, 88, 97, 98, 99, 100, 131, 140, 156, 164, 172, 179, 181, 182, 197, 198, 216, 236
 Süderhöft, Svavsted s. 27, 50, 52, 57, 58
 Südermarsch 10, 16, 32, 46, 47, 56, 79, 119
 Sylvested, Treja s. 97
 Søholm, se: Soholm
 Sønder Haksted, Jørl s. 215
 Sønder Løgum 73
 Sønderholt (Süderholz), Svesing s. 26
 Sønnebøl, Breklum s. 66
 Sørup 14
Tacitus, historiker 82

- Tamsen*, Claus, bonde, Øster Orsted 26
 Tating 86
 Tedeboel 69
Thiessen, lærer, Arlevad 154, 156, 160, 167
Thießen, O., historiker 200
Thomsen (-Oldensworth), A. Th., amtmand, Husum 41, 155, 161, 163, 164, 165, 167, 168
Thomsen, Albert, sognefoged, Immingsted 99, 100, 235, 236
Thomsen, Bothilde, Fjorde 199
Thomsen, Bothilde, Norsted 211
Thomsen, Carsten, bonde, Immingsted 100
Thomsen, Carsten, bonde, Svesing 100
Thomsen, Thomas, skoleforstander, Oldrup 153
Thorsen, P. K., sprogforsker 39, 42, 190
Thyes, Marquard, commissarius 14
Tillisch, F. F., minister for Slesvig 124
Tinne, se: *Carstensen*, Catharina
 Tolk 52
Torstensson, Lennart, general 31
Trautmann, Reinhold, sprogforsker 52
 Treja 10, 20, 59, 79, 87, 97, 133, 181, 198, 235
 Trene (Træå) 9, 10, 11, 19, 20, 27, 30, 50, 63, 79, 92, 97, 119, 198
Trina, Koldenbüttel 27
Truelsen, Hans, bonde, Rødemis 237
 Trælstrup (Trelstrup, Threlstrup, Drelsdorf, Drelstrup) 10, 12, 14, 15, 20, 31, 34, 45, 60, 62, 63, 69, 72, 73, 74, 108, 119, 212, 216, 217, 239
 Tønning 119
 Udhusum 61
 Udmark (Ohrfeld), Esgrus s. 75
 Ugle herred 9, 63
Uhle, M., historiker 106
Ulrik, fyrstbiskop 23, 25, 27, 28, 29, 32
Ulrik, F. F., forfatter 30, 42, 87, 91
 Ulsnæs 12
 Uphusum, se: *Ophusum*
 Utlandia, Utland, Uthland 18, 20, 75, 76
Valdemar den Store, konge 16
*Valdemar Sej*r, konge 11
 Valsboel, Breklum s. 69, 112
 Vanderup 166
 Vedbæk, se: *Videbæk*
Verrier, Paul, professor 178
 Videbæk (Vedbæk, Wittbeck), Ostensfeld s. 26, 31, 72, 87, 88, 97
 Viding (Wieding) herred 71, 73, 84
 Vidå 59, 70, 71, 82
 Vindert, Breklum s. 66
 Vinnert (Vindert, Vinderde), Ostensfeld s. 27, 31, 66, 87, 97, 119
 Virum 61
 Vis (Vies) herred 9, 11, 24, 73, 166
Vogt, Chr. D. A., sognepræst, Vanderup 166
Volquardsen, Topy, bonde, Horsted 26
Voss, Magnus, lærer, Ostensfeld 87
Waitz, Georg, historiker 82
Wallenstein, Albrecht, general 30, 110, 235
Wedelman, Grete, Svavsted 27, 28
Wedelman, Heinrich, Svavsted 27
Wessel Hummer 17
Widdesen, Walke, herredsfoged 26
Widding, Ole, sprogforsker 42
Wisch, Svavsted s. 50, 52, 57
Wisk, Thiellof v. d., væbner, Lytkenholm 230
Wittmack, Johannes, herredsfoged, landfoged, Bredsted 32, 62
Wittmack, Telse, Bredsted 32
 Wobbenboel, Hatsted s. 69, 109, 112
 Wohlde, Bergenhusen s. 235
Wolbersen, Harre, Hatsted 25
Wrangel, F. H. E., general 157
Zedlitz-Neukirch, K. v., civilkommissær 158, 159, 160, 161, 167
 Ølsby 104, 105, 135
 Ørnshoved, se: *Arnshøft*
 Ørsted, se: *Orsted*
 Østenfeld, se: *Ostensfeld*
 Østenå, Fjorde s. 9, 117, 133, 172, 176, 178, 179, 180, 182, 191, 197, 212, 238
 Østerfjorde, se: *Ostensfeld*
 Østerhusum, Mildsted s. 48, 61, 73
 Årshoved, se: *Arnshøft*

